

Успаміны

а. Леў Гарошка

ПРАЗ НАВАЛЬНІЦЫ І НЯГОДЫ

Успаміны з гадоў 1930–1944

(урыўкі)

ЧАСТКА I. ПАД ПОЛЬСКАЙ УЛАДАЙ

Чаму сьвярбіць рука?

Апынуўшыся на Захадзе, часта прыходзіцца сьцьвярджаць павучаючы для нас, беларусаў, факт: ува ўсіх заходнеэўрапейскіх краінах недзе зафіксаваныя ўсе падзеі з усіх галінаў іхняга жыцця. Ня толькі падзеі агульнанацыянальнага жыцця, але нават дробныя местачковыя, а часам і вясковыя недзе запісаныя, захаваныя, каб ня згінулі. Таму ня дзіва, што гэтыя народы і самі ведаюць добра сваё мінулае, і іншыя аб іх шмат ведаюць. У нас жа найчасьцей зь незалежных ад нас прычынаў паважная частка нашага мінулага пайшла ў забыцьцё. На жаль, тое самае дзеецца і сёння, і цяпер ужо з залежных ад нас прычынаў. За апошнія дзясяткі гадоў адышло на той сьвет нямала людзей, якія былі ў першых радох беларускага грамадзкага і рэлігійнага жыцця, забіраючы з сабою шмат важных вестак. У сучасны мамэнт, калі беларускую гісторыю і ўвесь беларускі адраджэнскі рух нашы суседзі стараюцца прадстаўляць тэндэнцыйна, а часта зусім фальшыва, жывое слова аб тых падзеях можа мець аграмаднае значэньне.

Мне давялося быць сьведкам, а часам і ўдзельнікам шматлікіх падзеяў, аб якіх захавалася мала пісаных дакументаў, таму і сьвярбіць рука, каб апісаць тое, што яшчэ захавалася ў памяці з нашага грамадзкага і рэлігійнага жыцця разам з асабістымі перажываньнямі.

Маё дзяцінства і юнацтва праходзіла падчас Першае сусьветнае вайны. Давялося бачыць на абшарах Беларусі царскую расейскую армію, нямецкую армію, сьледам за тым польскіх легіёнаў і бальшавікоў; давялося наслухацца сьвісту куляў і вышчыя снарадаў — але на тыя падзеі я глядзеў дзіцячымі вачыма ды мала што бачыў далей свае роднае Трашчычы¹ над Вушаю. Таму пачну мае ўспаміны з таго часу, калі ўжо я мог глядзець паважней на ўсе падзеі з асабістага і грамадз-

¹ **Трашчычы** — цяпер вёска ў Жухавіцкім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласці.

кага жыцця. Такім часам можна лічыць мой апошні год навукі ў Наваградзкай Беларускай Гімназіі².

Падзеі і зьмены

Майму пакаленьню выпала на долю ўжо ад самых дзіцячых гадоў быць сьведкамі выключна важных падзеяў, якія адбываліся ў Эўропе наагул, а на абшары Беларусі ў асаблівасьці, але паколькі на іх прыходзілася глядзець дзіцячымі вачыма, дык толькі пералічу іх коратка, бо ж яны пакінулі глыбокі адбітак у душы.

Самы першы ўспамін з майго дзяцінства — гэта мабілізацыя. Мне было тады ўсяго тры з палавінаю гады, калі ў нашай вёсцы Трашчычы над рэчкаю Вушаю, так як і ўва ўсёй Беларусі ў канцы лета 1914 году, жанчыны галасілі амаль у кожнай хаце. Горка плакала тады і мая мама разам з роднымі. Бацька ішоў на вайну. Пару тыдняў пасья гэтага ў нашу вёску прыйшоў вялікі вайсковы расейскі аддзел правіць дарогі і рабіць бліндажы. На наступны год вайсковыя часьці ў нашай вёсцы пачалі хутка мяняцца; фронт пасоўваўся на ўсход. І аднае раніцы нейкі чыноўнік хадзіў ад хаты да хаты і загадваў усім жыхаром пакідаць вёску ды ехаць на ўсход³. Як жа селяніну пакідаць сваю гаспадарку?! Мой дзед ад'ехаўся ўсяго на паўварсты ад вёскі, аглянуўся, перахрысьціўся і завярнуўся назад у вёску. Мама і баба не казалі нічога, а я з малодшым братам цешыліся. За намі вярнуліся амаль усе вясцоўцы.

Тым часам да нашае вёскі фронт не дайшоў нейкіх 25 кілямэтраў. Нашу і суседнія вёскі ператворана ў тылавую базу. Каля вёскі праведзена вузкакалейку. Тым часам у нашу хату прыйшла сумная вестка, што бацька трапіў у нямецкі палон падчас таго, калі ён з сваім аддзелам Чырвонага Крыжа перавязваў раненых пасья бою.

² **Наваградзкая беларуская гімназія** — сярэдняя навучальная ўстанова, якая працавала ў Наваградку ў 1919–1934 г. Яе гісторыі прысьвечаная асобная кніга аўтарства былога выпускніка гімназіі Аляксея Анішчыка (пад псеўданімам Андрэй Чэмер). Гл.: Чэмер, А. Наваградзкая Беларуска Гімназія. Вільнюс, 1997. — 133 с.

³ У 1915 г., падчас адступленьня расейскай арміі пад ціскам немцаў, расейскія ўлады прынялі на ўзбраеньне тактыку “выпаленай зямлі”, усяляк захочваючы насельніцтва тэрыторый, якія патраплялі пад нямецкую акупацыю, да пакіданьня сваіх сядзібаў і эвакуацыі ўглыб Расейскай імперыі. Часьцяком пры гэтым застасоўваўся прымус у дачыненні да тых, хто не жадаў пакідаць родныя мясьціны добраахвотна. У выніку агульная колькасць бежанцаў з этнічна беларускіх земляў дасягнула лічбы каля 1 500 000 чалавек. Многія зь іх падчас эвакуацыі загінулі і памерлі, а многія засталіся ў Расеі назаўсёды. Тыя ж, хто пасья 1918 г. вярнуўся на бацькаўшчыну, мусілі аднаўляць свае разбураныя гаспадаркі фактычна з нуля.

Калі адбылася рэвалюцыя⁴, у нашай ваколіцы было спакойна, бо ўсюды было многа войска. Але калі адбылася кастрычніцкая рэвалюцыя⁵, дык самыя вайсковыя арганізавалі паходы і дэманстрацыі з чырвонымі сьцягамі. Я разам з маімі аднагодкамі бегалі за паходамі і зь цікавасьцю прыглядзіліся да відовішча. А потым яшчэ з большаю цікавасьцю глядзелі, як у перапоўненых вагонах і на дахах вагонаў вузкакалейнае чыгункі, што тады праходзіла каля нашае вёскі, штодня жаўнеры ўцякалі з фронту. Як толькі сьціх рух на вузкакалейцы і ў вёсцы не асталося ніводнага жаўнера, людзі кінуліся расьцягаць усё, што асталося пасья войска, раскідалі такжа і вузкакалейку. І вось аднойчы халоднаю раніцаю нямецкія аддзелы ўвайшлі ў нашую вёску безь ніводнага выстралу. Пасья некалькіх дзён ужо нямецкія жаўнеры па двух ці трох хадзілі па хатах і зьбіралі “айер”⁶ ці “шпэк”⁷ і часта загадвалі старасту ганяць гаспадароў у абоз. Так было да канца 1918 г., калі яны адышлі такжа спакойна, як і прыйшлі, безь ніякага бою.

Пасья на пару месяцаў настаў супакой, у часе якога вярнуўся бацька з палону.

Калі вясною 1919 г. пачалася польска-бальшавіцкая вайна, зноў пачалася трывога. Фронт хутка пасоўваўся на ўсход і ў канцы вясны дакаціўся да нашае вёскі і затрымаўся на пару тыдняў на рацэ Вушы. Сьвіст куляў і гарматных снарадаў стаўся штодзённым зьявішчам. У тым часе я разам з маімі сябрамі пасьвіў каровы ў глухім закутку між узгоркамі, але і там нам некалькі разоў прыходзілася ўцякаць ад гарматнае атакі і двойчы абараняцца ад польскіх легіяністаў, якія хацелі паласавацца мясам нашых кароваў. Аднойчы палякі стралялі па нас цэлую гадзіну, але, на шчасьце, нікога ня ранілі, бо мы ўспелі схаватца ў роў.

Калі ж палякі адступалі, каля нас ніякага бою не было. Як другі раз фронт перасоўваўся праз нашую вёску, паўтарылася амаль тое самае, толькі трывала карацей.

Падчас зьмены ўладаў адбывалі[ся] паважныя зьмены ў грамадзкім жыцьці, але аб іх у нашай вёсцы мелі толькі агульнае паняцьце. Ясна было толькі адно, што падчас кожнае зьмены ваколічныя паны то падымалі, то апускалі галовы, а наш вясковы статак меў то больш, то менш пашы. Але ваенны настрой перадаваўся ўсім; нашымі штодзённымі гульнямі ў грамадзе сяброў былі гульні ў вайну.

⁴ Маецца на ўвазе Лютаўская рэвалюцыя 1917 г.

⁵ У выніку чарговай рэвалюцыі, якая адбылася ў Петраградзе 25 кастрычніка (7 лістапада) 1917 г., да ўлады ў Расеі прыйшла партыя бальшавікоў на чале з Уладзімерам Леніным. Новыя ўладары разгарнулі ў краіне грандыёзны сацыяльны эксыпэрэмэнт, які працягваўся да 1991 г. і ахвярамі якога сталі мільёны людзей.

⁶ Ад ням. *Eier* — яйкі.

⁷ Ад ням. *Speck* — сала-бекон.

Як адгрымела Першая сусветная вайна і Рыжскі мірны дагавор падзяліў жывое цела Беларусі на часьці, нашая вёска знайшлася пад польскаю акупацыяю і польская адміністрацыя пачала вёсці іншую вайну — вайну за душу народу. У нашай ваколіцы адразу ўсе школы ператворана ў польскія, толькі ў Ярэмічах⁸ аставалася адзін год расейская школа. Туды разам зь іншымі 8 хлапцамі з нашае вёскі прышлося хадзіць штодзённа па 9 км. Толькі зімою бацькі нанялі кватэру.

Там, у Ярэмічах, давялося першы раз стрэнуць польскіх асаднікаў⁹, якім распарцэлявана вялікі маёнтак у Паддзеньявічах. Для нас, юнакоў, было вельмі агідна бачыць, што знаходзіліся беларускія дзяўчаты, якія ахвотна прыставалі ў таварыства халастых асаднікаў.

Калі ў наступным годзе Ярэміцкую школу пераменена на польскую, дык прыйшлося перайсьці ў бліжэйшую сяміклясовую школу ў Міры¹⁰ — 7 км. Мне было дзіўна, што тут у польскай школе, дзе ўжо было нават некалькі палякаў, дзецяў урадоўцаў, беларускі дух між вучняў быў куды мацнейшы, чым у Ярэмічах. Гэта была спантанічная рэакцыя супраць некаторых настаўнікаў, якія рабілі стараньні, каб паліянізаваць вучняў.

Па сканчэньні сямігадовае школы мне хацелася хутэй стаць на свае ногі, дык надумаўся пайсьці ў тэхнічную школу ў Вільні. Экзамін здаў добра, але якое ж было маё гора, калі пасыля гэтага лекар адкінуў мяне дзеля слабога здароўя. Не памагла і інтэрвэнцыя¹¹ дырэктара. Праўда, маё здароўе было хірлявае.

Адпачыўшы адзін год удома, я накіраваўся ў Беларускаю Гімназію ў Наваградку. Якраз у тым годзе — 1927 — вясною там быў апошні выпуск з расейскае клясы, і Гімназія стала чыста беларускай.

На ўсе вышэйпералічаныя падзеі так мыйсцовага, як і агульнаграмадзкага значэньня, якія суправаджалі маё дзяцінства і першыя гады юнацтва, я глядзеў дзіцячымі вачыма і мала што бачыў далей сваіх ваколіц, таму ня буду на іх затрымоўвацца, а пачну мае ўспаміны з таго часу, калі я ўжо мог глядзець паважней на ўсе падзеі асабістага і грамадзкага жыцьця. Такім часам можна лічыць мае апошнія гады навукі ў Наваградзкай Беларускай Гімназіі.

⁸ **Ярэмічы** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Карэліцкім раёне Гарадзенскае вобласьці.

⁹ **Асаднікі** — польскія каляністы, перадусім былыя жаўнеры Войска Польскага, якім урад міжваеннай Польшчы паводле адмысловага закону, прынятага ў 1920 г., выдзяляў зямельныя ўчасткі на тэрыторыі Заходняй Беларусі й Заходняй Украіны. Сярод іншага польскія ўлады ўскладалі на гэтых людзей спадзяваньні, што яны будуць спрыяць паліянізацыі краю.

¹⁰ **Мір** — сёньня пасёлак гарадзкага тыпу ў Карэліцкім раёне Гарадзенскае вобласьці.

¹¹ **Інтэрвэнцыя** — умяшаньне.

Наваградзкая Беларуская Гімназія

Цэнтрам беларускага грамадзкага, культурнага і рэлігійнага жыцця ў Заходняй Беларусі перад Другой сусветнай вайною была Вільня, а Наваградак быў толькі невялікім беларускім вогнішчам. І тым вогнішчам перадусім была Прыватная Беларуская Гімназія. Заснавалася яна як расейская гімназія, але адразу, пачынаючы ад першае клясы, пачала пераходзіць на беларускую. Здаецца, што ў 1927 г. быў апошні расейскі выпуск гімназістаў, і ад таго часу яна сталася чыста беларускаю. Пры тым яна адначасна замянілася з гуманістычнае на прыродна-матэматычную.

Для ўзгадаваўчае працы Наваградак меў шмат выняткава спрыяючых даных. Гэта ж горад з багатым гістарычным мінулым; гэта першая сталіца Вялікага Літоўскага (у сённяшнім значэнні Беларускага) Княства. Узгорак Міндоўта, Замкавая Гара з руінамі магутнага замку, Барысаглебская і Фарная цэрквы, недалёкая Літвінка, цікавыя архэалогічныя знаходкі падчас розных раскопкаў — усё гэта жывыя сведкі слаўных старонак беларускае гісторыі, якія кожнаму беларусу наагул, а вучням Беларускае Гімназіі ў асаблівасьці маглі прамаўляць сваім нямым маўчаннем больш, чым пісаным словам. Гэтыя памятки былі незвычайнымі настаўнікамі, ад якіх можна было навучыцца любіць родны край і народ.

Я вучыўся ў гімназіі якраз тады, калі яна перажывала свой лепшы час. Лік вучняў павялічваўся з году ў год, і стары наняты будынак на рагу рынкае плошчы становіўся зусім незадавальняючым для яе патрэбаў, і дырэкцыя парабіла адпаведныя захады, каб мець уласны адпаведны будынак. На пачатку 1929 г. быў створаны Камітэт будовы гмаху беларускае бурсы ў Наваградку. Старшынёю яго згадзілася быць старасьціха Т. Грынеўская¹², а заступнікам старшыні быў адвакат Павал Сьвірэд¹³. Камітэт адразу энэргічна ўзяўся за працу. Настаўнікі

¹² **Тэля Грынеўская** (польск. *Hryniewska*, дзявочае прозв. Нядзьвецкая (*Niedźwiecka*); 1880 — ?) паходзіла з памешчыцкага роду Дзісенскага павету. У 1903 г. выйшла замуж за Ежы Грынеўскага, актыўна дапамагала яму ва ўсіх пачынаньнях, у тым ліку ў выдзеньні выведвальнай дзейнасьці ў Маскве на карысьць Польскай вайскавай арганізацыі падчас польска-савецкай вайны. Адказвала за сувязь з латвійскімі дыпляматамі, якім перадавалася здабытая мужам агентурная інфармацыя. У 1920 г. арыштаваная бальшавікамі, спрабавала скончыць жыццё самагубствам, але была выратаваная. У 1921 г. была вызвалена ў рамках польска-савецкага абмену вязьнямі, выехала разам з мужам у Польшчу. Актыўна займалася грамадзкай дзейнасьцю, у тым ліку цікавілася беларускай этнаграфіяй. У 1931 г. у часопісе “*Ziemia*” надрукавала артыкул “Пра народнае мастацтва на Наваградчыне”.

¹³ **Павал Сьвірэд** (1886–1948), наваградзкі адвакат, удзельнік беларускага нацыянальнага руху. Падчас нямецкай акупацыі быў старшынём

і вучні хадзілі па ваколічных вёсках з падпіснымі лістамі; нягледзячы на беднасьць сялянства, ахвярнасьць была вялікая, і ўжо да восені распачалі будову бурсы. Якраз увосень 1929 г. аб'яжджаў Наваградзкае ваяводзтва прэзыдэнт Масьціцкі¹⁴ і на стараньні старасьціхі Грынеўскае згадзіўся прысутнічаць на ўрачыстасьці пасьвячання вугольнае цагляны і падпісаў разам з ваяводаю, старостаю і Горадзенскім япіскапам урачысты акт пасьвячання.

У 1930 г. наваградзкім ваяводаю быў назначаны Бэчковіч¹⁵, і польскі наступ на ўсе беларускія культурныя здабыткі крыху прыціх. Нават з Наваградзкага павятовага сойма давалі невялікую дапамогу для ўтрыманьня беларускіх бурсаў. Восеньню 1930 г. мне асабіста давялося пачуць з вуснаў ваяводы Бэчковіча вельмі суцязальныя словы. Ваявода адзначаў нейкія ўгодкі, і дырэктар Беларускае Гімназіі Янка Цеханоўскі¹⁶, узяўшы як дэлегатаў адну дзяўчыну зь дзявоцае бурсы і мяне з хлапцоўскае бурсы, складаў ваяводзе звычайныя ў такіх выпадках пажаданьні. На пажаданьні дырэктара ваявода выказаў сваё шчырае задаваленьне, што бачыць перад сабою дэлегацыю зь Беларускае Гімназіі і ў канцы зазначыў, што пры гэтай нагодзе хоча перадаць запэўненьне ўсім беларусам у Наваградзкім ваяводзтве, што ён сваю дзейнасьць будзе выконваць так, каб *“унікаць усяго таго, што нас розьніць, а зьвяртаць увагу на тое, што нас лучыць”*. У такім жа духу ў тым часе дзейнічаў наваградзкі стараста Грынеўскі¹⁷ зь ягонаю дзейнаю жонкаю.

Наваградзкага акруговага суда. Браў удзел у правядзеньні Ўсебеларускага Праваслаўнага Сабору ў 1942 г., быў прыхільнікам аўтакефаліі Праваслаўнай Царквы ў Беларусі. У 1944 г. быў сябрам Беларускай Цэнтральнай Рады. Ад 1944 г. — на эміграцыі ў Нямеччыне.

- ¹⁴ **Ігнацы Масьціцкі** (польск. *Mościcki*; 1867–1946), польскі палітык і навуковец, у 1926–1939 гг. прэзыдэнт Польскай Рэспублікі.
- ¹⁵ **Зыгмунт Казімер Бэчковіч** (польск. *Beczko**wicz*; 1887–1985), польскі палітык і дзяржаўны дзеяч, у 1926–1931 гг. наваградзкі, у 1931–1933 гг. віленскі ваявода. Выступаў за правядзеньне больш гнуткай дзяржаўнай палітыкі ў дачыненні да беларусаў.
- ¹⁶ **Янка Цеханоўскі** (1888–1938), педагог, выпускнік Менскай настаўніцкай сэмінарыі й Політэхнічнага інстытуту ў Пецяярбургу. У 1918–1921 гг. быў дырэктарам рэальнага вучылішча ў Ракаве, ад 1921 г. — дырэктар Наваградзкай беларускай гімназіі. Пасьля закрыцьця гімназіі працаваў у польскай школе ў Ашмянах.
- ¹⁷ **Ежы Грынеўскі** (польск. *Hryniewski*; 1874–?), польскі палітычны й грамадзкі дзеяч, паходзіў са шляхты Дзісенскага павету. Скончыў гімназію ў Рызе й Маскоўскі ўнівэрсытэт. У 1899 г. быў адміністрацыйна сасланы ў Перм, пасьля вяртаньня з высылкі ў 1903–1914 гг. працаваў намеснікам дырэктара ў мэталургічным сындыкаце ў Маскве. Падчас Першай сусветнай вайны служыў у штабе Маскоўскай вайскавай акругі, у 1917 г.

Праўда, і ў тым часе зыркае вока тайнае і яўнае паліцыі ўважна сачыла за кожным крокам ня толькі беларускіх дзеячоў і настаўнікаў, але і за вучнямі, аднак не рабілася ніякіх правакацыяў, як гэта дзеялася пару гадоў пазьней.

Узровень навукі ў Наваградзкай Гімназіі быў даволі высокі, як гэта можна сьцьвердзіць сёньня з далёкае перспэктывы. Паколькі гімназія была прыродна-матэматычнага тыпу, дык гэтыя прадметы стаялі на першым мейсцы, і выкладчыкі гэтых прадметаў, за выняткам аднаго, былі вельмі добрыя. Найбольшаю павагаю карыстаўся Аляксандар Данілевіч¹⁸. Ён выкладаў альгэбру, трыганамэтрыю, аналітыку, фізыку і касмаграфію. Вельмі добра знаў свае прадметы і моцна любіў іх. Кантрастам да яго быў А. Мілоў¹⁹, які выкладаў альгэбру, хэмію і матэматыку. Гэты быўшы расейскі афіцэр выкладаў дрэнна і адносіўся варожа да ўсяго беларускага.

Паважным настаўнікам быў дырэктар гімназіі Янка Цеханоўскі. Ён выкладаў беларускую літаратуру і францускую мову. У ягоным

зьязаўся з Польскай вайскавай арганізацыяй, быў адзін са стваральнікаў яе выведніцкай пляцоўкі ў Маскве. У 1920 г., пасля выкрыцьця арганізацыі бальшавікамі, быў арыштаваны. У Польшчу прыехаў у 1921 г., пасля зробленага польска-савецкага абмену вязьнямі. Некалькі гадоў знаходзіўся пад падазрэннем з боку польскіх спэцслужбаў, але пасля перавароту Ю. Пілсудзкага ў траўні 1926 г. быў закліканы на дзяржаўную службу. У 1927–1932 гг. быў наваградзкім старастам, у 1932–1937 гг. — старастам Тухольскага павету на Памор'і.

¹⁸ **Аляксандар Данілевіч** (1877–1954), пэдагог, выпускнік Сьвіслацкай настаўніцкай сэмінарыі. Працаваў у розных пачатковых школах, вучыўся ва ўнівэрсытэце Шаняўскага ў Маскве на фізыка-матэматычным факультэце. За палітычную дзейнасьць быў арыштаваны й высланы ў Верхаянск. У Наваградзкай беларускай гімназіі выкладаў альгэбру, геамэтрыю й трыганамэтрыю. Аўтар падручніка па альгэбры. Пасля закрыцьця гімназіі пераехаў у Вільню, дзе выкладаў у розных установах вышэйшую матэматыку.

¹⁹ **Яўген Мілоў** (?–1932), расеец паводле паходжаньня, выпускнік матэматычнага факультэту Казанскага ўнівэрсытэту. У 1914 г. мабілізаваны ў войска, пасля рэвалюцыі служыў афіцэрам у генэрала Ёрангеля. У 1920 г. інтэрнаваны, пасяліўся на тэрыторыі Польшчы. Ад 1923 г. да канца жывьця працаваў у Наваградзкай беларускай гімназіі выкладчыкам матэматыкі, фізыкі, хіміі й рысунку. У адрозьненьне ад Л. Гарошкі Аляксей Аніпчык характарызаваў Я. Мілова выключна станоўча й нават захоплена: “...кваліфікаваны і таленавіты, на рэдкасьць сумленны і працавіты пэдагог. [...] Нягледзячы на слабое засваеньне беларускай мовы, карыстаўся сярод настаўнікаў, вучняў і бацькоў павагаю і аўтарытэтам. Шырокі дыяпазон і глыбіня ведаў, рэдкая сумленнасьць і акуратнасьць, шчырае стаўленьне да ўсіх калегаў і працавітасьць здабылі яму вялікую пашану і добрую памяць у тых, хто яго ведаў” (Чэмер, Андрэй. Наваградзкая Беларуская Гімназія. Вільнюс, 1997. С. 31).

цяжкім і адказным становішчы неабходна было няраз стрымаць не-разважныя крокі юнацтва і за гэта на яго часам наракалі, але заўсёды паважалі. Біялэгію і прыродазнаўства ад 1930 г. выкладаў д-р Аляксандар Орса²⁰. Нядаўна вярнуўшыся з Прагі, ён выкладаў свае прадметы заўсёды спакойна і заўсёды з жывым зацікаўленьнем. Гісторыю ўва ўсіх клясах выкладаў М. Чатырка²¹ — маючы толькі сярэдняю асьвету, ён ведаў добра свой прадмет і быў першаключным пэдагогам. Хорам і аркестраю кіраваў кампазітар Антон Валынчык²². Дзякучы яго стараньням штогод ладзілася некалькі беларускіх канцэртаў у Наваградку і ў некаторых мястэчках. Праз гэта папаўнялася крыху каса гімназіі. Адночы, вяртаючыся з канцэрту ў Нягневічах²³, здарылася катастрофа: аўтабус з вучнямі перавярнуўся і некалі чалавек было паважна раненых, шмат музычных інструментаў паламалася.

Вельмі слабым мейсцам у Наваградзкай Гімназіі былі выклады рэлігіі. Прычынаю гэтага быў выкладчык а. Васіль Бабкоўскі, пазнейшы арх[ірэй] Бэнэдыкт²⁴. Ён выкладаў па-расейску, хоць вучні

²⁰ **Аляксандар Орса** (1896–1959), грамадзка-палітычны й культурны дзеяч. У 1923–1928 г. вучыўся ў Карлавым унівэрсытэце ў Празе, а пасля вяртаньня ў Заходнюю Беларусь выкладаў у Наваградзкай беларускай гімназіі, затым у польскіх школах. У час вайны быў школьным інспэктарам Наваградзкай акругі. У 1944 г. выехаў у Нямецчыну, у 1949 г. — у ЗША.

²¹ **Міхал Чатырка** (1883–1940?), грамадзка-палітычны й культурны дзеяч, у 1924–1934 г. выкладаў у Наваградзкай беларускай гімназіі фізыку й матэматыку. Быў старшынём Наваградзкай павятовай управы ТБШ. У 1927 г. быў выбраны дэпутатам і сябрам управы Наваградзкага павятовага соймаку.

²² **Антон Валынчык** (1896–1985), кампазітар, хормайстар і пэдагог. Нарадзіўся ў вёсцы Мяльканавічы на Слонімшчыне ў сям’і царкоўнага рэгентна. Скончыў Жыровіцкую духоўную сэмінарыю. У міжваенны час працаваў выкладчыкам музыкі й сьпеваў у рэальным вучылішчы ў Луцінцы, пасля ў Клецкай і Наваградзкай беларускай гімназіях, а таксама ў беларускай настаўніцкай сэмінарыі ў Слоніме. У гады Другой сусьветнай вайны жыў у Слоніме, дзе кіраваў рознымі хорамі. Пасля вайны працаваў у Ашмянах, Горках, Маладэчне, ад 1961 г. жыў і працаваў у Горадні. Пісаў харавыя кампазіцыі на вершы Янкі Купалы, Якуба Коласа й іншых паэтаў.

²³ **Нягневічы** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету Наваградзкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

²⁴ **Венядзікт** (у сьвецкім жыцьці **Васіль Бабкоўскі**; 1876–1951), рэлігійны дзеяч, ад 1918 г. сьвятар катэдральнага сабору ў Наваградку, ад 1937 г. — настояцель Успенскага Жыровіцкага манастыра. Падчас нямецкай акупацыі быў япіскапам Берасьцейскім, архіяпіскапам Гарадзенскім і Беластоцкім, экзархам Усходняе Прусіі. Праціўнік абвяшчэньня аўтакефаліі БАПЦ. У 1944 г. эвакуяваўся ў Нямецчыну і ўвайшоў у склад клеру Расейскай Зарубежнай Праваслаўнай Царквы. Быў архіяпіскапам Бэрлінскім і Германскім.

некалькі разоў катэгарычна дамагаліся ад яго, каб выкладаў па-беларуску, бо падчас матуральных экзамінаў нават прадстаўнікі зь Віленскае Кураторыі дамагаліся гэтага. Усе дамаганьні вучняў а. Васіль збываў катэгарычнай адмоваю, апраўдваючы сябе тым, што няма да рэлігіі беларускіх падручнікаў. Але ў гімназіі не было беларускіх падручнікаў да шмат якіх прадметаў, а іх выкладалі па-беларуску. Зьняважлівыя адносіны выкладчыка рэлігіі да роднае мовы вучняў і да самое Беларускае Гімназіі выклікалі адпаведную рэакцыю вучняў і да таго прадмету, які ён навучаў. Пры тым гэта дзеялася ў той установе, дзе адбывалася змаганьне за беларускасьць. Туды бацькі плацілі няраз апошнія шэлягі, каб іхнія дзеці атрымалі асьвету ў роднай мове. І тут сьвятар пляваў на іх родную мову. Яму часта вучні ставілі розныя прыдзірлівыя пытаньні на рэлігійныя тэмы з выразнаю мэтай змарнаваць лекцыю. Часам ягоныя выклады дзейнічалі горш, чым бязбожная прапаганда, але ён на гэта не зьвяртаў увагі — адбываўшы свае выклады, абьякава йшоў дамоў. Іншых выкладчыкаў рэлігіі доўгі час не было. Толькі ў апошнія гады існаваньня гімназіі ў малодшых клясах пачаў выкладаць рэлігію па-беларуску а. Кляеўскі.

Высокі ўзровень выкладаў матэматыкі і фізыкі ў гімназіі мне даў магчымасьць даваць лекцыі вучням Польскае Дзяржаўнае Гімназіі і тым значна аблягчыць маё цяжкае матэрыяльнае палажэньне. Будучы ў восьмай клясе, я даваў штодзённа па 4 лекцыі. Праўда, гэта адбівалася шкодна на здароўі, бо часта я прыходзіў зь лекцыяў вельмі змучаны і падэнэрваваны, але нягледзячы на гэта мусіў адрабляць свае лекцыі.

Агульныя ўмовы жыцьця і навукі ў Наваградзкай Гімназіі былі цяжкія. Большая частка вучняў жыла ў бурсах — іх было тры: дзьве хлапцоўскія і адна дзявочая. А тым [?! — А. Н.²⁵] харчаваньне было вельмі бедным. Харчы ў бурсы прывозілі бацькі вучняў паводле ўсталеных нормаў, а нормы былі невялікія. Сыстэматычную дапамогу плаціла староста толькі для аплаты будынкаў і гаспадыняў. Найцяжэй было вясною, бо тады харчаваньне абдынялася, а вучыцца трэба было больш. Тады калі хто меў у кішэні пару грошаў куціць сабе на падвячорак селядца або кусок вантрабянкі, мог адчуваць сябе шчаслівым.

Нястача кнігаў такжа давалася вельмі ў знакі. Але тут на дапамогу прыходзіў сяброўскі дух вучняў. Падручнікамі дзяліліся, як толькі маглі, а творы прыгожае літаратуры, якія магчыма было знайсці ў бібліятэцы толькі ў адным экзэмпляры, чыталіся супольна. Беларуска-гімназіяльная бібліятэчка змяшчалася ў адной невялікай шафе. На ўзбагачэньне бібліятэкі ніякіх фондаў не было. Неабходныя кнігі

²⁵ Тут і далей гэтакім чынам пазначаныя заўвагі першага рэдактара ўспамінаў — а. Аляксандра Надсана.

да польскае літаратуры прыходзілася пазычаць з гарадзкае бібліятэкі. Толькі ад 1930 г. дырэцыя Польскае Гімназіі дазволіла нам карыстацца з свае бібліятэкі.

Такжа і фізычны кабінэт Беларускае Гімназіі быў вельмі ж мізэрны — мясьціўся ў дзвёх малых шахах. Толькі калі А. Данілевіч быў прызнаны этатным настаўнікам і выкладаў фізыку ў некаторых класах Польскае Гімназіі, мы маглі карыстацца фізычным кабінэтам Польскае Гімназіі.

Затое культурна-ўздаваўчае жыцьцё ў гімназіі было на высокім узроўні. У 1928 г. зарганізаваўся вучнёўскі гурток, які рыхтаваў беларускія прадстаўленьні і часта ладзіў так званыя суботнікі ў мурах гімназіі; выпісваў некалькі газэтаў для агульнага карыстаньня, ладзіў вечары крытыкі пачынаючых пісьменьнікаў.

Звычайна на праграму суботнікаў складаўся рэфэрат на актуальную грамадскую ці літаратурную тэму з дыскусіяю і канчаўся чытаньнем газэтаў або сяброўскімі гульнямі ці танцамі. Тэхнічную арганізацыю суботнікаў выконваў адзін з вучняў восьмае класа на даручэньні ўправы гуртка. Кожны раз гэтую працу даручана іншаму вучню, каб даць магчымасьць кожнаму выпрабаваць свае сілы.

Калі мне давялося кіраваць суботнікам, здарыўся выпадак, які дайшоў аж да старасьпіхі Грынеўскае. Уласьціва гэта быў дробны выпадак, але, магчыма, гэтая драбязя лепш, чым што іншае, сьведчыць аб тым, які быў пільны нагляд польскае адміністрацыі за жыцьцём і дзейнасьцю Беларускае Гімназіі. Таму варта аб ім расказаць.

Рэфэрат на тэму “Творчасьць Максіма Багдановіча” згадзіўся падрыхтаваць Юрка Д.²⁶ Ведаючы добра, што ён ня моцны ў літаратуры, Янка Б.²⁷ пастанавіў высачыць, адкуль ён “сьцягне” свой рэфэрат. Аб гэтым я добра ведаў, але зусім не здагадаўся, у якой форме Янка выкажа свае “адкрыцьці”. На суботнік прыйшлі амаль усе настаўнікі і вучні. І вось вечарам, як толькі пасля рэфэрату я адчыніў дыскусію, дык Янка ўстаў, трымаючы ў руцэ нейкі часапіс, і зганіў увесь рэфэрат толькі за тое, што ён быў у большай часьці перапісаны з таго часапісу і што Юрка і словам ня ўспомніў, адкуль перапісаў. Вострыя словы крытыкі з наяўным матэрыялам “уліку” ў руцэ стварылі прыкрую

²⁶ Магчыма, маецца на ўвазе **Юрка Дзяковіч**, выпускнік гімназіі 1929 г. Паводле А. Чэмера, меў немалы талент да маляваньня. Працаваў у школе й пры гарадзкой управе. Прызваны ў войска, праходзіў навучаньне ў афіцэрскай школе. Пасля прыходу ў Заходнюю Беларусь саветскай улады быў арыштаваны «за “грахі” бацькі» і адбыў 10 гадоў у лягеры. Пасля вызваленьня жыў у Наваградку, памёр у пачатку 1980-х гг. (гл.: Чэмер, Андрэй. Наваградзкая Беларуска Гімназія. С. 93).

²⁷ Магчыма, маецца на ўвазе **Янка Бізюк**, аднаклясьнік Льва Гарошкі, выпускнік 1931 г.

атмасфэру для ўсіх прысутных у салі. Да таго трэба заўважыць, што бацька Юркі займаў паважнае становішча ў Наваградзкім магістраце і зь яго паслугі няраз карыстала дырэкцыя гімназіі. На пгчасьце, я захаваў супакой і пасяля хвіліны развагі ў агульнай прыкрай цішыні сам адказаў Янку: *“Абвінавачаньне Янкі ня ёсьць такім страшным, як магло б здавацца, бо ж мы — вучні гімназіі, і для нашых вечароў ня маем заданья пісаць навуковыя даклады, а толькі рэфэрты. Іменна рэфэрат і напісаў Юрка. Ён рэфэраваў нам думкі тых літаратурных крытыкаў адносна названае тэмы, якія змог знайсці і большую частку зацытаваў іх. Праўда, нядобра, што ён не назваў аўтараў тых цытатаў, але якраз падчас дыскусіі можна было спытаць яго, адкуль ён узяў матэрыял да свайго рэфэрата і ён, напэўна, сказаў бы. Пры тым, на маю думку, матэрыял ён падбраў добры, таму мы можам спакойна і карысна прадаўжаць дыскусію над тым матэрыялам”*.

Адказ спадабаўся ўсім, за выняткам Янкі. Настаўнікі пачалі ўсьміхацца, а суседзі Янкі пачалі штурхаць яго пад бакі. І вось раптам дырэктар з задаваленьнем на абліччы падняў руку: ён прасіў зарэзэрваваць яму апошняе слова перад закрыццём дыскусіі. Гэтая паднятая дырэктарава рука была для нас усіх такою лекцыяю дысцыпліны, якое не магла даць і гадзінная прамова. Дыскусія адбылася вельмі цікава. Наагул вечар прайшоў вельмі ўдала.

Былі на суботніку і настаўніцы польскае мовы. Іх было дзеве. Будучы ў сталай лучнасьці з старасьціхаю Грынеўскаю, яны, як бачна, данесьлі ёй аб інцыдэнце на суботніку і, відаць расьпісалі яго вельмі “ружова”, бо яна сказала ім перадаць мне, што калі я так жа шчасьліва і на дадатак без адной тройкі здам матуральны экзамін, дык буду першым на лісьце тых, што атрымоўваюць з павятовага соймака стыпэндыю ў Віленскі Ўнівэрсытэт. На гэта я адказаў настаўніцам жартам, што абяцанка абумоўлена так, каб яе не атрымаць, бо я мушу здаваць матуральны экзамін другі раз і хоць матэрыял ведаю добра, але можа здарыцца тое ж няшчасьце, як на папярэднім экзаміне.

Управа гуртка выбіралася агульным вучнёўскім сходам на пачатку школьнага году, і ані дырэкцыя, ані настаўнікі ня мелі ніякага ўплыву на выбары.

Адначасова з вучнёўскім гуртком існавала вучнёўская каапэратыва. Яе невялікі капітал складаўся з дробных паёў. Дырэкцыя гімназіі дала для патрэбаў каапэратывы невялікі пакойчык, дзе мясьцілася крама. Управа была такжа выбраная. Усе сябры ўправы мелі добрую нагоду пазнаёміцца з каапэратыўным рухам.

Гаворачы аб вучнёўскіх арганізацыях, нельга абмінуць маўчаньнем і таго сумнага факту, што ў гімназію няраз стараліся пранікнуць мацкі нелегальнае камуністычнае партыі. Паколькі мне ведама, гім-

назійнае ячэйкі не было, але прыхільнікі КПЗБ²⁸ былі, і на гэта складалася шмат прычынаў, незалежных ад гімназіяльнае моладзі. Я не гавару аб тым часе, пакуль гімназія ня мела зусім ніякіх правоў і яе выпускнікі ня мелі права студыяваць у ніводным унівэрсытэце ў Польшчы; тады шмат хто з вучняў паціху рыхтаваўся да ўцёкаў у БССР, каб там магчы студыяваць праз удзел у КПЗБ. Так было і ў іншых беларускіх гімназіях. Гэта вельмі прыкры і жудасны факт, бо ўся моладзь, якая гэткім шляхам апынулася ў Менску, была знішчаная бальшавікамі. За маіх часоў ужо было магчыма здаваць прызнаную дзяржаваю матуру і таму і тым самым быў значна зьменшаны ўплыў для камуністычнае партыі. Але былі іншыя прычыны, якія існавалі і далей. Гэта варожы наступ польскае адміністрацыі супраць усяго беларускага, адсутнасць беларускіх радыёперадачаў, насаджэньне польскага асадніцтва, гнобленьне беларускага культурнага жыцця. На шчасьце, цьвярозы беларускі розум і нейкая шчаслівая інтуіцыя падказвала моладзі, што і ў Савецкай Беларусі пад камуністычнаю ўладаю дзеяцца ня лепш. На жаль, польская адміністрацыя, а нават і духавенства ўсюкі праяў беларускасці таўравалі як камунізм, і таму польская паліцыя ўсіх вучняў гімназіі лічыла падазронымі.

Як толькі вясною 1931 г. у Наваградзкім ваяводзкім урадзе адбыліся пэрсанальныя зьмены — ваяводу Бэчковіча перанеслі на пасаду польскага пасла ў Латвію²⁹, а яго мейсца заняў Сьвідэрскі³⁰, якога хутка замяніў Костэк-Бярнацкі³¹, — адразу павеялі сьцюдзёныя вятры на ўвесь беларускі рух у Наваградчыне. Пачалі хадзіць пагалоскі аб сумнай будучыні гімназіі. Агэнты тайнае і яўнае паліцыі ўзмоцнілі нагляд над вучнямі і настаўнікамі. У канцы красавіка якісьці агент нават быў спрабаваў залезці ў хлапцоўскую бурсу. Ён зьявіўся да аднаго з вучняў быццам ад імені ягоных бацькоў. Добра гаварыў па-беларуску і ведаў усіх сямейнікаў таго вучня. Бурсакі ўжо зьбіраліся

²⁸ **Камуністычная партыя Заходняй Беларусі** (КПЗБ) — нелегальная партыя, якая існавала ў 1923–1938 гг. на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Зьяўлялася аўтаномнай часткай Камуністычнай партыі Польшчы.

²⁹ Зыгмунт Бэчковіч пакінуў пасаду наваградзкага ваяводы не вясной, а летам (20 чэрвеня) 1931 г. Пры гэтым ён быў спачатку прызначаны на пасаду віленскага ваяводы, а паслом Польшчы ў Латвіі стаў толькі пасля таго, як 27 студзеня 1933 г. яе пакінуў.

³⁰ **Стэфан Сьвідэрскі** (польск. *Świdorski*; 1895–1978), польскі палітык, у 1932–1935 гг. наваградзкі ваявода. Леў Гарошка ва ўспамінах зьблытаў чарговасць кіраваньня двух ваяводаў. На самай справе пасля З. Бэчковіча непрацягла час Наваградзкім ваяводствам кіраваў Вацлаў Костэк-Бярнацкі, а пасля яму на зьмену прыйшоў Стэфан Сьвідэрскі.

³¹ **Вацлаў Костэк-Бярнацкі** (польск. *Kostek-Biernacki*; 1884–1957), польскі палітык, у 1931–1932 гг. наваградзкі, у 1932–1939 гг. палескі ваявода. Ініцыятар стварэньня канцэнтрацыйнага лягеру ў Картуз-Бярозе.

запрасіць яго на супольную вячэру, калі ён, адчуўшы давер, раптам пачаў выпытваць аб палітычных настроях вучняў і тым праявіў сябе. Каб не рабіць якое гісторыі і [?! — А. Н.] таго агента, старэйшыя вучні запрасілі яго ў свой пакой, выпыталі колькі маглі, што ён за птушка, і невялікаю грамадою вывелі яго на вуліцу. Ды яшчэ як вывелі! Матурысты пайшлі зь ім на рынак і там адзін за другім разьвіталіся зь ім, кожны “сьпяшаючыся” ці то на спатканьне зь сябрам-мешчанінам, ці да дырэктара, ці на лекцыю. Я разьвітаўся апошні, пакідаючы яго з кіслаю мінаю, бо я сапраўды йшоў на лекцыю і ён мог мяне спакойна сачыць. Хоць падобныя выпадкі здараліся рэдка, але яны былі цьвёрдаю жыцьцёваю школаю для гімназістаў і мелі ня меншае значэньне, чым самая навучка ў гімназіі.

Прынагодна ўжо ўспаміналася, што ў Наваградку была такжа Польская Гімназія імя Адама Міцкевіча; якія ў нас былі адносіны тых гімназістаў? Наагул мы спатыкаліся даволі рэдка. Там вучыліся дзеці памешчыкаў, засьпячковае шляхты, урадоўцаў, багатых мяшчан і жыдоў; у нас жа была пераважна сялянская моладзь зь невялікім дадаткам сялян [мяшчан? — А. Н.] і сьведамае беларускае інтэлігенцыі. Зразумела, што “панствавякі”³² глядзелі на нас згары, але мы на гэта не зьвярталі ніякае ўвагі, а з гімназістамі-жыдамі жылі даволі прыязна. У 1930 г. амаль усе гімназісткі-жыдоўкі з 7 кл. бралі ў мяне лекцыі з альгэбры. У 1930/31 школьным годзе мы часьцей, як перад тым, спатыкаліся з вучнямі і настаўнікамі Польскае Гімназіі, бо да папярэдніх дазваляў карыстацца бібліятэкаю было дазволена карыстацца фізычным кабінэтам і часам запрошвана на даклады. Пры гэтых нагодах настаўнікі Польскае Гімназіі стараліся быць да нас вельмі карэктнымі. Гэта можа з’ілюстраваць такі выпадак. Вясною 1931 г. я аднойчы прыйшоў у бібліятэку Польскае Гімназіі першым, калі там была толькі настаўніца, якая кіравала бібліятэкаю, і яе дзьве памочніцы-вучаніцы 7-ае клясы. Настаўніца нешта пісала за сталом і, адказаўшы на маё прывітаньне, далей углыбілася ў пісаніну, а яе памочніцы замест адказу на маё прывітаньне казалі: “Паўлюк прыйшоў!”³³ Я, нічога ня кажучы, скрыжаваў гукі і вострым позіркам глядзеў на вучаніцаў. Запанавала прыкрае маўчаньне. Настаўніца падняла галаву ад свае пісаніны, глянула на мяне, на сваіх памочніцаў і сказала:

³² Маюцца на ўвазе вучні дзяржаўнай навучальнай установы (ад польск. *państwowy* — дзяржаўны).

³³ Словы “Паўлюк прыйшоў!” у вуснах польскіх гімназістак, відаць, мусілі падкрэсьліць сялянскае, прастанароднае паходжаньне Льва Гарошкі. Магчыма, гэтае акрэсьленьне нарадзілася пад уплывам ад прачытаньня аповесьці Элізы Ажэшкі “Хам”, дзе галоўнага героя звалі акурат Паўлюком.

— *Чаго пан сабе жадае?*

Я маўчаў і глядзеў далей. Тады яна ўскочыла з-за стала, падбегла да мяне і зноў:

— *Чаго пан жадае?*

Я павярнуўся і спакойна кажу:

— *Сызыфовыя працы Жаромскага*³⁴.

Як бачыш, кніга была ў мяне ў руках. Але як толькі я зачыніў за сабой дзверы, у бібліятэцы ўзьнялася цэлая бура. Пасля гэтага ніхто з нашых вучняў ня меў падобнага выпадку ў бібліятэцы.

Матуральныя экзамены

Ад заснаваньня Наваградзкай Беларускай Гімназія ня мела ніякіх правоў і яе выпускнікі маглі здаваць матуральныя экзамены толькі экстэрнам, але ніхто не адважваўся на такую рызыку. Толькі ў 1928 г. Віленская Школьная Кураторыя заклікала матурыстаў з Наваградзкае і Клецкае Гімназіі³⁵ ў Вільню на дзяржаўныя матуральныя экзамены. Вучні Наваградзкае і Віленскае Гімназіяў³⁶ ў вялікай большасьці экзамены здалі, а з Радашкавіцкае³⁷ ўсе праваліліся; гімназія была зачыненая. У наступных гадох для матуральных экзамінаў у Наваградзкай Гімназіі вызначалася экзамінацыйная камісія з настаўнікаў гімназіі, але старшынёю камісіі заўсёды вызначаўся давераны чалавек з Кураторыі. Гэткім чынам гімназія атрымоўвала дзяржаўныя правы нароўні зь дзяржаўнымі гімназіямі.

Уплыў старшыні камісіі на вынік экзамінаў быў даволі вялікі. Мне асабіста і майму найлепшаму сябру дзякуючы старшыні камісіі Кляйндзінсту, які кіраваў матуральнымі экзамінамі ў 1930 г., прыйшлося знайсціся ў ліку “зрэзаных”. Мае размовы зь сялянамі падчас зьбіраньня ахвяраў на будову гмаху для гімназіі і некаторыя сказы

³⁴ **Стэфан Жаромскі** (польск. *Żeromski*; 1864–1925), польскі пісьменьнік і публіцыст, якога часта называюць “*сумленьнем польскай літаратуры*”. Леў Гарошка згадвае пра ягоны аўтабіяграфічны твор “Сызыфава праца”, напісаны ў 1897 г.

³⁵ **Клецкая беларуская гімназія** — сярэдняя навучальная ўстанова, якая існавала ў Клецку ў 1924–1931 гг. Зачыненая польскімі ўладамі за камуністычную дзейнасць.

³⁶ **Віленская беларуская гімназія** — найстарэйшая беларуская сярэдняя навучальная ўстанова, якая працавала ў Вільні ў 1919–1944 гг. У 1932–1939 гг. была філіяй польскай дзяржаўнай гімназіі імя Ю. Славацкага. Ад 1924 г. усе прадметы ў гімназіі выкладаліся выключна па-беларуску.

³⁷ **Радашкавіцкая беларуская гімназія** — сярэдняя навучальная ўстанова, якая існавала ў мястэчку Радашкавічы ў 1922–1928 гг. Ініцыятарам яе стварэньня быў ведамы беларускі дзеяч Аляксандар Уласаў. Зачыненая польскімі ўладамі за камуністычную дзейнасць.

зь пісьмовае працы зь беларускае літаратуры былі ўзятыя “пад спэцыяльную ўвагу”.

У 1931 г. старшынёю экзамінацыйнае камісіі быў вызначаны ўрадовец Віленскае Кураторыі Нарвойш, добра ведамы ў Вільні з свае строгасьці. На яго аднойчы польскія зрэзаныя матурысты рабілі атэнтат³⁸. Магчыма, дзякуючы гэтай абставіне нашы матуральныя экзамены 1931 г. прыцягвалі да сябе ўвагу наваградзкага грамадзтва, а нам нічога добрага не варажылі.

Экзамінацыйную салю для пісьмовых экзамінаў сам Нарвойш выбраў у Польскай Гімназіі на другім паверсе, каб нас поўнасьцю адрэзаць ад усяго “вонкавага сьвету”. Такія абставіны нас маглі прыгнобіць, аднак першая група з 13 чалавек трымалася надзіва бадзёра і гэта не засталася без увагі зыркага вока начальства. Падчас самых экзамінаў настрой яшчэ палепшыўся; пэўна ж не без падставаў, хоць Мілаў нас страшэнна падвёў, бо перад экзамінамі казаў, каб мы рыхтаваліся найбольш з трыганамэтрыі, а аналітыку пакінулі ў спакоі, бо ён з трох тэмаў абавязкова выбярэ задачу з трыганамэтрыі, а зрабіў якраз наадварот. На трэці дзень экзамінаў, калі я першы выйшаў з салі і, не чакаючы іншых, накіраваўся ў бурсу, неспадзявана на Касьцельнай вуліцы стрэнуў старасьціху Грынеўскую. Яна затрымала мяне і пачала распытвацца, як ідуць экзамены. На ўсе пытаньні я адказваў вельмі агульна.

— Э, я бачу, што вы толькі ўдаеце сьціплых, а я чула, што вашыя экзамены ідуць вельмі добра.

— Калі так пані старасьціха чула, дык гэта мяне вельмі цешыць, — казаў я, вельмі ўсьцешаны, — бо ведаю, што вы маеце лепшыя інфармацыі, чым хто іншы.

— Ну глядзі ты, які зь яго дыплямат, — спахвацілася яна, каб загаварыць тое, аб чым нехаця прагаварылася, — гэтыя інфармацыі я маю з твайго аблічча. Не дарма ж такі бадзёры!

— О, гэтыя інфармацыі вельмі зводныя. Я ўжо маю сумнае дасьведчаньне зь мінулага году.

— Што там мінулы год! Вось калі сёлета здасі экзамін безь ніводнае тройкі, дык запэўніваю, што будзеш першым на лісьце тых, якія атрымаюць стыпэндыю з Павятовага Сойміка. Я ўжо даўно гаварыла аб гэтым вашым настаўніцам і, спадзяюся, што яны вам пераказалі мае словы.

— Так, яны мне гаварылі, і я вам дзякую за абяцанку, толькі здаецца, што яна абумоўлена неасягальнымі засьцярогамі.

Мы разьвіталіся, і кожны з нас пайшоў у свой бок з сваімі думкамі. Я ніяк ня мог уцяміць, чаму мне ставяць такія ўмовы, калі іншым выдаваліся стыпэндыі безь ніякіх абумоўленьняў.

³⁸ **Атэнтат** (ад лац. *attentatum*) — тут: спроба замаху на жыцьцё чалавека.

Письмовыя матуральныя экзамены прайшлі для нас сапраўды вельмі шчасліва — уся група была дапушчана да вусных экзамінаў. Для мяне ж яны выпалі шмат лепш, чым я мог спадзявацца — я ня меў ніводнае тройкі і быў звольнены з вусных экзамінаў аж з чатырох прадметаў, якіх я, праўда, і так не баяўся. Трэба было здаваць вусныя экзамены з прыродазнаўства, як абавязковага прадмету, і з польскае мовы, зь якое я заўсёды кульгаў.

І вусныя экзамены здалі ўсе трынаццаць чалавек. Лішнім было б пісаць, як мы цешыліся. Ня менш за нас цешыліся настаўнікі, бо такі вынік экзамінаў быў найлепшым сьведчаньнем аб высокім навуковым узроўні гімназіі.

Паводле адвечнае традыцыі, такую важную падзею мы належна “аблілі”³⁹ ў найлепшым наваградзкім рэстаране Лейпунера⁴⁰.

Матуральнае пасьведчаньне было здабытае, і я быў першым; былі адчынены дзьверы ў сьвет да вышэйшых студыяў, але... як жа многа зьявілася гэтых “але”, каб выкарыстаць як сьлед твая магчымасьці, якія зазьвялі на далёкім кругазоры жыцьцёвага шляху і да якіх імкнуўся юнацкі дух!

Куды ісьці далей?

Ад маленства я меў два розныя жаданьні: або стацца лекарам, або інжынэрам-мэханікам. Цяпер, маючы матуральнае пасьведчаньне прырода-матэматычнага тыпу без лацінскае і грэцкае моваў — мэдыцына адпадала. Я адразу пастанавіў шукаць добрую палітэхніку. Ужо ня раз пры розных нагодах мне даводзілася чуць аб Бэрлінскай Палітэхніцы як адной зь лепшых у Эўропе, дык адразу пасяля экзамінаў напісаў туды ліст з помаччу настаўніка нямецкае мовы з просьбаю аб інфармацыі адносна магчымасьці студыяў і атрыманьня стыпэндыі. Адказ з Бэрліну прыйшоў вельмі хутка, але ён быў для мяне абезнадзейваючым, бо там стыпэндый для чужынцаў прызначаліся толькі пад умоваю папярэдняга экзамену зь нямецкае мовы. На жаль, у нашай гімназіі нямецкую мову вучылі так, што на добры вынік экзамінаў ніяк нельга было разьлічваць. Пасяля гэтага сталася вельмі актуальнаю абяцанка стыпэндый і Наваградзкага павятовага соймаку, бо ўмовы, якія ставіла старасьціха, на шчасьце, былі споўнены.

Каб упэўніцца, ці тая абяцанка сапраўды нечага вартая, я выбраўся зь візытаю да павятовага старасты ў ягонае прыватнае памешкань-

³⁹ Маецца на ўвазе — адзначылі (ад польск. *oblewać*).

⁴⁰ Сын уладальніка гэтага рэстарану (паводле А. Чэмера, увогуле “*адзінага ў горадзе*”), Міхель, быў вучнем Наваградзкай беларускай гімназіі. Відаць, менавіта дзеля гэтага зусім небагатая гімназісты атрымалі магчымасьць адзначыць урачыстую падзею ў гэтым прэстыжным месцы.

не. Зразумела, што старасьціха ўжо ведала аб выніках матуральных экзамінаў і ведала, што я яе ўмовы нават “перавыканаў”. Наша гутарка была кароткаю, я атрымаў запэўненне ад старасьціхі, што яна датрымае сваё слова. Маючы такое запэўненне, я мог спакойна адпачываць усё лета, а восеньню ехаць у Вільню і спакойна запісацца ў тамтэйшы ўнівэрсытэт, толькі мусіў выбраць або фізыка-матэматычны, або аgramамічны факультэт.

Далей шукаць не было чаго, і я напісаў дамоў, каб прыехалі ў Наваградка забраць мае рэчы. Маючы крыху вольнага часу, я пайшоў да свайго сябра Юркі Д., за якога колісь заступаўся на суботніку, каб разам адвесьці душу. Гаворачы аб розных плянах, у канцы перайшлі на жарты, і тады ён мне кажа:

— Ты хацеў ехаць за граніцу, а да гэтага ёсьць добрая нагода і якраз для цябе адпаведная.

— Якая нагода? Хіба на якую плянэту?

— Не! Не на плянэту, а ў Францыю, — адказаў паважна Юрка.

— Дык гэта нагода больш для цябе, бо ж ты вучыш французскую мову; а што я там буду рабіць з маім “я унд найн”⁴¹?

— Чакай, я табе скажу, у чым справа, дык ня будзеш сьмяяцца.

— Кажы, паслухаю.

— Пазаўчора я стрэнуў ажна чатырох беларускіх студэнтаў, якія вярталіся з нейкага багаслоўскага інстытуту ў Францыі, здаецца, зь Ліль⁴² ці што. Я іх усіх ведаю, бо гэта хлопцы з Дзялятыч⁴³ і зь Любча⁴⁴. А ты ж рэлігію ведаеш добра, дык чаму не скарыстаць з магчымасьці пабачыць сьвету?

— Ты дзівак, — адказаў яму, — калі табе хочацца пабачыць сьвету, дык сам махай у той багаслоўскі інстытут разам са сваімі знаёмымі.

Далей гутарка перайшла на іншую тэму.

Назаўтра, маючы вольны дзень, я пайшоў разьвітвацца з Наваградкам. Праходзячы каля касьцёла, чамусьці прыпомніў учарашнюю гутарку Юркі, і раптам прыйшла думка: усё роўна рабіць няма чаго, дык

⁴¹ “Так і не” (ням.).

⁴² Відаць, маецца на ўвазе **Каталіцкі інстытут Ліля**, які быў заснаваны ў 1875 г. як прыватная навучальная ўстанова і першапачаткова называўся ўнівэрсытэтам. Паколькі ў 1880 г. у Францыі быў прыняты закон, згодна зь якім прыватным ВУ было забаронена выкарыстоўваць у сваёй назьве слова “ўнівэрсытэт”, установа была перайменавана ў Каталіцкі інстытут Ліля.

⁴³ **Дзялятычы** (Дзялятычы) — цяпер вёска ў Любчанскім пассавеце Наваградзкага раёну Гарадзенскае вобласці.

⁴⁴ **Любча** — цяпер гарадзкі пасёлак у Наваградзкім раёне Гарадзенскае вобласці.

цікава зайсьці да ксяндза і даведацца, ці сапраўды ў Францыі ёсьць такі інстытут, куды прымаюць студэнтаў аж з нашых ваколіцаў.

Падумана, зроблена! Мяне прыняў якісьці малады ксёндз, які нічагусенька ня ведаў аб існаваньні такога інстытуту ў Францыі, але параіў мне зайсьці да віцэ-рэктара Люблінскага Каталіцкага Ўнівэрсытэту⁴⁵, які зь нейкае нагоды якраз тады знаходзіўся ў Наваградку і напэўна мусіць ведаць аб падобных установах.

Віцэ-рэктар затрымаўся насупраць фарнага касьцёлу. Мне вельмі карціла пабачыць і пагутарыць з каталіцкім сьвятаром — віцэ-рэктарам вышэйшае навуковае ўстановы, бо гэта быў кантраст да тых праваслаўных сьвятароў, якіх я да гэтага часу сустракаў. Таму неадкладна пайшоў да яго. Ён якраз быў дома і прыняў мяне вельмі ветліва, але аб тым багаслоўскім інстытуце ў Францыі, аб якім расказваў Юрка, і ён нічога ня ведаў. Затое пачаў мне гаварыць аб Люблінскім Інстытуце (потым ператвораным у Каталіцкі Ўнівэрсытэт) і ў канцы пачаў распытвацца, чаму мне прыйшла такая думка. Сам ён нічым не азначаўся, і я зьбіраўся выходзіць, а ён яшчэ затрымоўваў.

— Ці вы даўно займелі думку стацца сьвятаром?

— Зусім не. Я перш мройў стацца лекарам, а потам інжынэрам, — адказаў я, устаючы.

— Пачакайце; дык чаму ў вас зьявіўся намер пайсьці іншаю да-рогаю? Вы выбачце мне такую недыскрэтнасьць⁴⁶, але мяне моцна цікавяць такія пытаньні.

Я знайшоўся ў вялікім клопаце. Такое пытаньне было для мяне зусім нечаканым, але грэба было нешта адказаць, і я задумаўся. Раптам як маланка прылятае думка:

— Бо я пераканаўся, што інжынэры хоць робяць шмат добрага для людзтва, але ўсе іхнія творы мінушчыя; дактары хоць лечаць людзей і шмат памагаюць у цяжкіх выпадках, але ад сьмерці ўсё роўна нікога выратаваць ня могуць, бо і самі ўміраюць. А сьвятары, калі яны добрыя, могуць быць найбольшымі дабрадзямі для людзей, бо ратуюць не якіясьці дачасныя людзкія дастаткі, але людзкую несмяротную душу для вечнага жыцьця і вечнага ічасьця.

— Прыгожа, цудоўна! — захапіўся віцэ-рэктар. — Пішы заяву ў Люблінскі Інстытут і абавязкова напішы вось аб гэтым, што цяпер сказаў, і цябе прымуць адразу.

Пісаць заяву ў Люблін я нават і ня думаў, але выйшаў ад віцэ-рэктара зь dziўным уражэньнем. “Нагаварыў жа я яму ліха ведае чаго; і адкуль мне такая думка прыйшла?” — думаў я.

⁴⁵ Люблінскі каталіцкі ўнівэрсытэт — каталіцкая вышэйшая навучальная ўстанова, якая працуе ў Любліне з 1918 г. да сёньня.

⁴⁶ Недыскрэтнасьць (ад польск. *niedyskrecja*) — нетактоўнае ўмяшаньне ў чужыя асабістыя справы.

Але далей падзеі пачалі ісьці сапраўды дзіўным шляхам. Выходжу я на рынак, а там бачу: прэцца Юрка ў гімназію і адразу да мяне:

— Ты яшчэ не паехаў дадому? Дзе ж ты ходзіш?

— Шчэ бацька ня прыехаў. Магчыма, праз пару гадзін будзе тут, а тым часам трэба ж і з Наваградкам разьвітацца. — І тут я ня выцерпеў, каб ня выказаць яму дакору. — Але ж ты мяне і падвёў з тым багаслоўскім інстытутам; ніхто з ксяндзоў аб ім нічога ня ведае. — І раскажаў яму пра гутарку зь віцэ-рэктарам.

Юрка аж за жылот узяўся са сьмеху і пагнаўся ў гімназію, а я пайшоў у бурсу чакаць бацькі і нават не прадуваў таго, што той дзень быў зваротным у маім жыцці.

Дамоў на адпачынак

Бацька прыехаў у Наваградак вечарам. Пераначаваўшы ў бурсе, назаўтра раніцаю мы выехалі дамоў. Па дарозе бацька зацікавіўся будучыняю:

— Можэ ўжо за гэтых пару дзён знайшоў якую дарогу далей?

— Амаль што знайшоў, бо маю ўжо запэўненую стыпэндыю ў Віленскі Ўнівэрсытэт.

— Як гэтак, то добра.

Аб тым, куды будзе лепш накіравацца пасля атрымання матуры, мне прыходзіла гаварыць з бацькам ня раз, але заўсёды нашыя намеры сустралі непераможныя перашкоды. Мы мелі амаль падобныя ўпадабаньні: або мэдыцына, або палітэхніка. Бацька падчас вайсковае службы скончыў аднагоднюю фэльчарскую школу і вельмі хацеў ісьці далей, але, маючы толькі тры клясы народнае школы, атрымаў рашучую адмову. А мне ўпамярок дарогі сталі іншыя перашкоды. Каб ісьці на палітэхніку, трэба было быць больш чым бедным сялянскім сынам. Пры тым я мусіў яшчэ памятаць аб маіх малодшых братоў — іх было чатырох. Трэба было хутчэй стаць на ногі, каб ім крыху памагаць.

Атрыманьне матуры нават і ў сем'ях інтэлігенцы прыймаецца зь вялікай радасьцю, тым больш у нашай сялянскай сям'і гэта было вялікаю падзеяю. Калі мы з бацькам уехалі ў родную вёску, амаль паўсюдна сустралі радасныя прывітаньні. Праўда, з нашае вёскі — Трашчычаў — да гэтага часу ўжо выйшла некалькі чалавек зь сярэдняю і вышэйшаю асьветаю. Адзін кончыў у часе вайны ў нейкай расейскай палітэхніцы факультэт шляхоў злучэньня; трох аднаўскоўцаў канчала вышэйшыя студыі ў Празе-Чэскай⁴⁷, і двох хлапцоў,

⁴⁷ У міжваенны час нямала беларускіх студэнтаў навучалася ў вышэйшых навучальных установах Чэхаславацкай дзякуючы праграме “Руская акцыя дапамогі” (*Ruská pomocná akce*), адкрытай у пачатку 1920-х гг. чэхаславацкім урадам. Хоць асобнага фінансаваньня для беларускіх эмі-

кончыўшы гімназію, пайшлі ў шырокі сьвет. Але са мною выйшла аж 9 юнакоў, і ўсе яны адсталі з розных прычынаў і былі сьведкамі, як цяжка сялянскім дзецям пры няспрыяючых адносінах улады выравацца ў сьвет.

Удома на доўгі адпачынак не было часу. Ды як было сядзець у хаце падчас касавіцы? Панасіўшы першы тыдзень мазалі на руках, я не адставаў ані ад каспоў, ані потым ад жанцоў. Так і для гаспадаркі была карысьць, і ад паліцыі быў супакой.

У тым годзе мы сьпяшаліся ўправіцца са жнівам магчыма хутчэй, каб потым магчы пайсьці з малатарняю ў заробаткі, бо ж неабходна было зарабіць мне на падарожжа і на вопратку. У нашай ваколіцы, акрамя мізэрных заробаткаў пры палявых работах у маёнтку Вуша, ніякіх іншых заробаткаў не было. На шчасьце, мой бацька сам умеў выдумаць заробаток у сябе ўдома. У нас была свая невялікая кузья і сталярскі варштат, якія звычайна служылі для сваіх гаспадарскіх патрэбаў. Большых сталярскіх і кавальскіх заказаў бацька не прымаў, бо з гэтым была спалучана пагроза, што адміністрацыйныя ўлады маглі налажыць асобны падатак. Было нават некалькі выпадкаў, калі бацька навастрўў нарог суседзям ці падкаваў каня, дык знаходзіліся зайздрысьнікі, якія даносілі ў паліцыю, і прыходзіў камэндант паліцыі з пагрозай розных адміністрацыйных караў за “нелегальную” кузьяню, якая ня мае патэнту і ня плаціць прамысловага падатку. На шчасьце, пагрозы канчаліся нічым, бо за дробныя паслугі для сваіх родных і суседзяў бацька ня браў ніякае платы.

Але дзякуючы той невялічкай кузьяні і сталярні пачалі зьяўляцца розныя гаспадарскія самаробныя машыны. Пачатак даў прывод. Знайшоў яго бацька прыпадкам у недалёкай вёсцы Радунь⁴⁸ у багатага селяніна, які, ня ўмеючы карыстацца ім, паламаў яго, як толькі першы раз пусьціў у рух малатарню. Той паламаны прывод бацька купіў за бясцэн і, папацеўшы каля яго якіх два тыдні, ніцуючы паламаныя шасьцярні, мы мелі ў гаспадарцы спраўны прывод. А маючы

грантаў і студэнтаў гэтая праграма не прадугледжвала (асноўную частку фінансавай дапамогі атрымлівалі расейскія арганізацыі і ўстановы, пэўная доля прыпадала і ўкраінцам), нязначныя субсідыі чэхаславацкія ўлады ўсё ж такі выдаткоўвалі й беларусам на адукацыйныя, культурна-асьветныя й выдавецкія мэты. Акрамя таго, падтрымлівала беларусаў і ўкраінская дыяспара, нешта перападала й ад расейскіх арганізацыяў. У выніку ўсяго гэтага ў Чэхаславакіі ў 1920-я гг. вучылася больш за 600 чалавек, зь іх каля 150 студэнтаў атрымалі месцы ў навуцальных установах і інтэрнатах дзякуючы пратэктыву Таварыства беларускай школы ў Вільні, ураду БНР у Коўне, Беларускага аддзелу Міністэрства беларускай асьветы Латвіі ды іншых беларускіх арганізацыяў.

⁴⁸ **Радунь** — сёньня вёска ў Жухавіцкім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

прывод, неадкладна ўзяліся за малатарню. Яна была ўся самадзельная, за выняткам аднае вялікае шасьцярні, і працавала шмат лепш за фабрычныя малатарні. Гэта было пару гадоў перад матуральным экзамінам.

Свайго збожжа ў нас было мала — яго змалочвалі за дзень, а найбольш за паўтара дня. Пасья гэтага праз усю восень і пачатак зімы [бацька] абмалочваў малатарню за невялікаю аплатаю іншых гаспадароў з нашае і суседніх вёскаў. Заработак быў цяжкі для слабога здароўя бацькі, але ўсё ж гэта быў заработак. Аднак праз такое ўжываньне малатарня хутка зношвалася, і яе штыфт трэба было падвострываць штогод.

Бог кліча на сваю службу, як Сам знае

Я крыху задоўга затрымаўся каля тае самадзельнае малатарні, але яна і сёння стаіць перад маімі вачыма — ад яе Бог паклікаў мяне на сваю службу.

Было гэта на пачатку верасьня. У адну прыгожую раніцу бацька і я разьбіралі тую малатарню, аглядалі кожную частку, выбіраючы зношаныя штыфты і ачышчаючы ад дзэгцю шасьцярні, аж раптам бачым — да нас ідзе вучань з Наваградзкае Гімназіі і нясе ў руках нейкую паперку. Гэта была тэлеграма ад Антона Луцкевіча⁴⁹ зь Вільні да дырэктара Наваградзкае Гімназіі Я. Цеханоўскага. Зьмест яе быў кароткі: *“Няхай Гарошка прысьлае дакуманты”*. Пасланец ня мог толкам пасьніць, што значыць гэтая тэлеграма. Ён быў родам з Турца⁵⁰ і якраз прасіўся ў дырэктара па нейкай справе дамоў, дык [той] перадаў яму тэлеграму з наказам, каб я прыехаў у Наваградка.

Бацькі глядзелі на мяне і на тэлеграму пытливым поглядам, а я глядзеў на іх і ня ведаў, што гаварыць. Адно было ясна, што для высьненьня справы трэба было ехаць у Наваградка. Усе згадзіліся, што туды трэба ехаць неадкладна. Якраз яшчэ было каля гадзіны часу да аўтобуса, які хадзіў з Стаўпцоў у Наваградка і праходзіў блізка каля нашае вёскі. Я насыпех адмыў з рук дзёгаць, пераадзеўся і ў дарогу. Мама турбавалася больш за ўсіх такім раптоўным выездам.

— *Як жа так ехаць, а можа прыйдзецца затрымацца даўжэй ці ехаць далей, трэба ж з сабою нешта ўзяць, можа ня будзе позна і заўтра?..*

⁴⁹ **Антон Луцкевіч** (1884–1942), грамадзкі дзеяч, адзін з галоўных ідэолягаў беларускага нацыянальнага руху. У 1918–1919 гг. быў прэм’ерам БНР. У міжваеннай Польшчы некаторы час быў нефармальным лідарам беларускага руху.

⁵⁰ **Турэц** — сёння аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Карэліцкім раёне Гарадзенскае вобласці.

— Ты лішне ня турбуйся, — супакойваў яе бацька, — ён дасць сабе рады.

Разьвітаўшыся з бацькамі і братамі, я паспяшыў да аўтобуса.

У Наваградку дырэктар гімназіі сустрэў мяне з радаснаю ўсьмешкаю.

— Зьбірайся скарэй і едзь у Вільню!

— Чаго туды ехаць? — пытаюся, паважна здзіўлены.

— Там Антон Луцкевіч пастарайся забяспечыць табе месца ў Грэка-Каталіцкай Багаслоўскай Акадэміі ў Львове⁵¹.

— Як жа гэта сталася? Я туды зусім ня думаў уступаць.

— Сталася вельмі проста. Мне расказалі, што ты хацеў ехаць у нейкі Багаслоўскі Інстытут у Францыі ці нават у Любліне, дык я падумаў, што табе было б лепш паехаць у Багаслоўскую Акадэмію, гэта ж шмат паважнейшая ўстанова, чым тыя інстытуты. А ведаючы, што Антон Луцкевіч мае добрыя стасункі зь Львоўскім мітрапалітам⁵², я напісаў яму аб табе. У адказ атрымаў тую тэлеграму, якую табе перадаў праз умыснага пасланца. Цяпер ясна ці не?

— І ясна, і няясна, бо вам нагаварылі немаведама што з тымі інстытутамі. Я зусім ня думаў туды ехаць.

— Ну, усё роўна, як там ні было, а цяпер ужо трэба ехаць у Вільню і там выясьніць справу на мейсцы, так будзе лепш. Зрэштакі, ты ж ўсё роўна мусіш быць у Вільні ў справе сваіх студыяў. А калі я зрабіў памылку, дык я заплачу табе за дарогу.

На наступны дзень я ўжо быў у Вільні. Знайшоў Антона Луцкевіча ў Беларускім Музэі⁵³. Ён прывітаўся са мною быццам з даўным знаёмым і пачаў расхвальваць Гр.-Кат. Акадэмію, потым зьвярнуў увагу на патрэбу беларускага духавенства. У музэі было шмат памятак зь беларускага рэлігійнага мастацтва.

— Глядзіце, гэта ж бадай што найпрыгажэйшыя памятки беларускае культуры, якія захаваліся да нашых дзён, і аграмадная большасьць зь іх зьвязаная зь беларускім рэлігійным жыцьцём. — Гаварыў ён з глыбокім перакананьнем праўдзівасьці сваіх словаў. — А цяпер мы маем мала свайго духавенства...

⁵¹ Грэка-каталіцкая багаслоўская акадэмія ў Львове была заснаваная ў 1929 г. з ініцыятывы мітрапаліта Андрэя Шаптыцкага. Першым яе рэктарам стаў Ёсіф Сьліпный. Пасьля 1944 г. працавала на эміграцыі, у 1994 г. адноўленая дзейнасьць у Львове. Ад 2002 г. носіць назву Ўкраінскі каталіцкі ўнівэрсытэт.

⁵² Маецца на ўвазе Андрэй Шаптыцкі (1865–1944), дзеяч Грэка-каталіцкай царквы, мітрапаліт Галіцкі й арцыбіскуп Львоўскі ў 1901–1944 гг.

⁵³ Беларускі музэй імя Івана Луцкевіча — існаваў у Вільні ў 1919–1945 гг., месціўся ў базэльянскіх мурах на Вастрабрамскай вуліцы. Антон Луцкевіч да 1939 г. кіраваў ягонаю дзейнасьцю.

Сапраўды, там было, аб чым паважна падумаць. У адной шафе між рэлігійных экспанатаў ляжаў напрэстольны крыж з рэльефным расьпяцьцем. Я глядзеў на той крыж, а з крыжа глядзела на мяне скульптура Хрыста. Ціхі, спакойны, цяпячы Хрыстос быццам клікаў бяз слоў... Я мусіў Яму нешта адказаць. Што Яму адказаць? Ці адмовіцца ад ягонага закліку?..

— *Добра!* — кажу Луцкевічу. — *Пішыце ў Львоў, што я туды прыеду ў Акадэмію.*

Мы дагаварыліся з Луцкевічам, што я ў Вільні пачакаю пару дзён, пакуль прыйдзе дэфінітыўны адказ ад Львоўскага Мітрапаліта А. Шэптыцкага. На маё здзіўленьне, туды ёсьць шмат больш кандыдатаў, чым магчымасьцяў прыняцьця, і выбіраюцца кандыдаты паводле конкурсу матураў. Чакаць прыйшлося нядоўта. Вольны час чаканьня можна было выкарыстаць, каб бліжэй пазнаць сваю старую сталіцу і сучасны беларускі культурны цэнтар.

Вільня

У 1931 г. беларускае культурнае жыцьцё ў Вільні пульсавала хоць і ня так моцна, але ўсё ж адчувальна. Праўда, на вуліцах чулася пераважна польская мова, і колькасна беларускіх культурных устаноў было мала, але беручы пад увагу тыя ўмовы, у якіх знаходзілася беларускае грамадзкае, рэлігійнае і наагул культурнае жыцьцё, а перадусім маючы на ўвазе ўсыяж узрастаючы польскі наступ на ўсе праявы беларускага жыцьця — беларускіх устаноў у Вільні было нямала.

Аглядаючы беларускіх устаноў я пачаў на наступны дзень ранаіца зь Беларускага Музею. Гэтым разам А. Луцкевіч паказваў мне ня толькі выстаўленьня экспанаты, але і захаваньня. Прыкра было сьцьвердзіць, што такая вялікая скарбніца беларускае культуры месціцца ў невялікім памешканьні. У родным краю не было магчымасьці мець адпаведны будынак для тых каштоўнасьцяў, якім з кожнага гледзішча належалася пачэснае месца. Дырэктар музею, шырокаведамы грамадзкі і культурны дзеяч, ня толькі паказваў мне экспанаты, але адначасна расказваў важнейшыя гістарычныя падзеі, звязаныя з экспанатамі. Гэта былі цікавыя і жыва ілюстраваныя мамэнты з гісторыі Беларусі. Між экспанатамі знайшліся і такія, што паходзілі з маіх родных ваколіц: старое Эвангелье зь Вялікіх Жухавічаў⁵⁴. Яго знайшоў Іван Луцкевіч⁵⁵ прыпадкам, заехаўшы да

⁵⁴ **Вялікія Жухавічы** — сёньня вёска, цэнтар Жухавіцкага сельсавету ў Карэліцкім раёне Гарадзенскае вобласьці.

⁵⁵ **Іван Луцкевіч** (1881–1919), грамадзкі й культурны дзеяч, адзін са стваральнікаў Беларускай Сацыялістычнай Грамады й газэты “Наша Ніва”. Старэйшы брат Антона Луцкевіча.

тамтэйшага старэнькага параха⁵⁶. Перадаючы тое Эвангельле, парах узрушана гаварыў:

— Цябе, сынку, сам Бог прывёў сюды, каб захаваць гэтую каштоўную памятку з нашае дарагое мінуўшчыны.

Аглянуўшы музэй, Луцкевіч павёў мяне ў Беларускаю Гімназію, якая месцілася ў тым жа старым пабазыльянскім будынку. Дырэктар гімназіі і загадчык бурсы ахвотна згадзіліся, каб я затрымаўся ў інтэрнаце, пакуль прыйдзе адказ зь Львова.

У тым жа будынку мясцілася Праваслаўная Духоўная Сэмінарыя⁵⁷. Разьвітаўшыся з Луцкевічам, я спыніўся каля ўваходных дзвярэй, ля якіх стаяла трох матурыстаў зь Віленскае Беларускае Гімназіі — значыць, маіх сяброў. Пазнаёміўся зь імі, і гаворым аб сваіх навінах. Аж праходзяць каля нас пару сэмінарыстаў і голасна гавораць па-расейску. Вось жа пытаюся ў маіх новых сяброў, ці ў Духоўнай Сэмінарыі ёсьць беларусы. Кажуць, што ёсьць, і што перш нават часткава выклады адбываліся па-беларуску, але потым калішні дырэктар сэмінарыі за паважную “ўзнагароду” згадзіўся ўвесці польскую мову як выкладовую. Пры гэтым “пацяшаюць” мяне, што ў каталіцкай Духоўнай Сэмінарыі справы маюцца яшчэ горш; там пануе ваяўнічы польскі дух. Там нават Багародзіцу замяшалі ў палянізацыйную работу. Яе цудатворны Вастрабрамскі абраз укаранаваны другі раз 2.VII.1927 г. на “Каралеву Кароны Польскае”, а з самое Вострае Брамы здэзэргы лацінскі напіс і заменены польскім: “*Królowo Korony Polskiej módl się za nami*”⁵⁸. Пагутарыўшы крыху, мы і пайшлі да Вострае Брамы. Па дарозе расказвалі мне, як некаторыя польскія ксяндзы нават зь Віленскае Капітулы не даюць разграшэньня, калі хто спавядаецца па-беларуску. Я затрымаўся каля Вострае Брамы, а яны пайшлі далей.

Пару гадоў потым мне давялося чытаць у беларускай прэсе, што сьвятакрадзкае надужываньне споведзі не зьяўляецца адзіночным выпадкам. У *Шляху Моладзі*⁵⁹ № 10 (70) 1934 г. у аргыкуле “Кепска будзе з пастырамі” навочны сьведак апавядае, што “*1-га верасьня сёлета 1934 г. а гадз. 5–6 вечара двух маладых беларусаў-каталікоў пайшлі*

⁵⁶ **Парах** (ад грэц. *párochos* ці лац. *parochus* — які апякуецца) — адна з традыцыйных назваў хрысьціянскага сьвятара, перадусім грэка-каталіцкага, але часам можа ўжывацца таксама ў дачыненні да праваслаўных ці рыма-каталіцкіх (як у выпадку Льва Гарошкі).

⁵⁷ **Віленская (Літоўская) праваслаўная сэмінарыя** — навучальная ўстанова Праваслаўнай царквы, якая вяла гісторыю ад 1828 г. (у Вільні працавала ад 1845 г.).

⁵⁸ “*Каралева Польскай Кароны, маліся за нас*” (польск.).

⁵⁹ “**Шлях моладзі**” — беларускі моладзевы грамадзка-палітычны і літаратурна-мастацкі часопіс, які выдаваўся ў Вільні ў 1929–1939 гг.

ў касьцёл сьв. Яна ў Вільні да споведзі і трапілі да ксяндза пралата Савіцкага⁶⁰. Вось-жа, калі першы зь іх стаў спавядацца па-беларуску, дык спавядальнік захаваньнем сваім змусіў беларуса спавядацца па-польску. Калі ж другі падышоў і таксама пачаў спавядацца па-беларуску, дык тады спавядальнік ужо фармальна ўскіпеў са злосьці і замест таго, каб спавядаць, пачаў ляць беларусаў, называць іх камуністамі, бязбожнікамі, паскудзтвам, брыдзячы беларускую літаратуру і г. д.” У наступным годзе *Шлях моладзі* № 12 (85) і *Беларуская Крыніца*⁶¹ № 40 паведамлілі, што Віленская Каталіцкая Духоўная Сэмінарыя канчаткова выкінула беларусаў. Але я зайшоў наперад, а тым часам я затрымаўся ў Вострай Браме, і там неяк сама наплывала думка, што мусіць і бесканечнае Божае цярпленьне хутка закліча Божую караючую руку за крывадушнае надужываньне сьвятасяіў. Сапраўды, хутка абрушылася Божая караючая рука, але як жа прыкра, што засьлепленыя шавінізмам ксяндзы яшчэ не абразуміліся і да гэтага часу.

Мне моцна карцела пабачыць, як выглядае беларускае рэлігійнае жыцьцё ў Вільні. Здаецца, на другі ці трэці дзень майго там перабываньня была нядзеля. Я ведаў, што для вучняў Беларускае Гімназіі праваяцца дзье Службы Божыя зь беларускімі казаньнямі: для праваслаўных — у Пятніцкай царкве⁶², а для каталікоў — у касьцёле Сьв. Мікалая⁶³. Хоць яны правіліся амаль адначасна, але я здужаў пабыць на абедзвёх службах. Абедзье гэтыя сьвятыні невялікія, але

⁶⁰ **Адам Савіцкі** (1885–1968), каталіцкі дзеяч, паходзіў з ваколіцаў Гервят (сёньня ў Астравецкім раёне Беларусі). Ад 1917 г. быў прафэсарам дагматычнай тэалёгіі ў Віленскай духоўнай сэмінарыі, ад 1925 г. выкладаў таксама на тэалёгічным факультэце Ўнівэрсытэту Стэфана Баторыя. У 1926 г. стаў канцлерам Віленскай мітрапалітальнай курыі. Падчас Другой сусьветнай вайны супрацоўнічаў з польскім падпольшлем, быў інтэрнаваны немцамі разам зь мітрапалітам Р. Ялбжыкоўскім. Пасьля вайны быў арыштаваны савецкімі ўладамі, у 1947 г. вызвалены й выехаў у Польшчу. Жыў у Беластоку, у 1963 г. быў прызначаны Ватыканам беластоцкім біскупам.

⁶¹ **“Bielaruskaja Krynica”** — газэта, друкаваны орган беларускіх хрысьціянскіх дэмакратаў. Выдавалася зь перапынкам у 1917–1940 гг. (у 1917–1925 і ў 1939–1940 гг. насіла назву “*Krynica*”).

⁶² **Пятніцкая царква (Царква Сьвятой Параскевы Пятніцы)** — праваслаўная царква ў Вільні, храналёгічна першы віленскі каменны хрысьціянскі храм, які быў пабудаваны ў 1345 г. Сучасны будынак узьведзены ў 1864 г. У 1920-я гг. у царкве служыў вядомы беларускі дзеяч а. Аляксандар Коўш, як дабіўся ад кансысторыі перадачы яе для патрэбаў Віленскай беларускай гімназіі. Пасьля Другой сусьветнай вайны царква была зачыненая, вернутая вернікам у 1990 г. Месьціцца на вул. Дзіджоі, 2 (*Didžioji g.*, 2).

⁶³ **Касьцёл Сьвятога Мікалая** — каталіцкі храм у Вільні, пабудаваны ў канцы XIV ст. у гатычным стылі. Яшчэ з пачатку XX ст. права праводзіць у ім уласныя набажэнствы дабіліся віленскія літоўцы, у міжваенны час гэты касьцёл увогуле стаў адным з цэнтраў літоўскай культуры. Праз

колькі старанняў мусілі праявіць беларусы, каб іх займаць?! Беларускае рэлігійнае жыццё знаходзілася ў вельмі цяжкіх умовах, але яно існавала! Апіралася яно на нямногіх слупоў, але на слупоў моцных і беззасьцярожна адданых Божай і беларускай справе. Зразумела, што мне было вельмі цікава адведаць беларускіх рэлігійных дзеячоў.

Каля гадзіны 10 раніцы зайшоў да а. Адама Станкевіча⁶⁴. Ён ужо ведаў ад А. Луцкевіча аб маім намеры, дык прыняў мяне як багаслова. Калі ж у гутарцы даведаўся, што мая пастанова адносна багаслоўскіх студыяў яшчэ стаіць на хісткіх нагах, дык моцным націскам казаў:

— *Няма чаго хістацца; трэба йсьці ўпярод цьвёрда. У нас духавенства мала, а працы дык і не пералічыш...*

І сапраўды: дзе як дзе, але ў пакоі а. Адама, дзе сходзіліся ўсе ніткі беларускага духовага і грамадзкага жыцця, было аж да болю ясна, як шмат можа і мусіць зрабіць беларускае сьвятарства ўва ўсіх галінах беларускага жыцця. Праўда, прычына малое колькасці беларускага каталіцкага духавенства ляжала выключна на сумленьні польскіх біскупаў, і яны нясуць за яе страшэнную адказнасьць перад Богам⁶⁵.

У часе гутаркі з а. Адамам зайшоў у пакой інж. Адольф Клімовіч⁶⁶, ягоны блізкі супрацоўнік. Новае знаёмства. Крыху жартуюць зь мяне

дамоўленасьць зь літоўцамі карыстацца касьцёлам для адпраўленьня сваіх уласных рэлігійных патрэб мелі магчымасьць і віленскія беларусы.

⁶⁴ **Адам Станкевіч** (1891–1949), грамадзка-палітычны, рэлігійны й культурны дзеяч, адзін з заснавальнікаў і лідараў Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі. На працягу ўсёй сваёй сьвятарскай дзейнасьці зьявтаўся да вернікаў з казанямі на беларускай мове. У 1922–1927 гг. быў паслом польскага сойму.

⁶⁵ У міжваенны час польскія каталіцкія гіерархі, што ў пераважнай большасьці нэгатыўна ставіліся да ідэі беларусізацыі Каталіцкага касьцёла, скарыстоўвалі ўсе наяўныя ў сваіх руках мэханізмы, каб не дапусьціць атрыманьня духоўнай адукацыі ў падуладных сабе навучальных установах асобамі, якія залічвалі сябе да беларускага народу. Дзеля таго за ўвесь міжваенны пэрыяд высьвяціцца на каталіцкіх сьвятароў удалося ўсяго некалькім беларусам — як правіла, тым, якія атрымлівалі адукацыю за межамі Польшчы ці па-за юрысдыкцыяй рыма-каталіцкіх біскупаў.

⁶⁶ **Адольф Клімовіч** (1900–1970), грамадзкі дзеяч, журналіст, выдавец. Вучыўся ў Карлавым унівэрсытэце ў Празе, які скончыў у 1928 г. Падчас вучобы ў Празе актыўна ўдзельнічаў у беларускім студэнцкім жыцці. Пасьля вяртаньня ў Вільню ў 1932–1939 гг. рэдагаваў гаспадарчы часопіс “Самапомач”, працаваў у Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі і ў Беларускай інстытуце гаспадаркі й культуры. У 1939–1940 гг. удзельнічаў у выданьні “Беларускай крыніцы”. Падчас вайны працаваў у Беларускай Самапомачы ў Лідзе. Арыштаваны МДБ БССР у 1952 г., прысуджаны да вышэйшай меры пакараньня, замененай на 25 гадоў зьявольленьня. Амніставаны ў 1956 г., вярнуўся ў Вільню, дзе нават у тагачасных неспрыяльных умовах працягваў сваю нацыянальную дзейнасьць.

абодва, што я яшчэ як той дзядзька ў Вільні, і каб “асмяліць” мяне, інж. Клімовіч падраджаецца паказаць мне цікавейшыя віленскія помнікі і перадусім тое, што ёсьць беларускае.

У ягонай кампаніі я накіраваўся ў рэдакцыю *Беларускае Крыніцы*. У рэдакцыйным пакоі засьпелі толькі самога рэдактара Янку Пазьняка⁶⁷. Спакойны і маламоўны чалавек — ён быў шчыра адданы сваёй справе і не баяўся ніякіх цяжкасьцяў, ані ніякіх пагроз заў з боку польскае адміністрацыі.

Пасья кароткае гутаркі мы пайшлі аглядаць друкарню — адзіную беларускую друкарню ў Заходняй Беларусі⁶⁸. Каля касы ўвіхаўся студэнт-наборшчык, а каля друкарскае машыны прыладжваў гранкі машыніст. Для мяне там было ўсё новае, таму слухаў тлумачэньні інж. Клімовіча зь юнацкай цікавасьцю. Праўда, аб самым найважнейшым, што было годнае ўвагі ў той друкарні і рэдакцыі, ані інж. Клімовіч, ані іншыя не гаварылі нічога. А тым найважнейшым была шчырая ахвярнасьць і моцная любоў да Беларусі тых людзей, якія там так аддана працавалі.

Пры рэдакцыі ў адным пакоі адбывалася зборка беларускіх студэнтаў Віленскага Ўнівэрсытэту. Гэта былі пераважна тыя студэнты, якія з розных прычынаў прыехалі ў Вільню перад пачаткам акадэмічнага году. Інж. Клімовіч пазнаёміў мяне зь імі на студэнцкі лад. Да “будучага багаслова” зацікаўленьне ў студэнтаў было вельмі малое, і ня дзіва, бо ж тут у Віленскім Унівэрсытэце быў каталіцкі багаслоўскі факультэт, у якім панавалі варожыя для беларусаў дух.

Раўніца наступнага дня, калі я зайшоў у Беларускае Музэй, каб даведацца ад Луцкевіча, што чуваць зь Львова, даведаўся, што адтуль яшчэ адказу не было, але што мяне хоча бачыць а. Уладзіслаў Талочка⁶⁹.

⁶⁷ **Янка Пазьняк** (1887 — пасья 1939), палітычны й культурны дзеяч. Сябра Хрысьціянска-дэмакратычнай злучнасьці з моманту яе заснаваньня ў 1917 г. У 1928–1936 гг. рэдагаваў газэту “Беларуская крыніца”, ад 1938 г. — часопіс “*Chryścijanskaja Dumka*”. У канцы 1930-х гг. — старшыня Віленскага Беларускага нацыянальнага камітэту. У 1939 г. арыштаваны НКУС, далейшы лёс невядомы.

⁶⁸ Маецца на ўвазе **Беларуская друкарня імя Францішка Скарыны**, якая працавала ў 1926–1940 гг. Ініцыятарамі яе стварэньня былі беларускія дзеячы хрысьціянска-дэмакратычнай палітычнай арыентацыі, а кіраваў працай друкарні Язэп Найдзюк, які ўжо пасья вайны напісаў пра яе невялікую кнігу. Гл.: Цыпрыяновіч, С. (Найдзюк, Я.) *Беларуская друкарня імя Францішка Скарыны ў Вільні (1926–1940)*. Лёндан, 1991. — 32 с.

⁶⁹ **Уладзіслаў Талочка** (1887–1942), каталіцкі сьвятар, рэлігійны й культурна-асьветны дзеяч, адзін з ідэолягаў і пачынальнікаў беларускага хрысьціянскага руху XX ст. Жыў і працаваў у асноўным у Вільні. Супрацоўнічаў з польскімі, літоўскімі і ўкраінскімі культурна-грамадзкімі й рэлігійнымі выданьнямі, падтрымліваў шырокія кантакты й веў перапіску

Да гэтага часу я нічога ня чуў аб а. Талочку, таму хацеў крыху даведацца аб ім ад Луцкевіча, але ён збыў маю цікавасць адным сказам:

— *О, гэта цікавы чалавек і вельмі вартасны сьвятар; пагаворыце зь ім, дык пазнаеце самі.*

У назначанай гадзіне я ўжо быў каля касьцёлу Сьв. Ганны, недалёка ад якога жыў а. Талочка. Архітэктурным мастацтвам гатычнага касьцёлу Сьв. Ганны нельга было не захапляцца. І я так заглядзеўся, што крыху спазьніўся зь візытам. Памешканьне а. Талочкі было невялікае і ўсё было завалена кнігамі, так што за імі нават гублялася асоба гаспадара. Ён сустрэў мяне вельмі радасна. Перапрасіў, што слаба гаворыць па-беларуску, і тут жа дадаў:

— *Хоць мая “мутэршпрахэ”⁷⁰ польская, але я не паляк.*

Калі ў папярэдніх візытах я больш слухаў, чым гаварыў, дык цяпер мне трэба было больш гаварыць, чым слухаць, бо а. Талочка распытваўся аб усім. Мы разьвіталіся як шчырыя прыяцелі і ад таго і аж да 1939 г. былі ў блізкай лістоўнай лучнасьці. Карпатлівая працавітасьць а. Уладыслава, ягоная ціхая і ахвярная праца для беларускага рэлігійнага жыцця і глыбокая пабожнасьць — былі сапраўды ўзорнымі.

Блізка ад ягонага памешканьня мясьціўся Беларускі Банк⁷¹ і рэдакцыя “Беларускага летапісу”⁷², дык я зайшоў туды, купіў пару гадавікоў часопісу і з сумам аглянуў іхняе сьціплае ўладжаньне. Праўда, сучышаючым быў той факт, што людзі хоць і ў вельмі цяжкіх абставінах, але працуюць вытрывала, не здаюцца. Далей нельга было абмінуць руіны Віленскага замку, гару Трох Крыжоў⁷³, і адтуль я накіраваўся пехатою аж да Лукіскага пляцу, дзе скончыў свой жыцьцёвы шлях Кастусь Каліноўскі.

зь вядомымі эўрапейскімі рэлігійнымі й культурнымі дзеячамі, у тым ліку зь мітрапалітам Андрэем Шаптыцкім. Настойліва й пасьялоўна выступаў з пазыцыі экумэнізму й рэлігійнага яднаньня.

⁷⁰ “Мутэршпрахэ” (ад ням. *Muttersprache*) — родная мова.

⁷¹ **Беларускі каапэратыўны банк** — фінансавая ўстанова, якая існавала ў Заходняй Беларусі ў 1925–1938 гг. У яе стварэньні актыўную ролю іграў беларускі дэпутаты ў польскім парламенце, перадусім грамадоўскага кірунку. У фінансавых актывах банку ў 1920-я гг. значную ролю адыгрывалі грошы, што паступалі з СССР. Банк меў, акрамя цэнтральнага офісу ў Вільні, два рэгіянальныя аддзяленьні — у Глыбокім і Пінску.

⁷² “**Беларускі летапіс**” — штомесячны культурна-грамадзкі й літаратурны часопіс дэмакратычнага кірунку, які выдаваўся ў Вільні з траўня 1933 г. да верасьня 1939 г. Быў заснаваны як орган Таварыства беларускай школы.

⁷³ **Гара Трох Крыжоў** — гара ў Вільні, разьмешчаная на правым беразе ракі Віленкі. Раней называлася Лысай ці Крывой, сучасную назву набыла ад помніка з трох белых бэтонных крыжоў, пастаўленых у памяць пра манахаў-францішканцаў, забітых паганцамі ў XIV ст.

Ад 1925 г. існавала ў Вільні ўсх.-каталіцкая царква ў быўшым пааўгустынскім касцёле⁷⁴. Адведаў яе з вялікаю цікавасцю і з прыкрасцю сьцьвердзіў, што там панавала расейскасць больш яшчэ, чым у расейскіх цэрквах. Парахам быў айцец езуіт.

Яшчэ я ня кончыў свайго пляну аглядання Вільні, як прыйшоў экспрэсам адказ ад мітр. Шэптыцкага на мой ліст. Адказ быў вельмі прыхільны. Я выслаў у Грэка-Каталіцкую Львоўскую Акадэмію ўсе патрэбныя дакуманты, разьвітаўся з кім мог і паехаў дамоў, каб рыхтавацца ў доўгую і цяжкую дарогу. На разьвітаньне А. Луцкевіч даў мне ліст да мітр. Шэптыцкага, які я забавязваўся даручыць яму асабіста, як толькі прыеду ў Львоў.

Нашы традыцыі — наш скарб

Шмат каму можа падацца дзіўным: як гэта і я сам, і мае сябры ў Наваградку, і дырэктар гімназіі, і беларускія дзеячы ў Вільні — будучы афіцыяльна, паводле мэтрыкаў, праваслаўнымі, дзейнічалі адносна Гр.-Кат. Акадэміі як каталікі. Так, сапраўды некаторыя дзейнічалі як каталікі, а некаторыя і лічылі сябе такімі. На гэтую тэму аднойчы была ў бурсе вельмі цікавая дыскусія ў дзень сьвяткаваньня незалежнасьці Беларусі. Навязваючы да слоў Трэцяе Устаўное Граматы, што трактаты, накіненыя Беларусі Расейскаю Імпэрыяю, Беларусь не абавязваюць, мы адназгодна прыйшлі да выснаўку, што тым больш нас не абавязвае царскі ўказ аб скасаваньні Вуніі і шматлікія беларускія “ўпорствуючыя” вёскі сьведчаць вымоўна, што і калісь беларускі народ не лічыў той акт абавязваючым. Калі ж хто прызнае насільную касату Вуніі як праўны і абавязуючы акт, будучы паслядоўным, мусіць прызнаваць сучасную Савецкую Беларускаю Рэспубліку, за якую насельніцтва аддае галасы аж у 99,9 %, і адмовіцца ад змаганьня за незалежнасьць Беларусі.

Не адзін з вучняў Наваградзкае Беларускае Гімназіі не прызнаваў тых актаў, якія варожыя нам дзяржавы накідалі сілаю, таму хоць і не належалі да Вуніяцкае (Усходне-Каталіцкае) Царквы, але прынамсі некаторыя, у тым ліку і я, лічылі яе сваёю Царквою. З гэтай Царквою звязана больш як двухвяковая гісторыя Беларускага Народу, зь ёю звязана змаганьне за захаваньне нашае самабытнасьці супраць наступу вынарадаўленьня з боку нашых суседзяў. Што нам нясло Праваславіе, мы ведалі добра — а. Васіль, выкладаючы рэлігіі

⁷⁴ Маецца на ўвазе **касцёл Божай Маці Суцяшэньня**, які быў пабудаваны ў XVIII ст. і цяпер знаходзіцца па вул. Савічаўс (*Savičiaus*), 13 у Вільні. На дадзены момант ня дзейнічае. Пасьля Другой сусьветнай вайны ён выкарыстоўваўся савецкімі ўладамі як склад для агародніны, а ўнутраны інтэр’ер быў зьнішчаны бэтоннымі перакрыцьцямі.

нават у Беларускай Гімназіі, насупраць усіх дамаганьняў прадаўжаў сваю русыфікацыйную дзейнасьць. Таму я сябе лічыў вернікам Усх.-Каталіцкае Царквы і мог безь ніякіх “пераходаў” студыяваць у Гр.-Каталіцкай Акадэміі, аформіўшы мэтрыкі згодна з маім перакананьнем. Багаслоўскія аргумэнты адносна Каталіцкае Царквы было даволі часу пазнаць падчас студыяў.

Пры гэтай нагодзе варта дадаць, што ў нашай ваколіцы ў часе майго юнацтва было яшчэ шмат жывых традыцыяў аб “Еднасьці” — так называў Вунію мой дзед. Ня раз падчас Вялікага посту, калі здараліся прыкрыя інцыдэнты з платаю за споведзь і за картачкі, усе старэйшыя людзі з жалем гаварылі: “*Калісь за часоў Еднасьці гэтага ніколі не было*”. Дзед Пракоп мне некалькі разоў расказаваў зь вялікім узрушэньнем, як аднойчы падчас паломніцтва ў Жыровічы⁷⁵ стрэнуў каля сьвіцязянскіх лясоў старога вуніацкага сьвятара, які хаваўся недзе каля Сьвіцязі⁷⁶. А дзед Васіль вельмі рэдка хадзіў у праваслаўную царкву — ён у нядзелю маліўся даўжэй удома і меў вялікую пашану да “ўпорствуючых”. У сваім юнацтве аднойчы ён гнаў чараду валоў аж на Палесьсе і там затрымаўся нанач у адной “ўпорствуючай” вёсцы. Была якраз субота. І вось бачыць: дзясятнік зь некалькімі каламі ў руках падходзіць да хаты, стукае ў акно і крычыць:

— *Даніла, заўтра ў царкву!*

— *Сьцяпан, заўтра ў царкву!*

Падышоў да хаты, дзе затрымаўся дзед:

— *Язэп, заўтра ў царкву!*

— *Хоць і пайду ў царкву, дык іхняму Богу і губою ня кіўну!* — адказаў гаспадар з хаты, нягледзячы на прысутнасьць незнаёмага чалавека.

У той вёсцы, каб усьцерагчыся ад прасьледу царскае ўлады за вернасьць сваёй прадзедаўскай веры, пасылалі штонядзелі і сьвята дзесяць гаспадароў у праваслаўную царкву, быццам пасланцоў ад вёскі, а тыя пасланцы для апраўданьня свайго сумленьня перад Богам заяўлялі, што йдуць у царкву не маліцца, а толькі адбыць рэлігійную паншчыну. Дзед Васіль ужо гэткае паншчыны не хацеў адрабляць.

Потым падчас студыяў мне ня раз здаралася чытаць глыбока ўзрушаючыя сцэны, як беларускае прыгнобленае паншчынаю і страшэннаю бядотаю сялянства ахвярна і па-геройску старалася абараняць свае рэлігійныя перакананьні, ня маючы ад нікога ніякага падтрыманьня і абароны. Царскі ўрад змог гвалтам зьнішчыць вуніацкіх

⁷⁵ **Жыровічы** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Слоніміскім раёне Гарадзенскае вобласьці. Тут ад XVIII ст. разьмяшчаецца Сьвята-Ўсьпенскі манастыр, куды вернікі робяць паломніцтва да цудатворнага абраза Божай Маці Жыровіцкай.

⁷⁶ **Сьвіцязь** — возера за 22 км на поўдзень ад Наваградка.

святароў, сіламоц насадзіць сваё духавенства, але народ усімі сіламі стараўся не аддаць свае душы ў чужы палон. І гэтая традыцыя змаганьня за свабоду народнае душы ёсьць вялікім нашым скарбам.

Цяжкая пастанова

Зь Вільні я прыехаў дамоў ня ў радасным настроі, бо зрачыся самавольна ўнівэрсытэцкае стыпэндый і пайсьці па шляху ахвяраў нават з адпаведнаю падрыхтоўкаю даецца нялёгка, а ў мяне гэта стала амаль раптоўна, таму прыходзілася паважна задумоўвацца над пастановаю і мераць свае сілы: ці змагу датрымаць сваю пастанову. Бацькі былі незадаволены такою зьменаю. Ды як маглі быць задаволены? У нашых ваколіцах праваслаўнае духавенства, як і шмат дзе на Беларусі, агулам ня мела ніякае пашаны. Горш таго: яно было прадметам кпінаў і насмешак. Каталіцкае духавенства лацінскага абраду рахавалася чужым і ненавісным. Усходнекаталіцкае ў нас яшчэ было амаль няведамае; найбліжэйшая ўсходнекаталіцкая парахвія была аж за 33 км у Стаўпцах. Толькі дзед Пракоп быў шчыра задаволены, хоць гэтага нікому і не казаў.

Пасля таго, як мае бедныя бацькі столькі гадоў самі недаядалі, стараючыся ашчадзіць які грош, каб было чым заплаціць за навуку, і цяпер раптам пабачылі, што я, маючы магчымасьць выбрацца на якуюсь лепшую дарогу, пакінуў яе і накіраваўся на шлях, які ў іхніх вачох быў такі непачэсны — ці ж дзіўна, што для іх мая пастанова была прыкраю. Але яны ведалі, што намовіць мяне зьмяніць яе ня змогуць, дык бацька абмежаваўся толькі кароткаю ўвагаю:

— Ты ўжо сам за сябе адказваеш, дык рабі, як сам знаеш.

Нават блізкім родным бацькі не гаварылі аб маім намераньні. А на запытаньні аднавяскоўцаў адказвалі проста:

— Падзе вучыцца ў Львоў. — І гэтка адказ здавальняў амаль усіх. У такім настроі трэба было рыхтавацца ў далёкую дарогу.

Грэка-Каталіцкая Багаслоўская Акадэмія ў Львове

Час ішоў маланкава хутка, і 1-га кастрычніка 1931 г. я накіраваўся ў “вялікі сьвет”. Прыехаў я ў Львоў 2-га кастрычніка раніцаю безь ніякіх прыгодаў. Вялікі будынак Грэка-Каталіцкае Багаслоўскае Акадэміі пры вуліцы Капэрніка, 36 выдаўся мне нават шмат большым, як ён быў у сапраўднасьці, бо ж я мімаволі прыраўноўваў яго да роднае нізенькае вясковае хаты, зь якое выехаў учора. Студэнтаў у Акадэміі было многа; на пяцёх курсах у 1931 г. было 360 чалавек, у тым ліку на першым курсе было аж 90.

Пасьведчаньне Льва Гарошкі як студэнта
Грэка-каталіцкай багаслоўскай акадэміі ў Львове. 1931 г.

Спачатку для мяне там было ўсё дзіўным. Пасьля гімназіі, дзе рэлігійнае ўзгадаваньне было амаль ніякім, уражала самая ўстанова — высокая навуковая і глыбока рэлігійная з адпаведна дабраным штатам прафэсароў і дацэнтаў. Пры тым на мяне, як на беларуса, рабіла ўражэньне і тое, што гэтая ўстанова была шчыра ўкраінскаю і амаль усе студэнты былі абсалвэнтамі ўкраінскіх гімназіяў.

Калі першы раз я слухаў сьпяваную Службу Божую ў акадэмічнай царкве, на якой сьпявалі ўсе студэнты, дык здавалася, што тут ёсьць нацыянальная і духовая цьвярдэня. Пад уражэньнем тае магутнае малітвы я маліўся на свой лад: *“Божа мілы, калі мая просьба можа нешта значыць, дык прашу цябе, прымі ў ахвяры ўсё маё жыцьцё за тое, каб і Беларусь мела падобную ўстанову!”*

Студэнты багасловы жылі закрытым жыцьцём, гэта значыць, што ў горад маглі выходзіць толькі з дазволу прэфэкта або рэктара. Парадак дня быў назначаны з дакладнасьцю да мінуты. Распачынаўся дзень малітваю, разважаньнем, Службай Божою — а канчаўся такжа

малітваю. Усё гэта было новым і ўспрымалася ў меру ўмацаваньня ўнутранае дысцыпліны.

У навуковай галіне мяне стрэнулі паважныя цяжкасьці і непрыемнасьці. З усіх 90 першакурснікаў толькі я адзін быў з прырода-матэматычнае гімназіі і ня ведаў ані грэцкае, ані лацінскае моваў; шасьціх было з гуманістычных гімназіяў, а рэшта з клясычных гімназіяў. Рэктар а. Язэп Сьліпый⁷⁷ зажадаў, каб я на працягу першых двох гадоў безумоўна дапоўніў лацінскую і грэцкую мовы за гімназійны курс, гэта значыць на філязафічным факультэце, бо пяцігадовы курс навукі быў падзелены на два факультэты: 2 гады філязофіі і 3 гады тэалёгіі. Вось жа трэба было брацца за вывучэньне прадметаў, якія мне даваліся цяжка, а тыя прадметы, “дзе я быў як удма”, — матэматыка і прыродазнаўства — аставаліся мёртвым багажом.

Ніколі не забудуся, зь якою цікавасьцю і нецярпеньнем я чакаў першага выкладу і якім ён быў для мяне страшэнна прыгнобляючым. Гэта была лекцыя філязофіі. Ува ўсіх каталіцкіх вышэйшых навучальных установах філязофія і дагматыка ў асноўным выкладаюцца па лаціне. І малады выкладчык а. Максімец⁷⁸ пачаў свой выклад філязофіі па лаціне, а да таго яшчэ час ад часу пераплятаў свой выклад грэцкімі словамі. Па-ўкраінску сказаў усяго некалькі сказаў. Сядзеў я на тым выкладзе, як на турэцкім казаньні, і паглядаў на маіх суседзяў. Некаторыя сядзелі так, як і я, не пісалі нічога, але, відаць, выклад крыху разумелі, але некаторыя штосьці нават запісвалі ў сшыткі. Я спусьціў галаву і думаў аб сабе: куды ты трапіў; што ты тут будзеш рабіць?

Праўда, іншыя прадметы выкладаліся па-ўкраінску, але філязофія была асноўным прадметам, таму пасля першага дня “студыяў” я чуўся сам ня свой. Прыходзіла думка кінуць усё і ўцякаць, але ад такое думкі рабілася брыдка. На дапамогу прыходзіла іншая думка, што кінуць заўсёды будзе час; перш неабходна спрабаваць свае сілы. І гэтая думка брала перавагу над першаю.

Недзе на трэці дзень майго прыезду ў Львоў я занёс мітрапаліту Шэптыцкаму ліст А. Луцкевіча. Якраз тады мітрапаліт быў моцна хворы і ўсе афіцыйныя візыты былі спынены, дзеля гэтага я,

⁷⁷ **Ёсіф Сьліпый** (1892–1984), украінскі царкоўны дзеяч. Быў рэктарам Львоўскай грэка-каталіцкай багаслоўскай акадэміі ад самага яе заснаваньня ў 1929 г. Ад 1944 г. галіцкі грэка-каталіцкі мітрапаліт. У 1945–1963 гг. зняволены савецкімі ўладамі. Пасля вызваленьня выехаў у Рым, дзе яму быў нададзены сан кардынала. Да самай сьмерці заставаўся Вярхоўным архіяпіскапам Грэка-каталіцкай царквы.

⁷⁸ **Уладзімер Максімец** (?–1977), грэка-каталіцкі сьвятар, прафэсар Грэка-каталіцкай багаслоўскай акадэміі ў Львове. Выкладаў лёгіку, крытыку, анталёгію, псыхалёгію. Пасля Другой сусьветнай вайны арыштаваны й высланы ў Сібір, пасля вярнуўся на радзіму. Памёр у Моршыне на Львоўшчыне.

перадаўшы ліст ягонаму даверанаму слуге, студыйскаму манаху Атаназію⁷⁹, і зазначыўшы, што гэта ліст ад беларусаў зь Вільні, хацеў выходзіць з палаты, але брат Атаназі параіў зачакаць пару хвілін, пакуль ён вернецца з адказам. На маё здзіўленьне, мітр. Шэптыцкі прасіў мяне да сябе і прыняў з шчыраю радасцю. Прызнаюся, што я спачатку быў разгубіўся: з аблічча Мітрапаліта сьвяціла нейкая асаблівая павага і дабрата, а з вачэй зьяў праніклівы розум. На агул ягоная асоба мела нейкі асаблівы адпячаток, якога нельга назваць іначай, як адпячаткам сьвятасьці. Магчыма, таму гутарка зь ім была прыемная і доўгапамятная. Нягледзячы на сваю хваробу, ён распытваў мяне аб сучасным беларускім жыцьці, аб настроях моладзі, аб маіх першых уражэньнях у Львове; шкадаваў, што са мною не прыехала больш беларусаў у Акадэмію. Выйшаў я ад Мітрапаліта ў бадзёрым настроі.

Потым, думаючы аб маіх цяжкасьцях у Акадэміі, мне між іншым прыходзіла на думку і такое пытаньне: што сказаў бы аб беларусах мітр. Шэптыцкі, каб я спалохаўся цяжкасьцяў ды ўцёк? А з тымі цяжкасьцямі хутка выясьнілася, што страх мой быў дарэмны. У гутарцы зь сябрамі я сьцьвердзіў, што і тыя, якія вучылі лацінскую мову ў клясычных гімназіях найменш пяць гадоў і мелі зь яе добрыя ацэнкі, такжа мала што разумелі з выкладаў, але ніхто зь іх тым лішне не праймаўся, згодна з радаю старэйшых сяброў. Да таго я хутка даведаўся, што ўсе прафэсары ведаюць добра, што студэнты маюць цяжкасьці з лацінскаю моваю, і дзеля гэтага пераплыталі свае выклады выясьненьнямі па-ўкраінску. *“О, як так, дык няма чаго лішне сумаваць!”* — сказаў я сам сабе і спакойна ўзяўся за навуку, налягаючы на мовы. Толькі ж было вельмі цяжка пераставіць матэматычнае накіраваньне на філялягічна-філізафічнае, і гэтая цяжкасьць асталася назаўсёды.

Хоць да гэтага часу я мала цікавіўся абрадова-рэлігійным жыцьцём, але мне адразу кінулася ў вочы, што ў Галіцыі абрад шмат у чым розьніўся ад таго, які быў на Беларусі. Некаторыя запазычэньні з лацінскага абраду мне вельмі не падабаліся. І на першай жа аўдыенцыі ў рэктара Акадэміі а. праф. д-ра Сьліпога я выказаў яму мае заўвагі аб тым абрадзе. Ён уважна выслухаў іх, нешта сабе запісаў і ў канцы, на маё здзіўленьне, сказаў, што якраз цяпер робяцца паважныя заходы ў Львоўскай Мітраполіі, каб адкінуць некаторыя лацінскія запазычэньні, але захаваць усе стараўкраінскія абрады. Бо калісь на Ўкраіне, як, напэўна, і на Беларусі, былі свае абрады, а не цяперашнія сынадальна-расейскія. І тыя нашыя абрады нам найбольш адпавядаюць. Да іх аднаўленьня і накіроўваецца сучасны наш літургічны рух.

⁷⁹ **Атаназій Кальбенка**, манах-студыт, пакаёвы слуга Андрэя Шаптыцкага, які знаходзіўся пры мітрапаліце апошнія 15 гадоў ягонага жыцьця.

Абяцанка рэктара хутка пачала спраўджацца. Яшчэ ў тым жа акадэмічным годзе зніклі найбольш разячыя лацінскія запазычэньні. Тыя зьмены студэнты прымалі з задавальненьнем і часам былі прэфэсара літургікі а. Сьцяпана Рудзь⁸⁰, калі тыя зьмены будуць абавязваць ва ўсёй Галіцыі.

Адразу пасья Калядных канікулаў былі васьмідзённыя рэкалекцыі⁸¹. Яны зрабілі на мяне вялікае ўражэньне. У маўчаньні і сканцэнтраванасьці, разважаючы аб адвечных праўдах, аб мэце людзкага жыцьця, аб Божых плянах, адчыняўся новы велічны сьвет, ясьней зарысоўваўся жыцьцёвы шлях, і воля набірала сілы для пераадоўваньня цяжкасьцяў на тым шляху. Пасья гэтага я ўзяўся за працу з новаю энэргіяю. *“Раз Бог паклікаў мяне сюды, дык дапаможа асіліць усе цяжкасьці”*, — сказаў я сабе і адкінуў думку аб уцёках.

Прысутнасьць на выкладах у Акадэміі была абавязковая. Але мне, акрамя выкладаў, у першую чаргу неабходна было вучыць лацінскую і грэцкую мовы, да таго трэба было яшчэ знайсці час, каб зарабіць пару грошаў на асабістыя выдаткі, бо ўся мая “стыпэндзя” ў Акадэміі палягала на тым, што я не плаціў за ўтрыманьне і атрымоўваў ад Рэктара грошы, каб заплаціць за навуку ў квэстуру⁸², а для такіх неабходных выдаткаў, як сшыткі, скрытты⁸³, кнігі і пад. я ня меў ні гроша. На шчасьце, спаміж студэнтаў нашага курсу ўтварылася невялікая супалка для выдаваньня скрыптаў. Адночы я зацікавіўся працаю цыклястылі⁸⁴ тае супалкі ды так і стаў яе ўдзельнікам. Заработак быў невялікі, але хапала на неабходныя выдаткі, і да таго яшчэ меў бясплатна ўсе выданьні тае супалкі.

Першы год студыяў у Акадэміі быў для мяне цяжкі, але вынікі экзамінаў былі добрыя. Затое пасья экзамінаў страшэнна хацелася адпачыць. На летнія канікулы я паехаў дамоў.

⁸⁰ **Сьцяпан Рудзь**, грэка-каталіцкі сьвятар, выкладчык літургікі ў Грэка-каталіцкай багаслоўскай акадэміі ў Львове. Заснавальнік брацтва “Ўвядзеньне ў храм Прасьвятой Багародзіцы”. Ад 1934 г. сябра Навуковага таварыства імя Тараса Шаўчэнкі. Быў сьвятаром сабора Сьвятога Юра ў Львове, сябрам Львоўскай архіепархіяльнай капітулы. Пасья Другой сусьветнай вайны адмовіўся падтрымаць “узьяднаньне” Грэка-Каталіцкай царквы з Праваслаўнай, за што быў арыштаваны й высланы ў Чыцінскую вобласць. Вярнуўся ва Ўкраіну ў канцы 1950-х гг., жыў у сяле Паўлаве каля Радэхава Львоўскай вобласці.

⁸¹ **Рэкалекцыі** — у Каталіцкай царкве некалькідзённы пэрыяд, прысьвечаны духоўнаму абнаўленьню праз малітву й споведзь.

⁸² **Квэстура** — падразьдзяленьне ўнівэрсытэту, якое адказвала за гаспадарчую частку.

⁸³ **Скрытты** — тут: рукапісы.

⁸⁴ **Цыклястылі** — прытасаваньні рознай канструкцыі, якія мелі за мэту атрыманьне больш ці менш шматлікіх копіяў з тэксту, напісанага рукой ці пры дапамозе пішучай машыны.

Пехатою па Беларусі

Знаёмыя ваколiцы

Прыехаўшы дамоў, у першыя дні прыходзіла[ся] апавядаць родным і знаёмым аб Багаслоўскай Акадэміі і аб навуцы ў ёй. Але пры гэтай нагодзе прыходзілася наслухацца шмат папрокаў пад адрасам мыйсцовага духавенства. Слухаючы розныя дакоры, мне прыйшла думка прыглянуцца да жыцця і працы духавенства ня толькі ў сваёй ваколiцы, але такжа крыху далей; пры гэтай нагодзе пазнаць лепш свой край і, будучы ў Вільні, паспрабаваць інкардынавацца⁸⁵ ў Віленскую Архідыяцэзію, бо да гэтага часу я ня быў прыпісаны да ніякае епархіі.

Як толькі кончылася жніва, я выбраўся пехатою на прошчу⁸⁶ ў Вільню. Першы дзень я ішоў хутка па добра ведамых дарогах, але самая мэта падарожжа падказвала мне глядзець на ваколiцу больш пільным вокам. Перад Карэлічамі абанал дарогі расьселіся польскія каляністы. Тут яны жылі ўжо больш дзясятка гадоў, але іхнія хаты і нешматлікія гаспадарскія будынкі выглядалі быццам злабуданыя дачасу. Відаць, што іхнія гаспадары ў падсьведамасыці былі перакананыя, што яны тут затрымаліся толькі часова. Але між Карэлічамі і Нягневічамі было каляністаў шмат больш. Было цікава параўнаць, як тым жывуць? Таму мімаволі прысьпешаў крок. Праз гадзіну ўжо быў каля асаднікаў. Тут некаторыя асаднікі мелі дамы зусім добрыя і больш гаспадарскіх будынкаў, але некаторыя жылі ў *“хатах на курыных ножках”*. Ды як магло быць іначай?! Там нядаўна правілі дарогу і чамусьці не абдзернавалі адкосаў. Дык вось на гэтых гладка зрэзанных адкосах зьявілася цэлая літаратура. Хоць напісана яна была рознымі рукамі (уласьціва каламі), але ўся ў адным духу: *“Прэч, польская навалач!”*, *“Беларуская зямля сялянам!”*... і да таго розныя *“Хай жыве...!”*. Некаторыя старэйшыя напісы былі пазадрапаваныя, але каля іх зьяўляліся сьвежыя. Пэўна ж асаднікі чыталі іх у першую чаргу і, напэўна, чулі іх аддаўна, дык як маглі сядзець упэўнена? У навакольных вёсках было поўна малазямельных сялянскіх сем’яў, і тая зямля, якая іх магла жывіць, знайшлася ў руках чужых людзей, дык які мог быць настрой у людзей?

Зь невясёлымі думкамі я ўвайшоў у Нягневічы. Тым было некалькі сяброў з Наваградзкае Гімназіі, якія студыявалі ў Вільні і Варшаве.

⁸⁵ **Інкардынацыя** — у кананічным праве акрэсьленьне абавязковай прыналежнасьці духоўнай асобы да пэўнай дыяцэзіі ці іншай царкоўнай супольнасьці.

⁸⁶ **Прощча** — месца (крыніца, камень і пад.), надзеленае, паводле ўяўленьняў вернікаў, надзвычайнай сілай.

Заходжу ў хату Міколы⁸⁷, а там цэлы гурт старых знаёмых з Наваградку. Вітаючыся, яны наперабой крычалі:

— Добра, што прыйшоў, бо якраз цябе тут не хапала!

— Да чаго гэта мяне тут не хапала? — пытаюся.

— Да самае важнае працы.

— Добра, давай важную працу, толькі што гэта за праца?

— Ты абвестку на рынку чытай?

— Ніякае абвесткі на рынку я не чытай, толькі ля калянністаў чытай “абвесткі” на адкосах.

— Гэта зусім іншая справа, — гаворыць ужо паважна Васіль Б.⁸⁸. — Сёньня ладзім спэтакль на карысьць Беларускага Студэнцкага Саюзу⁸⁹, уласьціва на ступэндыйны фонд, дык трэба ўсё магчымае зрабіць, каб быў большы даход, таму і патрэбен быў добры кантралёў білетаў, якога тут мала знаюць. Калі з нас хто будзе кантраляваць, дык зашмат знаёмых пройдзе на зайца, а ў цябе знаёмых тут няма, дык можаш ад кожнага вымагаць білет.

— Згода, буду кантраляваць. Толькі я крыху здарожыўся і мушу адпачыць, каб зайтра йсьці далей.

— На гэтае ў гымне маеш мейсца, колькі хочаш аж да раньня.

Беларускія прадстаўленьні былі частым зьявішчам, але гэтым разам глядзельнікаў назьбіралася больш як звычайна. Студэнты зрабілі ўдалую рэкліму, і прыйшло шмат людзей з ваколічных вёсак. Прыемна было сьцьвердзіць супаваючы факт, якім гэты куток Наваградчыны мог ганарыцца. Тут шмат сялянскае моладзі, нягледзячы на ніякія цяжкасьці, прабівала сабе дарогу ў сьвет. І відаць было, што сяляне гэтым ганарыліся. Вось двух пажылых гаспадароў спынілася каля мяне:

— Нешта вас мы ніколі ня бачылі ў Нягневічах; мусіць, вы недзе здалёк? — пытаўся малодшы.

— Адкуль вы будзеце? — дадаў другі.

⁸⁷ Відаць, маецца на ўвазе аднаклясьнік Льва Гарошкі **Мікола Орса**, які паходзіў зь Нягневічаў. Малодшы брат Аляксандра й Пётры Орсаў. Скончыўшы Наваградскую беларускую гімназію, паступіў у Галоўную школу сельскай гаспадаркі ў Варшаве, на факультэт вэтэрынарыі, працаваў на спецыяльнасьці. У кастрычніку 1939 г. быў удзельнікам Народнага сходу Заходняй Беларусі ў Беластоку й выступаў на ім з прамовай. Быў прызначаны абласным вэтэрынарам Баранавіцкае акругі. У 1941 г. арыштаваны й высланы ў Сібір. Пасьля вызваленьня на радзіму не вярнуўся, памёр у 1970-я гг.

⁸⁸ Магчыма, маецца на ўвазе **Васіль Бахар**, які ў гады Другой сусьветнай вайны апынуўся на Беласточчыне й стаў дырэктарам беларускай школы ў Гайнаўцы. У 1945 г. быў арыштаваны органамі НКВС і вывезены, паводле акрэсьленьня А. Чэмера, “на шахты ў Крывы Роэ”.

⁸⁹ **Беларускі студэнцкі саюз** — арганізацыя студэнтаў-беларусаў Унівэрсытэту Стэфана Баторыя ў Вільні, якая існавала ў 1921–1939 гг.

- Ажно з-пад Міра, чулі такое мястэчка?
- А як жа ня чуць? Чуў, на кірмашы нават аднойчы там быў.
- А дзе цяпер вучыцеся? — пытае далей старэйшы.
- У Львове, у Багаслоўскай Акадэміі.

— Во брат, і ў Львоў ужо нашы хлопцы трапілі, — гаварыў з давальненьнем малодшы, а старэйшы дадаў:

— Ну вось, можа ўжо нарашце і нашыя духоўныя будуць, а гэта вунь у нас адзін маскаль і цікавіца толькі тым, каб як выцягнуць у каго залатоўку, а другі паляк — займаецца толькі гэтакі навалаччу.

Да нашае гутаркі прыслухоўваецца пару старэйшых жанчын і некалькі дзяўчат. Раптам жанчына падышла бліжэй:

— Ты, Янка, на цяперашняга бацюшку лішне не наракай, бо ён хоць моліцца як трэба; во той, што перад ім быў, дык той, праўда, быў нейкая халера...

Потым ня раз даводзілася пачуць горкія нараканьні вернікаў на нягодных сьвятароў, і кожны раз пацьвярджаўся жалюгодны факт, што ніхто ня робіць горшае шкоды для Царквы, як дрэнныя духоўныя. Так ужо дзеецца ад вякоў; і Хрыста прадаў нягодны апостал Юда.

Пасьля спэтаклю пачаліся танцы. І студэнты, і сяляне тварылі адну грамаду. Я, змучаны падарожжам, пайшоў у Міколава гумно на сена. Са мною йшоў мой новы знаёмы, малады гаспадар, і на разьвітаньне не бяз гонару казаў:

— Вот гэта мне падабаецца: з вучонымі вы вучоныя, а з намі вы такія, як і мы, дык і наша галава крыху падымаецца.

На наступны дзень мае сябры прыйшлі з танцаў, як ужо ўсходзіла сонца. Яны занялі маё мейсца, а я, падсілкаваўшыся сьвежым сырадом, накіраваўся ў далейшую дарогу, але зайшоў усяго да Далятыч і тут спыніўся на цэлы дзень.

Далятычы

Затрымацца тут было чаго. Гэта была адна з старэйшых і большых усходнекаталіцкіх парахвіяў на Беларусі. Мяне вельмі карціла пазнаць яе бліжэй. Думка аб утварэньні ўсходнекаталіцкае (вуніацкае) парахвіі зьявілася ў людзей безь ніякае прапаганды з боку каталікоў. Хутка пасьля польска-бальшавіцкае вайны праваслаўнага параха з Далятыч перанесена ў іншую парахвію. Тады праваслаўны парах зь Любча, маючы моцныя плечы ў кансісторыі⁹⁰, пастараўся, каб далятыцкую парахвію скасавана, а зямлю і царкву прылучана да Любча. Стараньні вернікаў атрымаць свайго параха аставаліся без адказу.

⁹⁰ **Кансысторыя** — у Праваслаўнай царкве ўстанова, якая існуе пры архірэі для кіраваньня япархіяй.

Тады вясною 1925 г. яны зьвярнуліся да пінскага каталіцкага біскупа З. Лазінскага⁹¹, і той ім хутка прыслаў а. М. Кнурэнку⁹², які перайшоў у каталіцтва. На вялікі жаль, ягоныя паводзіны сеялі згоршаньне. У 1929 г. яго мусілі забраць і прыслалі а. Івана Панько⁹³, які перайшоў у каталіцызм 5.III.1928 г. разам з усёю сям'ёю. Рэлігійнае жыццё значна паправілася. Вернікаў было 1638 чалавек.

Калі ў Далятычах заснавалася ўсх.-кат. парахвія, дык праваслаўная кансісторыя прыслала праваслаўнага сьвятара, але яму ўжо не было чаго рабіць у Далятычах, нягледзячы на згоршаньне, якое было зь першым парахам. Таму праваслаўны сьвятар асяліўся ў суседняй вёсцы, а служыў у царкве пад Ліпкаю. У самых Далятычах да вуніі належалі ўсе жыхары, за выняткам двух сем'яў, да таго было яшчэ нямала вернікаў у Далятыцкіх хутарох, Еўсевічах⁹⁴, Воўкаразі⁹⁵, Хадасох⁹⁶, Чарэшлі⁹⁷ і Падзагор'і⁹⁸.

Тагачасны парах а. Іван прыняў мяне вельмі гасьцінна. Гэта ягоныя сыны Алесь і Анатоль разам зь іншымі двума юнакамі Корчыкам і Купрыянам з суседніх вёсак вучыліся ў Лілі. І гэта яны былі тымі студэнтамі, аб якіх калісьці гаварыў мне Юрка. Ад іх я даведаўся дакладна аб тым Інстытуце, які былі заснавалі айцы дамінікане, але які ў тым часе стаяў перад закрыцьцём, і яны абодва рыхтаваліся ўступіць у Духоўную Сэмінарыю ў Дубне⁹⁹, якая адкрылася ў 1931 г. Уласьціва

⁹¹ **Зыгмунт Лазінскі** (польск. *Łoziński*; 1870–1932), каталіцкі гіерарх, у 1917–1925 гг. менскі, у 1925–1932 гг. — пінскі біскуп.

⁹² **Міхайла Кнурэнка**, грэка-каталіцкі сьвятар, у 1925–1929 гг. працаваў на парафіі ў Далятычах, у 1929 г. пераведзены ў парафію ў Гарадную. Быў абвінавачаны ў разбэшчваньні сваёй 14-гадовай выхаванкі і асуджаны на 2 гады турмы.

⁹³ **Іван Панька (Панько)**, праваслаўны, а пасьяла ўніяцкі сьвятар, былы настаўнік. Быў праваслаўным сьвятаром у вёсцы Доры Валожынскага павету, у 1928 г. перайшоў у вунію. У 1929–1935 гг. кіраваў Далятыцкай парафіяй, у 1935 г. пераведзены ў Курашава на Падляшшы.

⁹⁴ Маюцца на ўвазе **Яўсеевічы** — сёньня вёска ў Вераскоўскім сельсавеце Наваградзкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

⁹⁵ **Воўкаразь** — у 1969 г. гэтая вёска перайменавана, атрымаўшы назву Пабэда. Сёньня яна знаходзіцца ў Любчанскім пасялковым савеце Наваградзкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

⁹⁶ **Хадасы** — сёньня вёска ў Любчанскім пасялковым савеце Наваградзкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

⁹⁷ **Чарэшля** — сёньня вёска ў Вераскоўскім сельсавеце Наваградзкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

⁹⁸ **Падзагор'е** — сёньня вёска ў Любчанскім пасялковым савеце Наваградзкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

⁹⁹ Маецца на ўвазе Папская Ўсходняя сэмінарыя, якая працавала ад 1931 г. у горадзе Дубна на Валыні. У гэтай сэмінарыі рыхтаваліся да выкананьня

яна тады толькі аднавілася, бо існавала ад 1928 г., але ў міжчасе была зачынена. У сваю чаргу, я ім шмат расказваў аб Багаслоўскай Акадэміі ў Львове, аб якой яны сёе-тое чулі ўжо, і пры тым ведалі, што ані пінскі, ані віленскі біскупы ня хочуць прымаць адтуль сэмінарыстаў у свае епархіі. Пыталіся ў мяне, што я буду рабіць.

— *Тымчасам цяжка сказаць, што буду рабіць, але ўсімі сіламі буду старацца, каб працаваць у Беларусі. Вось і цяпер буду прабаваць пагутарыць аб гэтым зь Віленскім Архібіскупам.*

— *Мусіць, нічога з гэтых стараньняў ня выйдзе, — заўважыў Алесь.*

— *Хай сабе і ня выйдзе, але мушу зрабіць усё, што ад мяне залежыць, а што скажа архібіскуп, дык гэта ўжо будзе ляжаць на яго сумленьні.*

Дочкі а. Івана (а іх было тры) дыскрэтна цікавіліся, ці я буду жанатым, ці бязжэнным сьвятаром, ведаючы, што ў Галіцыі сьвятары пераважна жанатыя, але што цяпер робіцца націск, каб было больш бязжэнных. Я дыпляматычна ўхіліўся ад адказу на іхняе пытаньне.

Вечарам была проба царкоўнага хору. Хорам кіраваў вельмі ўмела, бадай па-мастацку дзяк Якаў Сямашка. Харысты былі дабраныя з чыстымі і моцнымі галасамі, пры тым добра вырабленымі. У канцы пробы на зьмену царкоўных напеваў запыялі некалькі беларускіх народных песень. Такое красы беларускіх народных песень, як я пачуў у Далятычах, я яшчэ ня чуў, хоць чуў хор Наваградзкае Гімназіі пад кіраўніцтвам здольнага кампазітара А. Валынчыка.

Выходзячы зь дзякоўскае хаты, дзе адбывалася проба хору, я сустрэў быўшага лільскага студэнта Янку Корчыка. Ён жыў за Нёманам на хутарох, але ўжо і туды ўспела даляцце вестка, што *“ў бацюшкі госьціць нейкі малады багаслоў”*. Янка мала гаварыў аб Лільскім Інстытуце, а больш аб справах Далятыцкае парахвіі. Ён з маладым энтузіязмам абураўся нават на дробныя nelaды ў парахвіі і на іх больш зьвяртаў увагу, як на ўсё добрае, што рабілася ў парахвіі. Уся ягоная крытыка была прасякнута жаданьнем, каб у парахвіі было лепш. Таму мне было прыемна бачыць і чуць, што ў гэтай парахвіі ёсьць людзі, якія не здавальняюцца толькі фармальнымі зьменамі на лепшае, але ўсёю душою жадаюць уздыму рэлігійнага жыцьця і да яго імкнуцца.

Зламаны дуб

На наступны дзень пасля Службы Божае і сытнага сьнеданьня я вырашыў далей. Цяпер мой шлях быў на Ёўе¹⁰⁰. Ішоў я не сьпяшаючыся, каб там пераначаваць, таму па дарозе меў даволі часу, каб пагутарыць з сустрэчнымі сялянамі.

сьвятарскіх абавязкаў кандыдаты, якія павінны былі працаваць на тэрыторыі ўсёй польскай дзяржавы, акрамя Галічыны.

¹⁰⁰ Ёўе — сеньня горад, раённы цэнтар у Гарадзенскай вобласьці.

Парахам і дзеканам¹⁰¹ у Іўі быў ад 1930 г. кс. д-р Льдэфонс Бобіч¹⁰². Ягонае прозьвішча я ўжо чуў ня раз і меў нават зборнік ягоных беларускіх казаньяў¹⁰³, толькі ня ведаў, дзеля якіх прычынаў ад некааторага часу ён адышоў ад беларускага рэлігійнага руху, і дзеля гэтага хацелася пагутарыць зь ім.

Ужо вечарэла, калі я зайшоў да кс. Бобіча. Прыняў ён мяне ветліва і ахвотна згадзіўся, каб я пераначаваў у яго, аднак гаварыў толькі па-польску і ў гутарцы старанна ўнікаў усякіх намёкаў на беларускія тэмы. Толькі неяк прыпадкам ён прагаварыўся, што меў нейкія нелады зь іншымі беларускімі сьвятарамі. Гледзячы на яго, я меў уражэньне, што гэта зламаны дуб. Затое ягоная цётка гаварыла са мною па-беларуску, але такжа вельмі паўстрымана. Падчас вячэры спачатку гаварыў выключка кс. Бобіч аб сваіх выдавецкіх справах, а потым пераніў гутарку вікарны ксёндз, і ён між іншым закрануў справу калішняе беларускае дзейнасьці кс. Бобіча, але той адразу перавёў гутарку на іншую тэму.

Толькі ў часе нямецкае акупацыі, калі дзякуючы старанням беларускіх дзеячоў ён быў вызвалены з турмы, дык зноў вярнуўся да беларускага руху і меў улажыць цэлы зборнік беларускіх казаньяў¹⁰⁴.

“Увага — злосны ксёндз!”

Назаўтра я выйшаў зь Іўя даволі рана і хутка быў у Ліпнішках¹⁰⁵. Ужо здалёк прыцягваў да сябе ўвагу прыгожы ліпнішскі мураваны

¹⁰¹ **Дэкан** — кіраўнік дэканату, у Каталіцкай царкве адміністрацыйнай акругі ў складзе дзяцэзіі, што аб’ядноўвае некалькі побач разьмешчаных парафій.

¹⁰² **Льдэфонс Бобіч** (1890–1944), каталіцкі сьвятар заходняга абраду, рэлігійны й культурна-асьветны дзеяч, адзін з пачынальнікаў беларускага хрысьціянскага руху XX ст. У беларускім каталіцкім пэрыядычным друку выступаў пад псеўданімам Пётра Просты. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1915 г., на 1-м зьездзе беларускіх сьвятароў у Менску (24–25 траўня 1917 г.) уступіў у саюз ксяндзоў-беларусаў. У 1917–1920 гг. працаваў вікарыем у Друі й душпастырам на Дзісеншчыне, у 1921–1923 гг. быў законавучыцелем у Віленскай беларускай гімназіі. Ад 1923 г. быў пробашчам у мястэчку Германавічы, у 1930–1944 гг. — пробашч і дэкан у мястэчку Іўе. Супрацоўнічаў зь беларускімі каталіцкімі выданнямі, аўтар і перакладчык некалькіх папулярных брашур на рэлігійную тэматыку. У пачатку 1930-х гг. адышоў ад беларускай дзейнасьці.

¹⁰³ Маецца на ўвазе кніга Льдэфонса Бобіча “*Niadzielašnja ewanhielii i nawuki*”, выдадзеная ў Вільні ў некалькіх частках у 1921–1922 гг.

¹⁰⁴ Сапраўды, Льдэфонс Бобіч падчас нямецкай акупацыі Беларусі падрыхтаваў да друку некалькі рэлігійных прац (у тым ліку двухтомную пад назвай “Навучайце ўсе народы”), але выйсьці з друку яны не паспелі.

¹⁰⁵ **Ліпнішкі** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Іўеўскім раёне Гарадзенскае вобласьці.

з граніту касьцёл, выбудаваны ў 1890 г. Зблізку ён выглядаў яшчэ прыгажэй і выклікаў захапленне будаўнічым майстэрствам.

Аглянуўшы касьцёл, цікава было пазнаёміцца з парахам. На жаль, кс. Войдаг¹⁰⁶ быў страшэнным кантрастам да касьцёлу. У перадпакоі ягонае канцылярыі было поўна розных афішаў і абвестак, быццам у якой падарожнай агенцыі. Гаспадыня паведаміла параха, што я хачу зь ім бачыцца, і хоць у пачакальні нікога не было, прыйшлося нямаля пачакаць, пакуль нарэшце парах запрасіў мяне ў сваю канцылярыю. Калі ён даведаўся, што я студэнт багаслоў ды йду пехатою ў Вільню, адразу насыцярожыўся, а калі даведаўся яшчэ, што я беларус, дык і зусім скрывіўся і раптам спытаў:

— *Напэўна, зайшоў сюды, каб паабедаць?*

— *Да абеду яшчэ далёка, — адказваю, — ды ня так даўно я добра пасілкаваўся ў Іўі.*

— *А чаму гэта пешкі ідзеш у Вільню?*

— *Бо гэта маё паломніцтва і адначасна добрая нагода пазнаць край і людзей.*

Запанавала хвіліна маўчанья, і раптам парах, нічога мне ня кажучы, выйшаў на кухню. А вярнуўшыся адтуль, кажа, каб я зайшоў туды, і адразу разьвітаўся са мною. Заходжу ў паказаныя дзьверы, а там гаспадыня, ня кажучы ні слова, ставіць на стол халодную бульбу і нейкае вадзяністае кіслае малако ды запрашае мяне да стала. Зачэрапаўшы пару лыжак таго малака, я ўстаў ад стала і сказаў гаспадыні, каб яна перадала параху падзяку за гасьціннасць, выйшаў зь перакананьнем, што гэтае спатканьне было вельмі навучаючым. Чамусьці прайшла думка, што ў пачакальні кс. Войдага між шматлікіх плякатаў бракуе найважнейшага: “*Увага — злосны ксёндз!*”

Неспадзеванка за неспадзеванкаю

Далей я накіраваўся ў Геранёны¹⁰⁷, спадзеючыся зноў стрэнуць штосьці цікавае. Невялікі мураваны касьцёл у Геранёнах з 1771 г. нічым не вызначаўся, але прэзьбітэрыя¹⁰⁸ была дзераванная, старая і брудная. Ганак быў напэўгнілы і гразкі — трэба было ўваходзіць асьцярожна. І нека дзіўна было бачыць на ўваходных дзьвярох візытную картачку. Чытаю яе: Кс. парах Хлявінскі¹⁰⁹. І мімаволі прыходзіла думка:

¹⁰⁶ **Яраслаў Войдаг** (1875–1944), каталіцкі сьвятар, у 1911–1921 гг. працаваў у Задарожжы на Глыбоччыне, у 1927–1940 гг. ксёндз касьцёла ў Ліпнішках.

¹⁰⁷ **Геранёны** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Іўеўскім раёне Гарадзенскае вобласці.

¹⁰⁸ **Прэзьбітэрыя** — частка касьцёла, прызначаная для духавенства.

¹⁰⁹ **Юзаф Хлявінскі** (1882–?), каталіцкі сьвятар, у 1913–1927 гг. служыў у Залесьці-Сакульскім у Польшчы, у 1927–1933 гг. — у Геранёнах, у 1934–1939 гг. — у Сьвіранках пад Астраўцом.

— Ну і дабралі ж прозьвішча, быццам для жарту.

Але гэтым разам я памыліўся ў маіх меркаваньнях. Парах быў ветлівы і талковы. Ягоная канцылярыя была зусім непадобная да вонкавага выгляду прэзьбітэрыі. Калі з гутаркі ён даведаўся, што я беларус, дык адразу загаварыў ажыўлена:

— Ведаеце, я вам раю адведаць кс. Шалкевіча¹¹⁰ ў Тракелях¹¹¹. Ён шчыры беларус і напэўна будзе задаволены, калі вы зойдзеце да яго.

— Як далёка адгэтуль да Тракеляў? — пытаюся.

— Гэта недалёка, толькі вам трэба крыху збочыць зь віленскага напрамку і прайсьціся лесам.

Як жа не адведаць такога сьвятара “на правінцыі”, якога суседзі палякі называюць шчырым беларусам?!

Круг сапраўды быў невялікі, і я яшчэ задоўга да вечара быў у Тракелях. Кс. Міхась Шалкевіч якраз канчаў працу ў пчальніку, калі я зьявіўся ў ягоным садзе. Ён сапраўды вельмі ўсьцешыўся, што я завітаў да яго. Гаварылі мы з кс. Шалкевічам да позьняе начы аб усіх нашых радасных і сумных справах. Там у ягонай парахвіі больш, чым дзе, можна было назіраць, у якой атмасфэры жывуць беларускія сьвятары і вернікі ў Віленшчыне. На абшырным дворышчы каля прэзьбітэрыі працавала некалькі чалавек. Здалёк чуваць было, што між сабою яны гаварылі па-беларуску, але як толькі заўважылі, што я, незнаёмы для іх чалавек, праходжу каля іх, адразу сьціхлі і працавалі моўчкам.

Назаўтра я ўстаў даволі рана, бо цяпер меў намер прысьпешыць сваё падарожжа. Хоць яно было вельмі цікавае і надзвычайна павучаючае, але час праходзіў хутка, а да Вільні яшчэ аставаўся вялікі кавалак дарогі. Ды якраз так здарылася, што наступных двух парахаў не засьпеў удама; былі ў школе на лекцыях катэхізму, якраз пачаўся школьны год. Таму я пайшоў поўным крокам без затрымак. Аднак калі

¹¹⁰ **Міхал Шалкевіч** (1891–1972), каталіцкі сьвятар заходняга абраду, рэлігійны дзеяч, удзельнік беларускага хрысьціянскага руху XX ст. Скончыў Віленскую духоўную каталіцкую сэмінарыю, пасьвячоны ў сьвятары ў 1915 г. Ад пачатку душпастырскай дзейнасьці шырока выкарыстоўваў у ёй беларускую мову. Удзельнік 1-га зьезду беларускіх каталіцкіх сьвятароў у Менску 24–25 траўня 1917 г. Сябра саюзу ксяндзоў-беларусаў. У 1917–1921 гг. — вікарый, а пазьней пробашч у парафіі Мосар Дзісенскага дэканату, ад 1922 г. службы пробашчам у парафіі Тракелі Лідзкага дэканату. Распаўсюджаў сярод вернікаў і насельніцтва каталіцкую пэрыёдыку й рэлігійныя кніжныя выданьні на беларускай мове, пераследаваўся польскімі сьвецкімі ўладамі. У 2-й палове 1920-х гг. быў абвінавачаны ў антыдзяржаўнай дзейнасьці. Ад канца 1930-х гг. і да пачатку 1950-х гг. выконваў сьвятарскія абавязкі ў Віленскай архідыяцэзіі, у 1-й палове 1950-х гг. выехаў у Польшчу, жыў і службыў на Памор’і.

¹¹¹ **Тракелі** — сёньня аграгарадок у Бастунскім сельсавеце Воранаўскага раёну Гарадзенскае вобласці.

ўвайшоў у Беньяконі¹¹², крыху спавольніў хаду. Першы дом, які стаяў на ўскраю гэтага мястэчка, здалёк кідаўся ў вочы. Каля яго было шмат людзей, а над дахам высілася зялёная хваёвая галіна. Падышоўшы бліжэй, убачыў над дзвярыма надпіс: “*Карчма*”.

Але чаму так людна ў будні дзень каля гэтага дому? Адказ на гэтае пытаньне знайсці было вельмі лёгка. Тут жа правілася дарога, і якраз тады работнікі атрымоўвалі тыднёвы заробак ды тут жа складалі ахвяры “шклянному богу”. Крыху воддаль ад карчмы хістаўся апушчаны і сьпіты малады чалавек, яго падтрымоўвала стройная, чыста апраненая жанчына. Яна аб нечым прасіла яго на прамілы Бог, а ён у адказ голасна ляўся грубіянскімі словамі. Сапраўды жалюгоднае відо-вішча. Да якога ўпадку і ганьбы можа сапхнуць чалавека гарэлка!

У мястэчку на рынку кідаўся ў вочы мураваны касьцёл (выбу-даваны ў 1902 г.), а недалёка ад яго была дзераўляная, але ўтульная прэзьбітэрыя. Праходзячы каля агарожы, я ўбачыў, што ў агародзе ксьндз адмаўляе брэвіярыі¹¹³. Варта зайсьці пазнаёміцца. Прывітаўся зь ім па-польску. Ён адказаў і, уважна гледзячы на мяне, запытаўся, хто я і адкуль. Адказаў яму кратка.

— *Кажаш, багаслоў і беларус, дык чаму ж ты гаворыш па-польску?* — адазваўся чысьцюсенькаю беларускаю моваю.

— *Выбачце, але я ня ведаю, з кім гавару, хіба вы такжа беларус?*

— *Не, я летувіс, называюся Язэп Дубеціс*¹¹⁴, *тутэйшы парак і дзекан.*

Бязь лішняй гутаркі дзекан запрасіў мяне ў пакоі, крыху распы-таўся аб Львове, а потым паклікаў сваю сястру і загадаў рыхтаваць сытны абед. Гаварыў зь ёю па-летувіску, і хоць я першы раз чуў гэтую мову, але таму, што дзекан час ад часу паказваў на мяне ды перапля-таў сваю гутарку беларускімі словамі, дык было лёгка здагадацца, аб чым яны гутарылі. Таму што я меў намер як найхутчэй дабрацца да Вільні, дык спрабаваў адмовіцца ад пачастунку, прадбачваючы, што ён можа зацягнуцца.

— *Нават і ня думай адмаўляцца. Госьць у дом — Бог у дом.*

Ён сапраўды справіў банкет, а да таго ж яшчэ даў грошы на квіток да Вільні. Так неспадзявана яшчэ таго ж вечара я ішоў па знаёмых віленскіх вуліцах.

¹¹² **Беньяконі** — сёння аграгарадок, цэнтар Беньяконскага сельсавету Воранаўскага раёну Гарадзенскае вобласці.

¹¹³ **Брэвіярыі** (ад лац. *breviarium*) — у Рыма-каталіцкай царкве літургічная кніга, якая ўстрымлівае тэксты малітваў кананічных гадзін, падзеленыя на паасобныя дні года.

¹¹⁴ **Юозас Дубеціс** (летув. *Dubietis*; 1885—?), каталіцкі сьвятар, служыў у Беньяконскім касьцёле ў 1925–1937 гг. У 1937–1939 гг. быў сьвятаром у Сьвянцях.

Назаўтра я выбраўся да віленскага каталіцкага мітрапаліта Рамуальда Ялбжыкоўскага¹¹⁵. У пачакальні не было нікога, дык прыняў мяне хутка. Я коратка расказаў яму, як знайшоўся ў Багаслоўскай Акадэміі і чаму да гэтага часу не інкардынаваўся ды прасіў яго прыняць мяне ў сваю архідыяцэзію.

— *Я ўжо маю двух клерыкаў усходняга абраду ў Дубенскай Сэмінарыі; больш не патрэбна*, — адказаў ён коратка.

— *Усяго двух на такую вялікую архідыяцэзію?* — здзівіўся я.

— *Для нас даволі*, — адказаў ён суха.

Было ясна, што гэты высокі ерарх меў за нішто ўсе інструкцыі з Рыму адносна вунійнае акцыі, гледзячы на сваю дзейнасць праз шавіністычныя польскія акулярны. Нашто яму былі ўсходнекаталіцкія багасловы, калі ягоныя пралаты, такія хоць, як Кароль Любянец¹¹⁶, засноўвалі “школы польскосьці”. Шырокаведамаю была такая школа ў маёнтку Мінойты¹¹⁷, дзе за пераход у каталіцызм лацінскага абраду плацілі 20 злотых, давалі двухтыднёвы курс катэхізму ды, запісаўшы каталіком і палякам, адсылалі на нейкую платную працу ў дзяржаўных ці адміністрацыйных установах. Пралат В. Мэйштовіч¹¹⁸ кажа ў сваёй кнізе, што да 1939 г. у Віленскай архідыяцэзіі 60 000 праваслаўных перайшлі ў каталіцызм лацінскага абраду. Потым я даведаўся ад а. В. Гапановіча¹¹⁹, што гэты каталіцкі ерарх адкінуў ажно 22 зая-

¹¹⁵ **Рамуальд Ялбжыкоўскі** (польск. *Jalbrzykowski*; 1876–1955), польскі рэлігійны дзеяч. Ад 1926 г. быў віленскім арцыбіскупам. Адзін з арганізатараў рэпрэсіяў супраць лідараў БХД.

¹¹⁶ **Караль Любянец** (польск. *Lubianiec*; 1866–1942), каталіцкі ксёндз. Працаваў выкладчыкам у Віленскай духоўнай сэмінарыі, дайшоў да пасады яе віцэ-рэктара. Быў таксама чальцом Віленскай капітулы. За часамі Расейскай імперыі рупіўся пра пашырэнне польскага грамадзкага й культурнага жыцця ў Вільні, быў ініцыятарам пабудовы касцёла Сэрца Езуса. У 1929 г. распачаў місійную працу сярод праваслаўных, заснаваўшы пляцоўку ў Мінойтах. У 1935 г. стаў ксяндзом філіяльнага касцёла ў Плябані й адначасова маладэчанскім дэканам. У 1942 г. быў расстраляны немцамі.

¹¹⁷ **Мінойты** — сёння вёска ў Трацякоўскім сельсавеце Лідзкага раёну Гарадзенскае вобласці.

¹¹⁸ **Валір’ян Мэйштовіч** (польск. *Meysztowicz*; 1893–1982), каталіцкі сьвятар і тэоляг, гісторык. У 1926–1929 гг. быў сакратаром віленскага арцыбіскупа Р. Ялбжыкоўскага, ад 1932 г. працаваў дарадцам польскай амбасады пры Апостальскай Сталіцы. У 1936–1939 гг. выкладаў ва Ўнівэрсытэце Стэфана Баторыя ў Вільні. Падчас Другой сусветнай вайны перабраўся ў Ватыкан, дзе жыў да канца жыцця. У 1945 г. заснаваў Польскі гістарычны інстытут у Рыме. Аўтар шматлікіх тэалягічных і гістарычных публікацый.

¹¹⁹ **Васіль Гапановіч** (1870?–?), рэлігійны дзеяч. У 1895 г. скончыў Віленскае пяхотнае вучылішча, ад 1899 г. праваслаўны сьвятар. У 1925 г. стаў протаіерэем Раманаўскай царквы ў Вільні, пасля перайшоў у грэкакаталіцтва. У 1928 г. са згоды вернікаў перавёў свой праваслаўны прыход

вы беларускіх праваслаўных сьвятароў, якія праз пасрэдніцтва таго ж айца прасілі прыняць іх разам зь іхнімі парахвіямі ў лона Каталіцкае Царквы. Ліст а. Гапановіча ў гэтай справе знаходзіцца ў архіве Беларускага Ўсходне-Каталіцкага Экзархату.

Прабыў я ў Вільні амаль тыздзень і вяртаўся дамоў зь вялікімі пачкамі беларускіх кнігаў — для пабольшання свае вясковае беларускае бібліятэкі: ахвотна згадзіліся дапамагчы дапоўніць бібліятэку Беларускае Каталіцкае Выдавецтва¹²⁰ ды А. Луцкевіч.

Руіны крычма крычаць

Летнія кнікулы 1934 г. былі для мяне вельмі прыгнабляючымі. Ужо ў 1933 г. хадзілі пагалоскі, што існаваньне Беларускае Гімназіі ў Наваградку паважна загрожанае, бо тады яе заменена на філію польскае гімназіі (19.V), а 19.VIII.1934 г. зусім зачынена.

Наступ польскае адміністрацыі на беларускае грамадзкае і культурнае жыцьцё ў Зах. Беларусі ўзрастаў штораз больш. У 1933 г. у Картускай Бярозе¹²¹ быў заснаваны канцэнтрацыйны лягер, які сваімі мэтадамі мог канкураваць з славутымі нацыстоўскімі лягерамі Дахаў¹²², Бухэнвальд¹²³ і інш. На становішча ваяводаў і старостаў у Зах. Беларусі назначалі людзей варожых да ўсякіх праяваў беларускасьці. З Наваградку ваяводу Бэчковіча ўвосень 1931 выслалі на становішча пасла ў Латвію, а старосту Грынеўскага на Памор'е. Ваяводаю быў назначаны Сьвідэрскі, але ён пабыў нядоўга — яго замяніў Костэк-Бярнацкі і адразу ўвёў востры антыбеларускі дух ува ўсёй адміністрацыі.

Будову памешканьня для Беларускай Гімназіі спынена ў 1932 г. Субсыдыяў, прызначаных соймакам на будову гмаху, не выплочвана і настаўнікі, якія жыравалі вэксьлі¹²⁴ на закуп цэглы, праз гэта шмат

у Фастах каля Беластоку ў каталіцтва ўсходняга абраду. У 1944 г. выехаў у эміграцыю на Запад.

¹²⁰ **Беларускае каталіцкае выдавецтва** існавала ў Вільні ў 1930-я гг., было заснавана дзеячамі Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі з мэтай выданьня рэлігійнай літаратуры на беларускай мове.

¹²¹ Канцэнтрацыйны лягер са строгім рэжымам, у якім утрымліваліся палітычныя зьняволеныя, дзейнічаў у Бярозе-Картускай у 1934–1939 гг.

¹²² **Дахаў** (ням. *Dachau*) — канцэнтрацыйны лягер, які дзейнічаў у нацыскай Нямеччыне ў 1933–1945 гг. Першапачаткова ў яго зьмяшчаліся палітычныя праціўнікі гітлераўскага рэжыму. Разьмяшчаўся на ўскраіне аднайменнага гораду, за 17 км ад Мюнхэну.

¹²³ **Бухэнвальд** (ням. *Buchenwald*) — канцэнтрацыйны лягер, які дзейнічаў у нацыскай Нямеччыне ў 1937–1945 гг. Разьмяшчаўся каля гораду Вэймар.

¹²⁴ **Жыраваньне вэксяляў** (ад італ. *giro* — абарачэньне) — выкананьне на вэксялі перадачнага надпісу (жыра) з прыняцьцем у выніку гэтага на

пацярпелі. Будынку пагражала ліцытацыя¹²⁵, нягледзячы на тое, што акт заснавання будынку і пасвячэння вугольнага каменя быў падпісаны прэзэдынтам Польшчы І. Масьціцкім, наваградзкімі ваяводаю і старостаю і Гарадзенскім япіскапам ды ляжаў замураваны ў вуглу будынку. У такім крытычным палажэньні будаўляны Камітэт згадзіўся перадаць будынак Наваградзкаму магістрату, каб той дакончыў будову і сплаціў даўгі. Магістрат там утварыў пасья рамесьніцкую бурсу.

І вось на пачатку жніўня 1934 г. я спаткаў у Міры на кірмашы свайго малодшага сябру з Наваградзкай Гімназіі Хв. Русецкага¹²⁶ ды даведаўся ад яго, што ў канцы ліпеня г. г. зачынена наша гімназію і што дырэкцыя гімназіі зьбірае пратэсты беларускага грамадства да Віленскае Кураторыі.

Праз маіх вясковых сяброў вестка аб закрыцьці гімназіі маланкаю разляцелася па ваколіцы. А сьледам за гэтаю весткаю, доўга не адкладаючы, я пайшоў у Трашчычах ад хаты да хаты зьбіраць подпісы пад пратэстам. На жаль, падпісваліся ня ўсе. Адны адмаўляліся таму, што гэта і так нічога не паможа; іншыя — што яны туды сваіх дзяцей усё роўна ня змогуць паслаць, бо ня маюць магчымасьці вучыць, а іншыя проста баяліся помсты паліцыі. Але было шмат, якія падпісваліся ахвотна — адны моўчкі, а некаторыя дадаючы: *“Гэта не на паперы трэба пісаць... але хай хоць гэта йдзе ў сьвет”* і пад.

У канцы жніўня я выбраўся пехатою ў Наваградак, маю[чы] намер далей пайсьці ў Вільню крыху іншаю дарогаю, як ішоў 2 гады перш. Па дарозе надумаўся адведаць сваіх старых сяброў і знаёмых з гімназіі. Іх было некалькі ў Запольлі¹²⁷. Дык мінуўшы Карэлічы, збочыў туды, але нікога зь іх ня ўбачыў. Бацька аднаго зь іх расказаў аб усіх падзеях, якія здарыліся ў Наваградку. Каб мець хоць нейкі паважны прэтэкст для закрыцьця гімназіі, Костэк-Бярнацкі ўплянаваў правакацыю, ведаючы, што калісь было выкінена некалькі вучняў за камсамоль-

сябе адказнасьці па даўгавым абавязку. Паводле А. Чэмера, *“калі наста-ла пара будаўніцтва ўласнага будынка для гімназіі... калі прыйшлося браць пазыку, доктар Орса, дырэктар Цеханоўскі і адвакат Сьвірыд ставяць свае подпісы на вэксалях”* (гл.: Чэмер, А. Наваградзкая белару-ская гімназія. С. 30).

¹²⁵ **Ліцытацыя** (ад польск. *licytacja*) — продаж з аўкцыёну.

¹²⁶ Паводле агульнага сьпісу гімназістаў, прыведзенага ў кнізе Андрэя Чэмера, у Наваградзкай гімназіі вучыліся два вучні з прозьвішчам Русецкі — Астас і Пятро, а Хведар не пазначаны. Аднак жа сам аўтар прызнаваў, што пададзены ім сьпіс няпоўны й на самай справе *“навучэнцаў было больш”*.

¹²⁷ **Запольле** — сёньня вёска ў Красьненскім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласці.

скую агітацыю¹²⁸. Дзеля гэтага летам 1933 г. некалькі агентаў тайнае паліцыі з студэнцкімі шапкамі на галаве й іншыя ў нейкіх уніформах з тэхнічных школаў адведвала гімназістаў, лаяла польскі ўрад і прапанавала залажыць у гімназіі камсамольскую ячэйку. На пачатку 1933/34 школьнага году гэтыя правакатары стараліся зарганізаваць быццам тайную камсамольскую зборку на замчышчы і запрасілі ўсіх тых гімназістаў, якіх адведвалі летам. Аб гэтым даведаўся кіраўнік хлапцоўскае бурсы д-р А. Орса і дырэктар Я. Цеханоўскі. Яны забаранілі вучням ісьці на сходку. Тады адзін з правакатараў, які называўся “Сашка”, прыходзіў у бурсу і выклікаў вучняў. Правакацыя сталася яснаю для ўсіх і дырэктар, апытаўшы вучняў, напісаў адпаведны акт. Бачучы, што пляны правакацыі разьбіваюцца, паліцыя паспяшыла арыштаваць усіх вучняў, якія гутарылі з правакатарамі: Анішчыка¹²⁹, Літвіна¹³⁰, Чэрніка¹³¹, Вінара¹³², Гуля¹³³, Главінскую¹³⁴,

¹²⁸ Як ужо згадвалася вышэй, Леў Гарошка паблытаў чарговасьць, у якой розныя наваградзкія ваяводы зьмянялі на гэтай пасадзе адзін аднаго. Вацлаў Костэк-Бярнацкі да справы закрыцьця Наваградзкай беларускай гімназіі ня мог мець непасрэднага дачынення, паколькі ў той час кіраваў іншым ваяводзтвам — Палескім.

¹²⁹ **Павал Анішчык** паходзіў зь вёскі Мірацічы Наваградзкага павету. Пасьля гімназіі наступіў на дарожныя курсы й працаваў дарожным майстрам. Пасьля далучэньня Заходняй Беларусі да Польшчы арыштаваны й вывезены ў лягеры Запаляр’я. Падчас вайны ўступіў у Войска Польскае, пасля дэмабілізацыі ў чыне маёра жыў ва Ўроцлаве, дзе памёр у канцы 1980-х гг.

¹³⁰ **Міхась Літвін** паходзіў зь вёскі Гліняны Скідальскай гміны Гарадзенскага павету.

¹³¹ **Пётра Чэрнік** паходзіў з-пад Любчы.

¹³² **Мікалай Вінар** паходзіў з Пачапаўскай гміны, вучыўся ў Наваградзкай беларускай гімназіі ад 1928 да 1933 г., пакуль ня быў арыштаваны польскімі ўладамі за камсамольскую дзейнасьць. Пасьля 1939 г. стаў настаўнікам гісторыі, напісаў кніжку пра Наваградак, якую, аднак, ня здолеў апублікаваць.

¹³³ **Уладзімер Гуль** вучыўся ў Клецкай беларускай гімназіі, пасля яе закрыцьця перавёўся ў Наваградзкую гімназію. Асуджаны да году турмы без залічэньня пэрыяду папярэдняга пазбаўленьня волі, у выніку чаго мусіў праседзець агулам каля двух гадоў. Пакінуў успаміны пра камсамольскую дзейнасьць у Наваградзкай беларускай гімназіі й барацьбу зь ёй з боку польскіх уладаў. Гл.: З успамінаў Уладзіміра Пятровіча Гуля — члена падпольнага КСМЗБ // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Навагрудскага раёна. Мінск, 1996. С. 267–269.

¹³⁴ **Кацярына Главінская** паходзіла зь вёскі Палужжа каля Карэліч, адна з найактыўнейшых камсамольскіх актывістак Наваградзкай беларускай гімназіі, за што патрапіла ў польскую турму. Пасьля Другой сусьветнай вайны жыла й працавала на радзіме.

Ханько¹³⁵, Аляксяевіча¹³⁶ і Еўтухоўскую¹³⁷. Аднак акту абвінавачаньня арыштаваным не далі і таму на дамаганьне дырэкцыі пасыля некалькі дзён арыштаваных вучняў звольнілі, але забавязалі іх мэльдавацца кожны 2-і дзень. Усе яны мелі быць суджаньня, таму дырэкцыя да часу суду не магла ім дазволіць наведваць лекцыі. Але суд адбыўся аж пасыля некалькі месяцаў і за гэты час паліцыя падкупіла 2-х вучняў памагаць правакатарам. На судзе не зьявралі ніякае ўвагі (на тое, што была пасольская інтэрпэляцыя ў сойме) на сьведчаньне настаўнікаў, сьвятароў і самых вучняў. Апіраючыся толькі на даносы правакатара “Сашкі” і 2-х падкупленых вучняў — усіх пазасуджвалі на 2 гады турмы. І гэта быў прэтэкст, каб у жніўні 1934 г. зачыніць Наваградзкую Беларускую Гімназію.

З такімі сумнымі весткамі я выйшаў з Заполья і накіраваўся да гасьцінца. Як толькі выйшаў на гасьцінец у Тудораве¹³⁸, там убачыў паліцыянта.

— Стой, куды ідзеш?

— У Наваградак, — адказваю.

— А чаго хадзіў у Заполье?

— Да сваіх знаёмых.

— А хто ж вашы знаёмья? — кажа больш лагодна.

— Усе быўшыя вучні Наваградзкай Гімназіі, але нікога зь іх не знайшоў.

— Пакажыце вашы дакуманты.

Паказваю яму акадэмічную легітымацыю. Паліцыянт паглядаў то на легітымацыю, то на мяне.

— Дык пан грэка-каталіцкі багаслоў? — кажа.

— Так.

— А чаму пан па-цывільнаму ўбраны?

— Бо яшчэ ня маю ніякіх сьвячаньяў.

¹³⁵ **Канстанцін Ханько** паходзіў з Карэлічаў.

¹³⁶ **Канстанцін Алексіевіч** паходзіў з Наваградка.

¹³⁷ Паводле працы А. Анішчыка (А. Чэмера), у Наваградзкай беларускай гімназіі вучыліся дзьве вучаніцы пад прозьвішчам Еўтухоўская — Зіна і Шура. Цяжка сказаць, якая зь іх менавіта маецца на ўвазе, бо ў адмысловых прысвечаных ім зацемках аніводным словам ня згадваецца пра іхнюю камсамольскую дзейнасьць. Паводле А. Анішчыка, абедзьвюм дзяўчатам удалося давучыцца ў гімназіі й нават пасыля працягнуць адукацыю.

Увогуле, Андрэй Чэмер прыводзіць у сваёй кнізе на с. 57 і сьпіс вучняў, якія былі выключаныя тады з гімназіі, кажучы пра “А. Алексіевіча, К. Главінскую, Ул. Гуля, Мікалая Вінара, М. Літвіна, Гароха, Я. Бізюка, В. Бахара, А. Мураўскага, П. Федараку”. Як відаць, пералічаныя ім прозьвішчы толькі часткова супадаюць з тымі, якія называе Леў Гарошка.

¹³⁸ **Тударова** — сёньня вёска ў Красьненскім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласці.

— *Добра, можаце ісьці*, — кажа, аддаюча легітымацыю.

Ужо пачынала сутанець, калі я даходзіў да Ваўкавіч¹³⁹. Каб крыху адпачыць, я зайшоў на магільнік. На сярэдзіне стаяла напаяўрабурная старая вуніяцкая царква. На сьценах былі прыгожыя, хоць і пашкодзаныя малюнкi. Сеў я на парозе і думкі адна сумнейшая за другую пашлі чарадою.

Кажуць нам суседзі і мы самі паўтараем *“Край наш родны, край наш бедны”*. Але чамусьці да гэтага беднага краю ўсе працягваюць грабушчыя рукі, гэтага беднага краю ніхто ня дорыць, а ўсе грабяць, рабуюць, нішчаць, руйнуюць. Колькі ж гэта зруйнаваў царскі ўрад!!! Стаптаў адвечныя беларускія традыцыі. Зруйнаваў Беларускаю Усх.-Каталіцкую Царкву — жывы сьведка тых руінаў вось гэтая струхлелая царква. Цяпер палякі руйнуюць — усюды, дзе могуць і як могуць. У кішэні ў мяне дакумант-пратэст супраць руйнаваньня гімназіі. Ужо некалькі стагодзьдзяў трывае гэтае руйнаваньне, аднак беларускі народ жыве і нават ня думае апуськаць галавы. І раптам мне захацелася сьпяваць гімн прарока Ісаі, які сьпяваецца на Вялікай Павячэрні:

“З намi Бог, разумеіце пагане і пакарайцеся, бо з намi Бог!”

Магутныя, пакарайцеся, бо з намi Бог!

Бо калі вы адолеце, дык зноў будзеце пераможаныя, бо з намi Бог!”

Выйшаў я з тае апушчанае царквы быццам зь нейкае цалюшчае крыніцы. Усё змучэньне і сум быццам рукою зьняло.

У Наваградку дырэктара Цеханоўскага не было, дык пайшоў я да быўшага дырэктара П. Скрабца¹⁴⁰ і перадаў яму пратэст. Ад яго даведаўся, што ўжо падобных пратэстаў назьбіралася нямала, але напэўна польская адміністрацыя ня будзе зь імі лічыцца. Аб судзе над вучнямі Скрабец гаварыў даволі асьцярожна.

Адведаўшы знаёмых і абышоўшы ўсе памятныя мейсцы і будынкi, у канцы пайшоў на замчышча. Магутныя руіны гэтым разам быццам крычма крычалі: *“На Беларусі больш чым матэрыяльную сілу, трэба мець духовую магутнасьць. Тады ніякія ворагі ня будуць страшныя”*.

“Пашлі, Божа, беларускаму народу духовую магутнасьць!” — маліўся я, стоячы на замчышчы.

Пакуль я хадзіў па замчышчы, пачаў цярушыць дробны дождж. Неба зацягнула густымі хмарамі. Таму прышлося зьмяніць плян і за-

¹³⁹ **Ваўковічы** — сёньня цэнтар сельсавету ў Карэліцкім раёне Гарадзенскае вобласці.

¹⁴⁰ **Пётра Скрабец** (1882–1963), грамадзка-культурны дзеяч. У 1920–1940-я гг. настаўнічаў на Наваградчыне, быў дырэктарам Наваградзкай беларускай гімназіі. У 1945 г. арыштаваны савецкімі ўладамі й высланы на 8 гадоў у Магадан, пасля адбыцця тэрміну вярнуўся ў Наваградка.

мест ісыці ў Вільню пехатою, пайшоў на станцыю. Назаўтра ўжо быў у Вільні. Там, адведаўшы ўсіх знаёмых, набраў кнігаў і, доўга не трымваючыся, вярнуўся дамоў.

Летнія канікулы

Кожны год на летнія канікулы я прыяжджаў дамоў, але ўдома было немагчыма правесці летні час, як належыцца тэолягу. Найбліжэйшая каталіцкая царква ўсходняга абраду была ў Стаўпцах за 30 км; найбліжэйшы каталіцкі касцёл лацінскага абраду быў у Міры — 8 км; а найбліжэйшая праслаўная царква знаходзілася за 5 км у Турцы. Калі не было дажджу ў нядзелю, дык я хадзіў на службу Божую туды, куды было зручней — найчасцей у праслаўнай царквы. Няраз дзеля гэтага я сам сабе рабіў закіды, але потым даведаўся, што мая прысутнасць на Службе Божай у праслаўных царквах была маім першым, зусім нясьведымым, але плённым апостальствам. Божая ласка няраз дзейнічае праз нас тады, калі мы аб гэтым нават і не дагадваемся, але калі мы шчыра выконваем свой абавязак.

Першымі сьведымымі крокамі мае рэлігійнае дзейнасці былі спатканні і размовы з баптыстамі.

Распаўсюджваўся баптызм у нашай аколцы зь вёскі Церабостынь¹⁴¹, адлеглае ад Трашчычаў усяго два кілямэтры. А там запачтаваў гэты рух Іван Панько¹⁴², які перад Першаю сусветнаю вайною быў некалькі гадоў у Адэсе і там прыстаў да баптыстаў. Вярнуўшыся па вайне ў родную вёску, актыўна пачаў праплагаваць новую веру. Зь Церабостыні баптысты час ад часу заходзілі ў іншыя вёскі, дзе не было святароў, і ладзілі напаказ свае маленькі. Такім чынам празь некалькі гадоў зьявілася даволі моцная група баптыстаў у Маласельцах¹⁴³ і там нават выбудавана малельны дом. У іншых вёсках іхні ўплыў быў вельмі нязначны, але прыхільнікі сям-там зьяўляліся.

Аднойчы я зайшоў на іхняе маленькае ў Церабостыні і ня вытрымаў, каб пасля іхняга маленькага не паспрачацца зь імі, бо ў сваіх выступленьнях яны вельмі ж нападзілі на ўсе абрады, на іконы, знак крыжа і інш.

¹⁴¹ **Церабостынь** — сёння вёска ў Жухавіцкім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласці.

¹⁴² **Іван Панько**, дзеяч пяцідзясятніцкага руху ў міжваеннай Польшчы, у 1933–1940 гг. быў на пастарскім служэньні ў Віленскай царкве хрысціян веры евангельскай (ХВЕ). На 7-м з’ездзе Ўсяпольскага саюза ХВЕ ў 1937 г. абраны намеснікам старшыні Саюза. У 1940 г. вярнуўся на радзіму, у 1949 г. арыштаваны й да 1958 г. знаходзіўся ў лягерах.

¹⁴³ **Маласельцы** — сёння вёска ў Турэцкім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласці.

На жаль, самога Івана Панько не было, быў толькі ягоны заступнік, дык вось я да яго кажу:

— Адзін з вас у часе маленьня вельмі нападаў на праваслаўных і каталікоў, што яны молячыся хрысьцяца, а ўсе яму патаквалі, але гаварыў ён так, як можа гаварыць той, хто не разумее таго, аб чым гаворыць.

— А што тут разумець, ганяюць мужі рукамі і гэта называецца моляцца, — адазваўся з-за стала сусед старшага.

— Добра, але скажыце мне, ці былі вы калі ў кузьні і ці бачылі, як каваль гартуе сякеры, малаткі, сярпы?

— Пэўна, што былі і бачылі, — загаманілі ўсе.

— Ну, дык вось, калі хто першы раз будзе бачыць, як каваль награе да чырвана сякеру і потым кідае ў ваду, каб яе раптам астудзіць, дык такжа можна падумаць, што ён робіць нейкую недарэчнасьць: халодную сякеру грэе, каб раптам яе астудзіць. А між тым у такім награваньні і раптоўным астуджаньні ёсьць глыбокі сэнс, бо праз гэта сталь робіцца гартаванаю, цвёрдаю. Вось і вонкавы знак крыжа мае глыбокі сэнс, і нават шмат большы, як вам здаецца, толькі яго трэба пазнаць.

— Добра гаворыць, — зашапталі глядзельнікі, якія стаялі ў дзьвянях.

— Э, тут няма ніякага параўнаньня, — злосна азваўся старшы.

— Як-то няма?! — і я павысіў голас. — А падчас вашага хрышчэньня што вы робіце? Калі для вас вонкавыя знакі і абрады ня маюць ніякага значэньня, дык навошта вы акунаеце ў ваду людзей?

— Бо так Хрыстос хрысьціўся і іншых так хрысьціў, — торапка адказаў старшы.

— Вось бачыце, цяпер вы самі сьцьвярджаеце, што вонкавыя абрады ўстанавіў ня хто іншы, а сам Хрыстос, і яны ёсьць не пустыя рухі, а бачымыя знакі нябачнага дзеяньня Богае ласкі. Дык чаго ж вы бароніце купаньня і сьмяяцеся з жагнаньня? Гэта ж ёсьць знак, празь які мы, людзі, выказваем наша перакананьне, што Бог Айцец павінен быць у нашых думках, Бог Сын — Ісус Хрыстос у нашых сэрцах, а Дух Сьвяты — наш натхніцель ува ўсіх нашых дзеяньнях. Вось калі вы гэта зразумеце, тады ня будзеце сьмяяцца. Зрэштаю, хіба ж вы добра ведаеце, як называюць людзей, якія сьмяюцца, калі ім выставіць палец.

[Калі я гэта гаварыў, старшы дзесь выйшаў і ягоная “правая рука” раптам пераскочыў на іншую тэму:

— Але вы ідалам кланяецеся. Бог выразна сказаў: “Не сатвары сабе куміра”, а вы абвешваеце хаты і цэркві ўсялякімі іконамі.

— Пачакайце. Ня блытайце двух розных рэчаў. Ці ж ікона і кумір-ідал гэта тое самае?

— Пэўна, што так!

— Бачыце, адразу відаць, што вы нават ня ведаеце таго, аб чым гаворыце.

І тут мне давалося вытлумачыць розьніцу між ідалам-бажком, які ёсьць толькі творам рук чалавека, у небе іх зусім няма, а ікона — гэта сымбалічнае прадстаўленьне Бога ці сьвятых, якія існуюць.]

Аднак далей гутарка пачала пераскокваць з тэмы на тэму. Калі той, хто ставіў мне нейкі закід, атрымоўваў належны адказ, больш не адзываўся, дык іншы выскокваў з новым закідам. Большасьць адказаў прыходзіла мне на думку неспадзявана і пры тым так ясна, быццам хтосьці падказваў, і гэта дадала мне ўпэўненасьці. Нарэшце старшы “заўважыў”, што ўжо час разыходзіцца. Я пайшоў дамоў, а баптысты разыходзіліся гурткамі, дыспутуючы між сабою.

У наступным годзе мне аж двойчы давалося “пагутарыць” з баптыстамі.

Аднойчы ў нядзелю я вяртаўся зь Ярэміч, дзе быў на службе Божай. Там быў парахам а. Жалезьняковіч¹⁴⁴, добры прапаведнік і абыходлівы зь людзьмі. Вяртаўся я ў добрым настроі, бо пасля службы Божае, калі праходзіў каля сьвятарскага дому, здарыўся такі выпадак. Каля варот дому стаяў сам парах, відаць, чакаючы царкоўнага старасту. Я даў дабрыдзень, ён адказаў і спытаўся:

— Вы магчыма да мяне?

— Не, айцец, я тут мімаходам.

— Выбачце, а вы адкуль будзеце?

— З Трашчыч.

На далейшыя пытаньні прышлося яму сказаць, што я студэнт Гр.- Кат. Акадэміі. Ён пасумнеў і кажа:

— Ох, гэтая Вунія, гэта бяда на нашу галаву!

— Ойча, гэта не такая бяда, як здаецца. Пэўна ж, калі ў яе мяшаюцца ўсякія “апекуны” з сваімі далёкімі ад рэлігіі меркаваньнямі,

¹⁴⁴ **Васіль Жалезьняковіч** (1900–1972), праваслаўны сьвятар, протаіерэй. У 1922 г. скончыў Віленскую (Літоўскую) духоўную сэмінарыю, у 1930–1931 гг. вучыўся на багаслоўскім факультэце Варшаўскага ўнівэрсытэту. Ад 1922 г. быў сьвятаром Узавьнясенскай царквы ў мястэчку Ярэмічы. Займаўся літаратурнай дзейнасьцю, друкаваўся ў праваслаўных пэрыядычных выданьнях, што выходзілі ў 1920–1930-я гг. у Польшчы. Актыўна змагаўся супраць палянізацыі насельніцтва, за што падвяргаўся рэпрэсіям з боку польскіх уладаў. У 1938 г. па патрабаваньні польскіх уладаў выведзены за штат, ад сакавіка 1939 г. сьвятар Раства-Багародзіцкай царквы ў вёсцы Гудзевічы Ваўкавыскага павету. У 1946 г. прызначаны сьвятаром Мікалаеўскай царквы ў Ваўкавыску, ад лютага 1947 г. благачынны цэркваў тагачасных Ваўкавыскага і Поразаўскага раёнаў. У 1951 г. арыштаваны, асуджаны да 10 гадоў папраўча-працоўных лягераў з канфіскацыяй маёмасьці. Пасля вызваленьня жыў у Ваўкавыску.

дык тады яна становіцца бядою. Але ж вы добра ведаеце, што ў іншых веравызнаньнях з гэтага гледзішча дзеіцца яшчэ горай.

— Гэта праўда, але на нас у Рыме глядзяць з прыдзірствам.

— Наадварот. У Рыме нас лічаць такімі самымі вартаснымі вернікамі, як і вернікаў лацінскага абраду; там ужо даўно роўнасьць у правах усіх абрадаў зьяўляецца бяспрэчным фактам.

На пацьверджаньне гэтага сказу пераказаў яму некалькі фактаў, аб якіх чуў у Львове.

— Калі сапраўды так маюцца справы, як вы кажэце, і калі так пойдзе далей, дык магчыма недалёкі той час, калі мы зможам падаць сабе рукі, — зрабіў высновак а. Жалезьняковіч.

Надыходзіў стараста, мы прызна разьвіталіся, ідучы кожны ў свой бок.

І вось якое паўгадзіны пасьяля такое сустрэчы дождж мяне нібы сіламоц загнаў у малітаўны дом баптыстаў у Маласельцах. Дом стаяў пры дарозе, і як толькі я наблізіўся да яго, лінуў дождж. Дык убягаю я ў гэты дом, а там было яшчэ каля дзясятка баптыстаў і яны аб нечым ажыўлена гаварылі.

Прывітаўся і кажу:

— Тут можна перачакаць, пакуль дождж пяройдзе?

— О, хіба толькі дождж вас сюды загоніць, — адказаў у форме згоды і папроку якісьці незнаёмы агітатар.

— А чаго я сюды маю заходзіць?! Сягоньня ж нядзеля і ўсе вернікі, калі толькі могуць, ідуць у цэркві і касьцёлы, дзе правіцца Служба Божая. І я вось быў на багаслужэньні ў Ярэмічах.

— Гавары, гавары, ведаем мы, на якія багаслужэньні ходзіце, — казаў той жа агітатар. Але яго як бачыш пераняў мыйсцовы баптыст, які добра мяне ведаў зь Церабостыні.

— Ты так не гавары аб гэтым чалавеку.

Пачалася гутарка аб Службе Божай і апостальстве.

— У вас няма і ня можа быць ані сапраўднага апостальства, ані Службы Божай, бо вы самазванцы, — казаў я, — а ў справах Божых ніякіх самазванцаў быць ня можа. Хто прыслаў вас сюды? Такі самы самазванец, як і ты сам. Хіба ж ведаеце, што ў лісьце да Рымлянаў ап. Павал выразна кажа: “І як абвяшчаць, калі ня будуць пасланыя?” (Рым 10:15). А вашых верхаводаў хто паслаў? Напэўна ня Бог, хоць аб Богу гаворыце шмат, але зусім ня лічыцеся зь ягонай воляю, з тым парадкам, які Ён устанавіў. Хрыстос да апосталаў найвыразней у сьвеце казаў: “Ня вы мяне выбралі, а я выбраў вас” (Ян 15:16). І вось толькі гэтым выбраным апосталам Ён даў уладу і загад правіць Службу Божую на ўспамін аб Тайнай Вячэры (Лк 22:19), і гэтым жа апосталам у канцы “перадаў усякую ўладу” і забавязай, каб “ішлі навучаць усе народы” (Мц 28:18–19). А далей апосталы пасьлалі

іншых, перадаючы ім праз узлажэньне рук усю ўладу і абавязкі, якія яны атрымалі ад Хрыста. І так будзе дзеяца да сканчэньня сьвету. Па гэтым і пазнаюць, ці хто прыходзіць з пропаведзьдзю ў імя Хрыста, ці ў нейкім іншым імені.

Часу было даволі, бо дождж не спыняўся і мы маглі гаварыць, не сьпяшаючыся. Прыезны баптыст некалькі раз спробаваў пераскочыць на іншую тэму, але я адразу вяртаў яго да таго, аб чым мы гутарылі. У канцы ён, пачырванеўшы, мусіў сказаць:

— *Я не магу гаварыць з такім кніжным чалавекам.*

— *Гэта ніякі адказ, — наставаў я. — Тут кніжны чалавек ні пры чым. Праўда Божая для кожнага ясная, і для кніжных, і для някніжных. Хрыстос гаварыў да зусім няграматных людзей і яны Яго разумелі. Я вам паказаў, што адносна гэтай праўды вы памыляецеся, і калі хочаце мець чыстае сумленьне, дык павінны або даказаць мне, што я памыляюся, або прызнаць мне слушнасьць.*

— *У нас ёсьць такжа вучоныя і мы ў іх спытаемся: яны нябось разьбярэцца, што тут і да чаго.*

Пасьля такога адказу гаварыць паважна далей не было сэнсу, але было дзіўна, што адзін зь мейсцовых баптыстаў пачаў яго дакараць, што перш перад імі выстаўляў сябе як усязнайку, а тым часам нават у важных справах ня знае, што казацца ў Сьвятым Пісаньні. Якраз дождж спыніўся, я разьвітаўся з прынагаднымі субяседнікамі і пайшоў дамоў.

Успамінаючы аб гэтых спатканьнях, прынагодна заўважу, што яшчэ два разы давялося прыглядацца да маленьня баптыстаў у Церабостыні і замяніцца зь імі некалькімі словамі, ды кожны раз пераканацца, што гэта людзі зь нейкаю хварабліваю псыхозаю. Яны па-сьляпому чапляюцца за некалькі сказаў Сьвятога Пісаньня, тлумачаць іх на свой лад і не зьвяртаюць зусім увагі на рэшту аб'яўленых праўдаў, пісаных у Сьвятым Пісаньні.

У Церабостыні здараліся выпадкі, што хвараблівая псыхоза даводзіла да духовага зьвіхненьня. Адноўчы двух баптыстаў, бацька і сын, скідалі сена з возу на торп¹⁴⁵. У пэўным мамэнце сын крычыць з торпу: “Бацька, на мяне зышоў Дух Сьвяты, глядзі, я буду ляцаць!” І пакуль бацька ўсьпеў глянуць на сына ўверх, той ужо “ляцеў” стрымгалоў на ток. Сваё “лятаньне” адлежаў два тыдні ў ложку, пакуль раны загаіліся, але пасля гэтага стаўся яшчэ большым псыхапатам.

Словам, я пераканаўся, што асабліва зь некаторых спатканьняў не было ніякай карысьці, магчыма нават наадварот, бо сэктанты станавіліся яшчэ больш зацятымі, і таму я пастанавіў пакінуць іх у супакоі. Аднак падчас маіх апошніх акадэмічных канікулаў аднойчы

¹⁴⁵ **Торп** (гарпа) — вялікая сьцірта снапоў або саломы, складзеная асаблівым спосабам для захоўваньня пад адкрытым небам.

ў нашай вёсцы загаварылі, што церабостынскія баптысты на чале з нейкім прыезджым прапаведнікам пайшлі маліцца ў Радунь — вёску, якая падобная да тысячы беларускіх вёсак, безь сьвятыні, безь сьвятара, якая адлеглая аж сем кілямэтраў ад свае паравялізнае царквы ў Міры.

Стала неяк цяжка на душы, што дзеля нядбайства сьвятароў шырыцца гэтак хваралівае зьявішча. Вось жа выбіраюся ў Радунь — гэта ўсяго два кілямэтры ад Трашчычаў.

Маленьне адбывалася ў прасторнай хаце аднаго баптыста. Людзеі назьбіралася многа — ведама, цікава паглядзець і паслухаць прыезджага прапаведніка, якому, відаць, зрабілі добрую падрыхтоўчую прапаганду. Згодна з заведзеным ужо звычайем баптыстаў спачатку сыявалі, потым чыталі Сьвятое Пісаньне, гаварылі нібы казаньні, а потым пачалі маліцца, стаўшы на калені, пры тым трасьліся, крычалі неартыкулёванымі галасамі — відовішча было сапраўды несамавітае. Потым зноў “прапаведвалі” — найбольш гаварыў прыезджы.

Пасьля таго маленьня я звярнуўся да прапаведніка:

— Што гэта за такі вэрхал вы рабілі, укленчыўшы?

— Гэта ня вэрхал, але шчырая малітва, калі зьшоў на нас Дух Сьвяты. Мы тады маліліся рознымі мовамі.

— Дух Сьвяты даваў апосталам дар гаварыць рознымі мовамі, каб прапаведаваць да розных народаў, а што ў вас за такі дзіўны дар, што крычыце няма ведама што, а пропаведзь да беларусаў гаворыце па-расейску?

— Гэтых моваў мы не разумеем, каб гаварыць, а толькі каб Бога славіць.

— Як жа можна славіць Бога, не разумеючы таго, што гаворыш? Як жа тады можна ведаць, ці вы Бога славіце, ці зьневажаеце.

— Гэта нам сам Дух Сьвяты кажа.

— Добра, калі вам сапраўды Дух Сьвяты кажа, дык аб гэтым лёгка можна пераканацца.

І тут мне прыдаліся некаторыя гэрбрэйскія і грэцкія цытаты зь Сьвятога Пісаньня. Сказаў я іх павольна і выразна ды пытаюся:

— Вось вы казалі, што маеце дар моваў ад Сьвятога Духа. Дык ці зразумеў хто-коlechы з вас хоць адно слова з таго, што я гаварыў?

Глядзельнікі каля дзьвярэй і каля вакон пачалі нешта перашэптывацца, а прапаведнік са злосьцю крычаў:

— Што тут выхваляецеся сваёю грэцкаю моваю, мы Бога славім, а вы і вашыя сьвяшчэньнікі адурманьваюць людзей.

— Пачакай, пачакай, — кажу спакойна, — мы зараз убачым, хто адурманьвае людзей. Тое, што я казаў, было зусім не для хвальбы, але на тое, каб перад усімі гэтымі сьведкамі і перад Богам выявіць, што гэта вы дурманіце людзей і як той злодзей, што, украўшы

нешта, бяжыць і крычыць “Трымайце злодзея”, так і вы крычыце на сьвятароў. Вось жа ўсе цяпер убачылі, што вашы дзікі крык, які вы называеце дарам Сьвятога Духа, ня мае нічога супольнага з Духам Сьвятым. Дык прычым тут вашыя напады на сьвятароў?

— Як-то пры чым! — было відаць, што прапаведнік стараўся ўсімі сіламі пераскочыць на іншую тэму, дык ухапіўся за сьвяшчэньнікаў. — А вось пры тым, што яны ня пастыры, бо толькі абдзіраюць людзей, толькі дбаюць аб сваім дабрабыце...

— Ну добра, калі вы нічога мне не адказваеце адносна дару моваў, дык значыць вы годзіцеся з тым, што гэтым крыкам вы толькі чмуцілі людзей. А цяпер адносна сьвятароў. За тое, што яны абдзіраюць людзей, будуць адказваць перад Богам, і за гэта іх ніхто не апраўдвае, але дрэннаму яны ня вучаць — гэта адно, а другое, гэта тое, што між імі ёсьць нямала і добрых душпастыраў, дык чаму вы іх мяшаеце з балотам?

— А як іх не мяшаць, — азвалася адна кабета з-за таўпы, — калі во Мірскі бацюшка нават ад споведзі праганяе, калі не дасі 50 грошаў.

— Гэта вельмі нядобра. Каталіцкае духавенства за споведзь не бярэ нічога і так павінны рабіць праваслаўныя, некаторыя так і робяць. Калі ўжо прыйшла на гэта гутарка, дык абяцаю вам, што пагавару зь мірскім бацюшкам, каб ён спавядаў бяз грошаў. Думаю, што гэта будзе больш карысна, чым за вочы перамываць ягонья косьці.

У гэтым мамэнце сталася нешта, чаго ніхто ня мог спадзявацца. Адна дзяўчына-баптыстка ўстае з Эвангельлем у руках і кажа:

— Тут нападаюць на духавенства, хоць мы ніколі ня чулі, каб яны навучалі чагосьці дрэннага. Гэта не па-хрысьціянску, бо Хрыстос казаў да сьвяшчэньнікаў адносіцца іначай. Вось у Эвангельлі Матэя ў главе 23, сьціх з кажацца: “На Майсеевым пасадзе заселі кніжнікі і фарызэі. Дык усё, што кажуць вам дзяржацца, дзяржыцеся і рабеце, але не рабеце паводле ўчынкаў іх, бо яны кажуць і ня робяць”. Вось як кажа нам Хрыстос!

— Чуеце, які прыгожы адказ на ўсе закіды. — Кажу я глыбока ўзрушаны, бо бачу, што прыйшоў сюды не дарма.

Прапаведнік, абураны гэтым выпадкам, пачынае нападаць на моладзь за тое, што мала пабожная. На гэтакія закіды лёгка было адказаць.

— Вашыя дакоры цяпер накіраваны супраць вас. Як жа можаце дакараць калеку за тое, што ён без свае віны стаіць калекую. А з вашых папярэдніх закідаў супраць духавенства якраз і выходзіць, што моладзь сталася ахвяраю дрэннага духавенства. Але ў вашым закідзе ёсьць няпраўдаю тое, што моладзь зусім непабожная. Во, глядзіце, колькі моладзі стаіць каля вагон і ў хаце, ды

зь якою цікавасцю яны слухаюць гутаркі на рэлігійныя тэмы. Яны хочучь пачуць нешта добрае, а вы ім атруту несяце.

Моладзь была відавочна задаволена, некаторыя пачалі кідаць рэплікі пад адрасам прапаведніка, але ў далейшым гутарка пачала пераскакваць з тэмы на тэму. У канцы прапаведнік закрунуў пытаньне хрышчэньня дзяцей:

— У Эвангельлі выразна кажацца: “Хто паверыць і ахрысьціцца, будзе спасёны; а хто не паверыць, будзе асуджаны” (Мк 16:16). Значыць, хрысьціцца толькі тья, хто перш паверыць, а праваслаўныя і католікі хрысьціцца дзяцей, якія ня маюць веры. Што ж такі хрост значыць? Нічога!

Сказаўшы гэта, прапаведнік раптам пайшоў у сені, вось жа я звярнуўся да ўсіх, што сядзелі за сталом:

— Такі хрост значыць шмат, толькі вось бяда, што не разумееце Сьвятога Пісаньня. Вось тут жа ў гэтым сказе Сьвятога Пісаньня ясна як сонца кажацца, што для спасеньня патрэбныя і вера і хрышчэньне. Значыць, калі нехта будзе неахрышчаны, дык ня можа быць спасёны, таксама як і той, хто ахрышчаны страціць веру. А на іншым мейсцы ў Эвангельлі Івана (3:5) кажацца яшчэ выразней: “сапраўды, сапраўды кажу табе: калі хто не народзіцца з вады і Духа, ня можа ўвайсьці ў Богае Валадарства”. Гэтыя словы Хрыста адносяцца да ўсіх людзей без вынятку: і да старых, і да дзяцей.

— Аб дзецях тут нічога не гаворыцца, — загаварыў церабостынскі старшы, — але затое ў першым тэксце выразна кажацца, што перш трэба паверыць, а дзеці розуму ня маюць, дык ня могуць верыць і таму іх нельга хрысьціць.

Весьці багаслоўскі дыспут з такімі людзьмі не было ніякага сэнсу, і мне прыйшла думка выкарыстаць філязофію, каб выявіць іхнюю злую волю.

— Вы так аб дзецях адзываецеся, як бы яны не былі людзьмі. Цьвердзіце, што ня маюць розуму, дык скажыце мне, адкуль яны розум бяруць?

— Ну, ведаеце... вось як пачынаюць падростаць, дык тады прыходзіць розум, — казаў абы-што старшы.

— Адкуль жа ён да іх прыходзіць? — наставаў я.

— Ну, як пачынае падростаць...

— Чакайце, — перарваў я яго гутарку.— Вы мне адкажэце на пытаньне: вось радзілася нармальнае здаровае дзіця; мае яно розум, ці не?

— Дзіця, ведама, як дзіця... Яно вось як пачне падростаць...

— Пачакайце з падростаньнем і адкажэце коратка: мае розум, ці не?

— Чаго вы хочаце ад малога дзіцяці, яно як пачне падростаць...

— Я нічога не хачу ад малога дзіцяці, але ад вас хачу яснага адказу на маё пытаньне. Калі ж вы ня хочаце на яго адказваць, дык пачакайце, я вам дам пытаньне, на якое вы павінны адказаць: нармальнае нованароджанае дзіця мае здаровыя ногі ці не?

— Пэўна, што здаровыя, — адказаў нясьмела старшы.

— Дык чаму ж яно ня ходзіць?

— Бо яшчэ ногі ня моцныя.

— Вось сачыце, — кажу я, — такжа і розум яно мае, бо яму Бог даў разумную і несмяротную душу, але не карыстаецца розумам, пакуль мазгі адпаведна не ўмацуюцца.

— Але гэтага няма ў Сьвятым Пісаньні, — падхапіўся старшы.

— Вось дык сказаў, — заўважыў я пад агульны выбух сьмеху.

Старшы пачырванеў і змоўк, а я зьвярнуўся да жанчын і, паказваючы на тых, што сядзелі за сталом, казаў:

— Бачыце, якія людзі да вас прыходзяць; яны гавораць шмат аб Богу, а тым часам маюць на душы д'ябальскую справу — хочуць загубіць душы вашых дзяцей.

Гаварыў я зь юнацкім жарам і бачыў, што словы знаходзілі жывы водзёў у душах слухачоў. Але раптам убег зь сяней прыезджы прапаведнік, стаў перада мною і крычыць:

— Не гавары да іх!

І, павярнуўшыся да жанчын:

— А вы ня слухайце яго, ён вас хоча зьвесьці філязофію!

Жанчыны загаманілі:

— Чаго ты крычыш, ён нябось добра гаворыць.

Баптыстам больш не было чаго там рабіць. Больш зборкаў у Раду ні яны ня ладзілі і, чуваць было, іхнія нешматлікія прыхільнікі ў гэтай вёсцы ад іх адышлі.

* * *

У наступную нядзелю я быў на Службе Божай у Міры. Пасья багаслужэньня зайшоў да кс. дзекана Антона Мацкевіча¹⁴⁶. Заходзіў я да яго няраз і заўсёды ён сустракаў мяне вельмі прыхільна і гасьцінна, так што я часам меркаваў заходзіць да яго ў такі час, каб ня трапіць на абед, але ўсё роўна без гасьціны не абыходзілася.

І гэтым разам дзекан адразу запрасіў мяне на абед, зазначыўшы, што ў яго сёньня не абы-якое сьвята, бо на абедзе будуць чатыры

¹⁴⁶ **Антоній Мацкевіч** (1892–1942), каталіцкі ксёндз, пробашч у Міры, ставіцкі дэкан. Падчас Другой сусьветнай вайны браў удзел у польскім падпольным руху, закатаваны немцамі ў канцлягеры Калдычэва пад Баранавічамі.

законьніцы, якія нядаўна прыехалі ў Мір. Пазнаёміў ён мяне зь імі неяк урачыста, кажучы з прыціскам:

— *Яго чакае вялікая праца, дык малецяся ў ягоным намераньні.*

Законьніцы ахвотна абяцаюць выканаць гэтую просьбу, з жано-чаю цікавасьцю выпытваючы ў кс. дзекана мае пэрсаналіі.

Па абедзе я адразу пайшоў да праваслаўнага Мірскага сьвятара, айца пратаіярэя Уладзімера, каб выканаць маю абяцанку, якую даў у Радуні. Калі я яму прадставіўся, дык адразу мусіў выслухаць усякія дакоры пад адрасам Рыму і Вуніі, але калі пабачыў, што гэтыя дакоры могуць працягвацца доўга, перапыніў яго:

— *Ойча Ўладзімер, пакінем гісторыю Царквы ў супакоі, бо я яе ведаю даволі добра і да вас прыйшоў у іншай справе.*

Расказаў яму тое, што здарылася ў мінулую нядзелю ў Радуні і дадаў:

— *Ня ведаю, ці я зрабіў добра, ці не, але каб спыніць нараканьні вашых прыхажан супраць вас, я абяцаў ім, што на маю просьбу вы іх будзеце спавадаць бясплатна.*

— *А, гэтыя баптысты, гэта шалёныя людзі, — а. Уладзімер цяпер пачаў наракаць на сэктантаў.*

— *Можна, не зусім шалёныя, — кажу яму, — але псыхічна хворыя. Толькі ж нараканьнем іх ня вылечыш. Прынамсі ня трэба гэтае хваробы павялічваць, даючы падставу да нападаў. Таму я і абяцаў радунцам пагутарыць з вамі. Выбачце, што я, малакасос, пхаю нос не ў свае справы, але ўжо так здарылася...*

— *Гэта нічога, толькі ня знаю, як выканаць вашу просьбу, бо ж я благачынны¹⁴⁷, калі пачну спавадаць задарма і даведаюцца аб гэтым іншыя, дык могуць данесьці япіскапу, але неяк гэта зробіцца. Я ўжо гэтых радунцаў ведаю. Толькі вось мне дзіўна, што вы так чыста гаворыце па-беларуску, — а. Уладзімер раптам перайшоў на іншую тэму.*

— *Чаму дзіўна! Гэта зусім нармальна, — адказваю. — І было б таксама нармальна, каб вы гаварылі па-беларуску.*

— *Ну, што гэта за мова?!*

— *Як то што?! Гэта родная мова вашых парафіян.*

Падчас нашае размовы дзьверы ў суседні пакой былі адчынены, і я бачыў на падлозе цень чалавека, які сядзеў амаль нерухома на крэсьле. Мы гаварылі каля двух гадзінаў, айцец пратаіярэй то выбухаў, то супакойваўся. Закончылася нашая гутарка больш прыязна, чым можна было спадзявацца. Айцец Уладзімер прызнаўся, што

¹⁴⁷ **Благачынны** — у Праваслаўнай царкве адмысловае пасада, прызначаная для нагляду за парадкам у пэўнай царкоўнай акрузе ў складзе япархіі. Зьяўляецца пэўным пасярэднікам па шэрагу пытанняў паміж прыходам і епархіяльнай управай. Аналяг дэкана ў Рыма-каталіцкай царкве.

ён пачувае сябе “тоже белоруссом”, але ўзгадаваны ў расейскіх школах і цяпер ужо ў пажылых гадох ня можа зьмяніць сябе.

Калі я выйшаў з прэзьбітэрыі, на дворышчы ўбачыў іншага сьвятара. Гэта ён слухаў нашу гутарку ў суседнім пакоі. Малады яшчэ, з інтэлігентным спакойным абліччам, ён першы падышоў да мяне і падаў руку, кажучы:

— Будзем знаёмы, айцец Анатоль, зяць а. Уладзімера.

Гаварыў ён прыгожаю беларускаю літаратурнаю моваю. Відаць, быў моцна ўзрушаны. Колькі жыць буду, не забудуся ягоных слоў:

— *Зачым вы нэрвы псуеце з гэтым старым? Ён жыве яшчэ царскім духам і прасякнуты ім да шпіку косьцяў... Бачыце, што ён адразу пачынае з старога гісторыі і длубаецца толькі ў тым балодзе, якое натварылі нашыя суседзі. Мы, беларусы, не павінны браць на сябе адказнасці за тое ліха, якое выраблялі на нашай бацькаўшчыне нашыя заграбушчыны суседзі. А нам, сьвятаром, патрэбна не сварка, а шчырая ўзаемная братняя любоў і тады мы з сабою хутка дагаворымся, як зьліквідаваць рэлігійны падзел...*

— *Шчырую праўду кажаце, ойча; дзякую вам за гэтыя прыгожыя словы. Даў бы Бог, каб яны хутка збыліся — гаварыў я, апаноўваючы жаданьне пацалаваць ягоную руку.*

— *Некалі напэўна збудуцца!*

На разьвітаньне ён запрасіў мяне пры нагодзе адведаць яго ў паравіі Вольная¹⁴⁸. Мне было радасна, што сярод праваслаўнага духавенства зьявіліся такія высока ідэйныя людзі. Праўдападобна, пад яго ўплывам а. Уладзімер выканаў маю просьбу і радунцы маглі спавадацца бясплатна, толькі ня ведаю, як доўга.

* * *

Важным заняцьцем падчас летніх канікулаў была для мяне праца ў каапэрацыі. У нашай вёсцы заснавалася каапэрацыя (калі мяне памяць ня мыліць) у 1933 г. Заснавальнікамі былі інж. Мікола Гарошка¹⁴⁹ і мой бацька.

Інж. Гарошка (мой дваюрадны брат), вярнуўшыся з Прагі, падзяляў долю большасці ягоных сяброў, якія, як і ён, вярнуліся на бацькаўшчыну, але дарма шукалі працы ў польскіх установах. Па-

¹⁴⁸ Маецца на ўвазе **Вольна** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Баранавіцкім раёне Берасьцейскае вобласьці.

¹⁴⁹ **Мікола Гарошка** (1902–1979), грамадзкі дзеяч, інжынэр. Вучыўся ў Чэха-славакіі, пасля вяртаньня на радзіму працаваў у каапэрацыі. Пасля Другой сусьветнай вайны — на эміграцыі, быў старшынём Беларуска-амэрыканскага задзіночання ў 1949–1952 і 1965–1967 гг., таксама першым старшынём Фундацыі імя П. Крэчэўскага.

чын каапэратыўнага руху ў нашай ваколіцы быў вельмі на часе і на мейсцы. Праз колькі месяцаў пасля заснаваньня каапэратывы “Засеўкі” ў Трашчычах ужо былі створаны філіяльныя крамы ў суседніх вёсках Церабостыні, Кожаве¹⁵⁰ і Пясочнай¹⁵¹. У наступным годзе была створана каапэратыва ў Скорычах¹⁵², а філія Кожава аформілася ў самастойную каапэратыву ды адчыніла філіяльную краму ў Крышылюўшчыне¹⁵³. У нашай каапэратыве заснавалася такжа малачарня.

Ня маючы беларускага каапэратыўнага саюзу, новапаўсталыя каапэратывы мусілі належаць да польскага каапэратыўнага саюзу “Сполэм”¹⁵⁴, аднак у сваёй нутранай дзейнасьці захоўвалі свой беларускі характар, і дзеля гэтага польская адміністрацыя глядзела на каапэратыўны рух вельмі крывым вокам. Каб спыніць гэты рух, паліцыя спачатку дакучала рознымі фармальнымі прыдзірствамі. Але хутка каапэратыўныя дзеячы і нават звычайныя крамнікі ведалі ўжо добра праўныя прыпісы адносна каапэрацыі і прыдзірствы мусілі спыніцца, але ў гэтым часе павятовае старства ў Стаўпцах запрапанавала часовую працу інж. Гарошку пры будове мосту, каб праз гэта пазбавіць каапэратыўны рух наймацнейшае пружыны і каб адначасна мець яго пад сваім пільным надзорам. Калі ён перш сам дарма шукаў усюды працы, дык цяпер да яго звярталіся з прапозыцыяю. Хоць прапанавалася толькі часовая праца, адмовіцца ад яе было нельга¹⁵⁵.

Выяжджаючы ў Стаўпцы, інж. Гарошка насьпех даручыў весьці каапэратыўную бухгалтэрыю аднаму гаспадару, які калісь два гады вучыўся ў Ярэміцкай сямігодцы. На шчасьце, гэтая зьмена адбылася ўсяго некалькі тыдняў перад летнімі канікуламі. Калі я прыехаў дамоў на лета, дык адразу трэба было брацца за каапэратыўныя

¹⁵⁰ **Кожава** — сёньня вёска ў Жухавіцкім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

¹⁵¹ **Пясочная** — сёньня вёска ў Жухавіцкім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

¹⁵² **Скорычы** — сёньня вёска ў Ярэміцкім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

¹⁵³ **Крышылюўшчына** — сёньня вёска ў Луцкім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласьці.

¹⁵⁴ **Усеагульны спажывецкі каапэратыў “Сполэм”** (*Powszechna Spółdzielnia Spożywców “Spolem”*) — найбуйнейшы польскі саюз каапэратываў, які вядзе сваю гісторыю ад 1868 г. і працягвае дзейнасьць да гэтага часу.

¹⁵⁵ Падрабязней пра гэта ва ўспамінах Зінаіды Гарошкі, жонкі Міколы. Гл.: Юрэвіч, Лявон. Эмігрант Францыск Скарына, ці Апалогія. Мінск, 2015. С. 546–554.

справы, і тут мне вельмі ж прыдаліся веды зь вячэрніх курсаў у Акадэміі.

Дзеля зусім іншых прычынаў намагаліся разваліць каапэратывы ў ваколіцы мірскія гандляры. Нават былі пагалоскі, што на гэтую мэту атрымалі ад сваіх суродзічаў-жыдоў у Амэрыцы нейкія фонды. Спраўдзіць верагоднасьць гэтае весткі не было ніякай магчымасьці, але затое былі вельмі частыя факты, што ссялянам з тых вёсак, дзе былі каапэратывы, мірскія жыды прадавалі тавары ніжэй сабекошту, калі пры гэтым у крамах не было сьведкаў, і пры гэтым агітавалі супраць каапэратываў. Але гэтыя факты ў часе справаздачнага сходу сталіся добрымі аргумэнтамі для выясьнення ідэі каапэрацыі і для ўсьведамленьня сяброў каапэратывы.

Словам, каапэратывы рух шчасьліва перамагаў і абыходзіў перашкоды, і думка аб утварэньні Беларускага Каапэратывага Саюзу станавілася ўсё больш актуальнаю. Тады польская адміністрацыя парабіла мерапрыемствы, каб перашкодзіць гэтае ўтварэньне. Такі саюз ужо існаваў пасяля Першае сусьветнае вайны ў Вільні, але быў зьліквідаваны польскаю ўладаю ў 1923 г.¹⁵⁶ Ягоны старшыня Гэрмановіч¹⁵⁷ потым знайшоў сабе працу ў адміністрацыі польскае каапэратывае супалкі “Сполэм” і якраз у гэтым часе, аб якім ідзе гутарка, быў старшынёю павятовага саюзу “Сполэм” у Баранавічах. Там жа двох беларускіх каапэратываўных дзеячоў былі рэвізорамі, адзін працаваў у бюры, там жа знайшлі працу, прыехаўшы з Прагі,

¹⁵⁶ **Віленскі саюз каапэратываў**, які аб’ядноўваў большасьць найўных у той час на Віленшчыне беларускіх каапэратываўных арганізацый, існаваў у 1920–1923 гг. у асноўным ва ўмовах Сярэдняй Літвы. На пэўны час ён стаў найбольш уплывовай гаспадарчай арганізацыяй у краі. Фактычна працягваў традыцыі Цэнтральнага беларускага саюзу сельскай гаспадаркі (Цэнтрабелсаюзу) — беларускага сельскагаспадарчага каапэратыву, створанага за часамі польскай акупацыі ў Менску. У дзейнасьці саюзу прымалі актыўны ўдзел такія вядомыя беларускія дзеячы, як Аркадзь Смоліч, Антон Трэпка, Уладзіслаў Сталыгва і інш. Пасяля далучэньня Сярэдняй Літвы да Польшчы ня вытрымаў канкурэнцыі з польскімі каапэратывамі, якія карысталіся ільготамі з боку дзяржавы, і мусіў увайсці ў склад агульнапольскага саюзу спажывецкіх каапэратываў “*Spolet*”. Падрабязней пра дзейнасьць гэтай арганізацыі гл.: Радзюк, А. Л. Беларускі каапэратываўны рух на тэрыторыі Сярэдняй Літвы (1920–1922 гг.) // *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы*. Сер. 1. Гісторыя і архэалогія. Філасофія. Паліталогія. 2012. № 3. С. 27–32.

¹⁵⁷ У дадзеным выпадку Леў Гарошка штосьці блытае, бо старшынём Віленскага саюзу каапэратываў зьяўляўся Станіслаў Чыжэўскі, а дзеяч з прозьвішчам Гэрмановіч калі й браў у яго працы ўдзел, то не на вядучых ролях.

інжынэры Пятро Орса¹⁵⁸ і Гутоўскі¹⁵⁹; у каапэратыўных крамах у Баранавічах такжа працавала пару беларусаў. Прыгтым беларускія каапэратывы, зьвязаныя з Баранавіцкім цэнтрам, пакрыху ўсьцяж збольшваліся¹⁶⁰. Вось жа выглядала так, што з часам было б магчыма безь вялікіх пэрсанальных зьменаў баранавіцкі “Сполэм” ператварыць у незалежную Цэнтралю Беларускіх Каапэратываў. І вось старога беларускага каапэратыўнага дзеяча Гэрмановіча перанесена з Баранавіч у Познань.

Прышлося беларускім каапэратывам аставацца пры польскім каапэратыўным саюзе “Сполэм”, аднак паколькі кантралёрамі былі ў Баранавічах беларусы, дык было магчыма прадаўжаць у каапэратывах беларускую грамадскую працу.

У вясковых каапэратывах былі дзеве платныя асобы: крамнік і бухгалтар, дзеля гэтага, вядучы бухгалтэрыю за час летніх канікул, я мог сабе крыху зарабіць і ў дадатку падрыхтаваў двох юнакоў на бухгалтэраў. А калі ў краме вечарам зьбіралася многа людзей, дык меў добрую нагоду прачытаць услух для ўсіх беларускія газэты і часопісы. Наагул было прыемна сьцьвердзіць, што каапэрацыя мела паважны дабрадзейны ўплыў на гаспадарчае і нацыянальнае беларускае жыцьцё.

¹⁵⁸ **Пётра Орса** (1898–1990), грамадзкі дзеяч. Выпускнік Наваградзкай беларускай гімназіі, пасля яе заканчэньня выехаў у Прагу, дзе атрымаў аgramамічную вышэйшую адукацыю. Вярнуўшыся на бацькаўшчыну, працаваў у каапэратыўных арганізацыях. Падчас Другой сусьветнай вайны ўзначальваў аддзел сельскай гаспадаркі Беларускай Цэнтральнай Рады. Пасля вайны эміграваў, жыў у Нямеччыне й ЗША.

¹⁵⁹ Відаць, маецца на ўвазе **Міхась Гузоўскі** (1898 — пасля 1944), грамадзкі дзеяч. У 1918–1919 гг. сябра Беларускай вучнёўскай грамады ў Варонежы. У 1921 г. працаваў настаўнікам. У лістападзе 1921 г. прымуова накіраваны польскай школьнай адміністрацыяй на настаўніцкія курсы ў Кракаў. У 1922 г. накіраваны па рэкамендацыі ТБШ на вучобу ў Чэхаславакію, скончыў аgramамічнае аддзяленьне Праскай вышэйшай палітэхнікі. Быў адным з кіраўнікоў Аб’яднаньня беларускіх студэнтаў за граніцай і Заходняй Беларусі (АБСА), сябрам Беларускай грамады, Беларускага сялянскага саюзу ў Празе, скаўцкай арганізацыі “Беларускі Сакол” і інш. У 1925 г. выбраны ў рэвізійную камісію Рады БНР. У 1929 г. вярнуўся ў Заходнюю Беларусь, быў сябрам Беларускага гаспадарчага зьвязу. Сярод іншага ўваходзіў у склад дырэкцыі Малачарскага таварыства ў Баранавічах. Падчас Другой сусьветнай вайны жыў на Віленшчыне. Летам 1944 г. арыштаваны НКУС. Далейшы лёс невядомы.

¹⁶⁰ Пра беларускую каапэратыўную дзейнасьць у Баранавічах і іх ваколліцах гл.: Радзюк, А. Л. Да гісторыі “Малачарскага таварыства” ў Баранавічах (1932–1936 гг.) // *Веснік Брэсцкага ўнівэрсітэта*. Сер. 2. Гісторыя. Эканоміка. Права. 2013. № 1. С. 99–103.

Разьвітаньне з Акадэмію

Апошні курс у Акадэміі (1935–1936 г.) прыйшоў для мяне неяк аж лішне шэра і нават сумна. Большасьць студэнтаў рыхтавалася на жанатых сьвятароў, толькі невялічкі гурток, да якога належаў і я, былі кандыдатамі на бязжэнных сьвятароў, аднак практычна я астаўся адзін, бо быў яшчэ неінкардынованы. Мае бязжэнныя сябры за некалькі тыдняў да канца акадэмічнага году ўжо атрымалі сьвятарскія

Леў Гарошка. 1930-я гг.

сьвячаньні, а тыя, што мелі жаніцца, вялі ажыўленую карэспандэнцыю з сваімі нарачонамі і няўпрыцям для сябе тварылі гурткі “швагроў” і розных іншых спародненьняў. Мне ж трэба было прывычайвацца да адзіноцтва.

Неяк прынагодна ў 1935 г. адведаў Акадэмію а. Іван Туронак, адзіны беларус, які вучыўся там да майго прыезду. Зразумела, што мяне цікавіла, чаму ён не вярнуўся на бацькаўшчыну.

— Пакуль там будуць кіраваць вунійным рухам польскія біскупы і вырабляць з гэтага руху нямаведама што, я на бацькаўшчыну не паеду, — паясьніў ён.

— Але ж і ў Галіцыі няма сэнсу заставацца, — адказаў яму, — тут жа ёсьць шмат больш кандыдатаў на сьвятароў, чым іх патрабуюць.

— Так то яно так, — адказаў а. Іван, — але я ўжо так пастанавіў і буду чакаць, пакуль зьменіцца палажэньне.

Мяне зусім ня вабіла йсьці ягоным сьледам, дык трэба было думаць, што рабіць па сканчэньні Акадэміі.

Рыхтуючыся да апошніх экзамінаў, думаць аб чым іншым не было часу, але тыдзень перад Сёмухаю 1936 г. быў зданы апошні экзамін, і цяпер трэба было меркаваць, што рабіць далей. Сябры-аднакурсынікі разьяжджаліся: адны ўжо на душпаствырскую працу, другія — да сваіх нарачонах, а я пісаў просьбу да мітрапаліта Андрэя Шэптыцкага, каб атрымаць стыпэндыю для прадаўжэньня студыяў. Мне хацелася зрабіць дактарат з багасловіі ў Інсбруку¹⁶¹ і потым “прабівацца” на Беларусь.

¹⁶¹ Маецца на ўвазе факультэт каталіцкай тэалёгіі Інсбрукскага ўнівэрсытэту Леапольда й Франца (*Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*) у Аўстрыі.

Гэтую заяву я асабіста даручыў Мітрапаліту. Мітрапаліт прыняў мяне, як звычайна, вельмі прыветна, прачытаў заяву, пагутарыў аб маіх намерах, аб вестках зь беларускага жыцця, а ў канцы сказаў, што адказ на заяву дасьць толькі празь якіх дзён дзесяць, бо яна мусіць прайсці праз капітулярную раду. Трэба было чакаць. І чакаў я адзін-адзінокі ў аграмадным сэмінарыным будынку.

Каб не бязьдзеінічаць, я хадзіў у бібліятэкі і дапаўняў сваю працу, якую пісаў на гістарычным сэмінары на тэму: “Гісторыя Полацкае епархіі ў гадох 1772–1795”. Гэта была свайго роду дысэртацыя, і праф. д-р Чубатый¹⁶² ацаніў яе як вызначаючую з заўвагаю: “Праца абаснаваная на шматлікіх крыніцах, мае паважную навуковую вартасць” (на вялікі жаль, яна загінула ў часе вайны, разам з усім сабраным матэрыялам).

Роўна празь дзесяць дзён ад часу візыты ў Мітрапаліта айцец рэктар Сьліпныі сказаў мне, каб я ішоў зноў у мітрапалічую палату ў справе мае просьбы. І гэтым разам прыняў мяне сам мітрапаліт Шэптыцкі. Стыпэндыю мне прызналі, але з такім выбарам: калі паеду ў Інсбрук, дык атрымаю стыпэндыю толькі на адзін год, а калі ў Люблін — дык ажно на чатыры гады. Зрабіць дактарат у Інсбруку за адзін год я ніяк ня мог, бо да гэтага неабходна яшчэ было выслухаць два сэмістры выкладаў на тамтэйшым унівэрсытэце з багасловіі. Але адносна Люблінскага Вольнага ўнівэрсытэту я быў чамусьці перакананы, што ён мне ня дасьць нічога больш, як я здабыў у Акадэміі. Сам жа толькі доктарскі дэкаратаўны тытул уласціва мяне ня вабіў. Таму я выбраў Інсбрук, хоць і на адзін год. Зрэштаю, у глыбіні душы тлілася дробная іскра надзеі, што яшчэ можа ўдасца неяк вытаргаваць стыпэндыю на наступныя гады.

Прыехаўшы дамоў, я адразу парабіў усе патрэбныя захады для атрымання пашпарту ў Стаўпецкім павятовым старостве.

Магчыма, што ўсе гэтыя захады кончыліся б нічым, бо за мною, як і за большасцю абсалвэнтаў Беларускае Гімназіі, быў заўсёдны нагляд паліцыі, нягледзячы на мае багаслоўскія студыі, але, на шчасьце, год перад тым зьмяніўся камэндант гміннае паліцыі ў Вялікіх Жухавічах, а новы камэндант, калі атрымаў з Стаўпцоў загад выдаць аба мне апінію, дык спытаўся пра мяне вясковага старасту, завітаў нават да маіх бацькоў і выдаў аба мне добрую апінію.

¹⁶² **Мікола Чубаты** (1889–1979), украінскі гісторык царквы й права, педагог і публіцыст. У 1920–1923 гг. быў прафэсарам Львоўскага (патаемнага) украінскага ўнівэрсытэту, у 1927–1938 гг. прафэсарам Грэка-каталіцкае багаслоўскае сэмінарыі (пасья — акадэміі) у Львове. У 1939 г. эміграваў у ЗША, быў заснавальнікам амэрыканскага аддзяленьня Навуковага таварыства імя Тараса Шаўчэнкі.

Заграніца, заграніца...

Падчас маіх апошніх летніх канікулаў трэба было шмат працаваць у каапэратыве, выясьняць некаторыя забытаныя справы крамніка і як штогод памагаць бацьком пры гарачай летняй працы ў гаспадарцы. У верасні з дня на дзень я чакаў паведамленьня з Стаўпцоў у справе пашпарту, але ніякага паведамленьня не прыходзіла. Нарэшце на пачатку кастрычніка я ня вытрымаў і паехаў у Стаўпцы. Там у старостве здзівіліся, што я не атрымаў іхняга ліста, які яны мне выслалі ў палове верасня. Хто, дзе і чаму затрымаў урадовы ліст да мяне, я ніколі ня змог даведацца, ды разьведваць аб гэтым не было калі. Важным было для мяне тое, што назаўтра я мог атрымаць пашпарт.

Зборы ў дарогу былі невялікія, але не абышліся без неспадзяванак. Напярэдадні майго выезду да нас у хату прыйшоў камэндант Вяліка-Жухавіцкага пастарунку. Як толькі ён увайшоў у хату, я з трывогаю глядзеў на яго, чакаючы нейкае нядобрае весткі. На шчасьце, ён прыязна ўсьміхаўся і запэўняў, што прыйшоў умысна, каб пажадаць мне шчаслівага падарожжа, бо, маўляў: “з усяго Стаўпецкага павету сёлета вяязджае на студыі заграніцу толькі адзін чалавек, і гэты чалавек знаходзіцца на абшары ягонае камэндатуры”. Падзякавалі мы яму за прывет, пачаставалі, і ён задаволены пайшоў да сябе. Я і бацькі былі такжа задаволеныя, бо цяпер ужо можна было быць пэўным, што з боку адміністрацыйных уладаў ня будзе ніякіх перашкодаў.

Здаецца, што 9 кастрычніка я ўжо ехаў у Львоў, каб там атрымаць стыпэндыйную дапамогу, узяць некаторыя даведкі з Акадэміі і атрымаць аўстрыйскую ўездную і чэхаславацкую транзытную візы. Усе гэтыя справы занялі тры дні, і 13 кастрычніка папалудні першы раз у маім жыцці я сеў у міжнародны вагон.

Зь вялікаю цікавасьцю я чакаў пераезду праз граніцу. Але мусіў расчаравацца, бо польска-чэхаславацкую граніцу пераяжджалі каля поўначы, і было так цёмна, што нельга было нічога ўбачыць. Так жа і чэхаславацка-аўстрыйскую граніцу пераяжджалі на шэрай зары. Затое даязджаючы да Зальцбургу, можна было любаваліся горамамі; на вяршынях ужо ляжаў сьнег. Пераяжджаючы празь Вену, вельмі хацелася затрымацца хоць на дзень і аглянуць прынамсі некаторыя помнікі, але я ўжо і так ехаў з апазьненнем на 2 тыдні, дык трэба было адлажыць гэты намер на потым.

Прыехаў я ў Інсбрук папалудні, і хоць нямецкую мову ведаў вельмі слаба, але без ніякіх клопатаў, дзякуючы ведамай ветлівасьці інсбрукскіх насільшчыкаў, знайшоў міжнародную калегію Канізіяnum¹⁶³, дзе

¹⁶³ **Канізіяnum** (лац. *Canisianum*) — езуіцкая калегія ў Інсбруку, закладзеная ў 1910–1911 г. У першай палове XX ст. была папулярным месцам навучаньня сьвятароў і біскупаў Украінскай грэка-каталіцкай царквы.

я меў жыць. Тырольцы наагул ведамыя з свае абыходлівасці з чужынцамі — гэта адразу прыемна кідалася ў вочы.

Вялікаю пацехаю было для мяне тое, што ў Канізіяnum было двух маіх сяброў з старэйшых курсаў львоўскае Акадэміі: а. Уладзімер Стэцюк і а. Міхайла Сапуляк¹⁶⁴. Яны ўжо рыхтаваліся ад апошняга дакторскага экзамену з тэалёгіі — вось жа былі старажыламі. Прычым першы зь іх лічыўся адным зь лепшых дагматыстаў, а другі — справаводам адносна ўсіх дапаможнікаў для студэнтаў.

Двухтыднёвае спазьненне мне адразу далося ў знакі: кароткі курс сірыйскае мовы трэба было адразу даганяць усёю параю, бо праз паўтара месяца меў быць зь яе экзамін. Але гэта можна было дагнаць без асаблівых цяжкасьцяў. Затое вялікая прыкрасьць спаткала мяне дзеля нястачы экзамену з лацінскае мовы. У львоўскай Акадэміі я здаў экзамін толькі з грэцкае мовы, бо да гэтага быў створаны лектарат, а лацінскую мову вывучаў сам і апанаваў яе даволі, каб добра разумець выклады й адказваць на экзамінах — гэтым айцец рэктар здаваліўся. Цяпер жа дэкан багаслоўскага факультэту а. праф. Міцка¹⁶⁵ адмаўляўся ўпісваць мяне як звычайнага студэнта, пакуль ня здам экзамену з лацінскае мовы паводле праграмы гуманістычнае гімназіі. Аднак тымчасам упісаў як надзвычайнага студэнта з правам слухаць усе патрэбныя мне выклады і здаваць зь іх экзамены, якія будуць залічаны як і звычайным студэнтам. Добра яшчэ, што і так. Толькі зноў, як калісь у Львове, прыйшлося займацца мовамі — нямецкую мову трэба было такжа вучыць не па-гімназійнаму. Але маючы стыпэндыю толькі на адзін год, неабходна яе было выкарыстаць найбольш мэтазгодна, таму я запісаўся на ўсе выклады, якія былі прызначаны для 11-га і 12-га сэмэстраў тэалягічнага факультэту.

Выклады ўсіх тэалягічных прадметаў адбываліся ў будынку старога ўнівэрсытэту — гэта ўсяго 10 мінут ходу ад Канізіяnum. Найбольшае мейсца ў выкладах тэалягічнага факультэту займала дагматыка — аж 13 гадзін тыднёва — чыталі іх двух прафэсараў трохгадовымі цыклямі. У 1936/37 годзе выкладалі: а. праф. Міцка аб Трыадзіным

¹⁶⁴ **Міхайла Сапуляк** (1908—?), украінскі царкоўны й грамадзкі дзеяч, грэка-каталіцкі сьвятар. Атрымаў багаслоўскую адукацыю ў Львове й Інсбруку. У 1940–1945 гг. быў кіраўніком аддзелу грамадзкай апекі Ўкраінскага цэнтральнага камітэту, пасля жывіў на эміграцыі ў Нямеччыне, Галіяндзі, Канадзе.

¹⁶⁵ **Франц Хаўер Міцка** (ням. *Mitzka*; 1895–1950), аўстрыйскі каталіцкі сьвятар, тэоляг. У 1926–1935 гг. дацэнт, у 1935–1948 гг. прафэсар тэалягічнага факультэту Інсбрукскага ўнівэрсытэту. У 1935/36 і 1946/47 навучальных гадах зьяўляўся дэканам факультэту.

Богу, а. праф. Лякнэр¹⁶⁶ аб Богу Сатварыцелю і Адкупіцелю. І тут мяне спаткала прыкрыя неспадзеванка. Выклады а. Лякнэра слухаліся зь цікавасьцю, а выкладаў а. Міцкі я не разумеў. “Што за прычына?” — пытаўся я сам сябе і ня мог знайсці ніякага адказу, а ў сяброў пытацца было брыдка, бо ж я меў добра зданы экзамін з гэтага прадмету ў Львоўскай Акадэміі. Іншыя выклады і ў лацінскай, і нямецкай мовах я слухаў нават зь пяром у руках ужо ад першых дзён.

Так прайшло з паўмесяца. Нарэшце я ня вытрымаў і выказаў маю цяжкасьць майму найбліжэйшаму сябру а. Уладзімеру Стэцюку. Ён шчыра сьмяяўся з гэтага клопату, але даў добрую раду, зь якое сам калісь мусіў карыстаць, атрымаўшы яе ад старэйшых сяброў:

— Усе, хто прыяжджае сюды зь Львова і з шмат якіх іншых сэмінарыяў, маюць тут такую цяжкасьць, так што ня маеш чаго саромецца, — казаў ён. — Бо тут неабходна мець не двухгадовую, а чатырохгадовую філізафічную падрыхтоўку. Таму, браце, да сваіх дадатковых заняткаў з мовамі дакіль яшчэ крыху філізафіі — і ўсе цяжкасьці зьнікнуць.

Сапраўды, рада была вельмі добрая. Празь некалькі тыдняў дадатковае напружане працы я ўжо свабодна рабіў зацёмкі з выкладаў а. Міцкі.

Зразумела, што для студэнта найважнейшаю справаю ёсьць навука — выклады прафэсароў, але ня толькі самыя выклады ўзбагачваюць веды студэнтаў. З гэтага гледзішча студэнты багасловы ў Інсбруку мелі асабліва спрыяючыя ўмовы ўзбагаціць па-за выкладамі і свае веды, і духовае жыцьцё. Тут спатыкаліся студэнты даслоўна з усіх канцоў сьвету, і пры тым унутраны распарадак жыцьця ў Канізіяnum быў такі, што сустрэчы з студэнтамі іншых краёў адбываліся немінуча. Штодзённа па абедзе абавязвала ўсіх паўгадзінная рэкрэацыя ў агародзе, і праводзіць яе трэба было з тым, з кім сустрэнешся ў выхадных дзвях. Толькі ў канцы рэкрэацыі кожны ішоў у свой “ляндсманшафт”¹⁶⁷.

Большыя нацыянальныя групы: аўстрыйцы, немцы, амэрыканцы, мадзяры, швайцары — мелі свае нацыянальныя ляндсманшафты, а меншыя групы або далучаліся да тых большых, або тварылі мешаныя групы на аснове якогась далейшага спародненьня; такімі былі славянскі і манашы ляндсманшафты. Толькі палякі, хоць іх

¹⁶⁶ **Франц Лякнэр** (ням. *Lakner*; 1900–1974), аўстрыйскі каталіцкі сьвятар і тэоляг, паходзіў са Славеніі. Скончыў тэалёгічны факультэт Інсбрукскага ўнівэрсытэту, пасля выкладаў на ім дагматыку. У 1937–1938 і 1946–1949 гг. быў рэктарам калегіі Канізіяnum, у пасляваенны час займаў пасады дэкана тэалёгічнага факультэту, а таксама прарэктара й рэктара Інсбрукскага ўнівэрсытэту.

¹⁶⁷ **Ляндсманшафт** (ад ням. *Landsmannschaft*) — зямляцтва.

было ўсяго 5 чалавек, мелі свой асобны ляндсманшафт, выклікаючы ў сяброў вострыя насмешкі.

Вырашаючым дзейнікам пры ўтварэнні ляндсманшафтаў было сужыццё студэнтаў, дзеля гэтага і створаны быў асобны польскі ляндсманшафт, а нямецкі падзелены на два: паўночнанямецкі і паўднёванямецкі, а паасобныя студэнты — швэды, італьянцы, французы, японцы і інш. — далучаліся паводле іх выбару да аднаго з нямецкіх ляндсманшафтаў.

Акрамя штодзённых рэкрэацыяў, штотыдня ўсе студэнты хадзілі на прагулку і пры тым заўсёды з іншым сябрам з далейшых краёў. Усе гэтыя сустрэчы з людзьмі розных звычаяў і абычаяў былі цікавейшымі за найцікавейшыя геаграфічныя падручнікі. Падчас гэтых сустрэчаў людзі ня толькі сябе ўзаемна пазнавалі бліжэй, але часта і запрыязняліся. Я з прыкрасьцю мусіў сьцьвердзіць сумны факт, што аб Беларусі мала ведаюць студэнты нават славянскіх краёў, а студэнты з далейшых краінаў ня ведаюць зусім нічога. Таму кожная новая сустрэча была амаль немінуча спалучана з выясьненнем, дзе знаходзіцца Беларусь і чаму беларусы і ўкраінцы, хоць маюць польскія пашпарты, не належаць да польскага ляндсманшафту, а да агульнаславянскага.

Ваколіцы Інсбруку — прыгожы куток Тыролю — захаплялі шмат каго сваімі горскімі краявідамі. Між тымі “захопленымі” быў і я. Няраз я шкадаваў, што ня маю часу падзіўляць тую чароўную горскую красу. Усяго аднойчы я з невялікаю групаю хадзіў на гару Пачэркофэль¹⁶⁸, ды і гэтую прагулку перабіла нам сьнежная завая.

У напружанай навуцы час ішоў вельмі хутка. Аж аднаго дня вясною 1937 г. уваходзіць у мой пакой рэктар Канізіяnum а. Міхаіл¹⁶⁹, відавочна нечым занепакоены, з нейкім лістом у руках, і пасля прывітаньня пытаецца:

— *Мой любі (гэта была ягоная заўсёдная фраза), як вы прыехалі сюды, што ваш біскуп нічога ня ведае аб вас?*

— *Прыехаў я сюды, як вы добра ведаеце, з Львова дзякуючы шчодрай ахвярнасьці мітрапаліта Шэптыцкага, і да гэтага часу я залежу ад яго, але нідзе не інкардынаваны.*

— *Але ж вы належыце да Пінскае дьяцэзіі?*

— *Уласьціва я мусіў бы належаць да Пінскае дьяцэзіі, але ані ў Пінскую, ані ў Віленскую дьяцэзіі тамтэйшыя біскупы лацінскага абраду не прымалі абсальвэнтаў з Львоўскае Гр.-Кат. Акадэміі.*

¹⁶⁸ **Пачэркофэль** (ням. *Patscherkofel*) — гара ва Ўсходніх Альпах, знаходзіцца на адлегласьці каля 7 км ад Інсбруку.

¹⁶⁹ **Міхаэль Хофман** (ням. *Hofmann*; 1860–1946), аўстрыйскі тэоляг, кіраваў калегіяй Канізіяnum ад часу яе заснаваньня да 1938 г.

— Я аб гэтым чуў, — кажа ўжо супакоіўшыся а. Міхаіл. — Але вось цяпер сам Пінскі біскуп зьвяртаецца сюды ў вашай справе, дык маеце добрую нагоду напісаць да яго і выясьніць сваю справу. Гэта ж вось ліст ягоны.

— Так, сапраўды добрая нагода, — кажу я, — абавязкова напішу яму.

Такая неспадзеванка мусіла быць для мяне радасным зьявішчам, бо зьяўлялася магчымасьць вырашыць справу мае інкардынацыі згодна з маім жаданьнем, і да таго ажыла надзея атрымаць далейшую стыпэндью, каб зрабіць дактарат.

Спачатку для мяне было незразумелым, як гэта Пінскі біскуп мог даведацца аба мне. Рэктар Канізіяnum выясьніў гэтую загадку вельмі проста. Пінскі біскуп Казімер Букраба¹⁷⁰ калісьці вучыўся ў Інсбруку і жыў у Канізіяnum. Таму згодна з традыцыяю атрымоўваў штогодні невялікі бюлетэнь з Канізіяnum, у якім між іншым заўсёды падаваўся сыпіс студэнтаў паводле дыяцэзіяў прыналежаньня. І вось у гэтым сыпісе з 1937 г. біск. Букраба знайшоў аднаго студэнта зь Пінскае дыяцэзіі — мяне. Таму і зьявнуўся да а. рэктара па выясьненьні.

Вечарам таго ж дня я супольна з маімі ўкраінскімі сябрамі плянаваў ліст да Пінскага біскупа. Ліст выйшаў даволі вялікі, бо ў ім я выясьняў, як трапіў у Інсбрук, і ў канцы прасіў прызначыць мне стыпэндью на два гады далейшых студыяў для атрымання дактарату з тэалёгіі. Адначасна напісаў ліст мітрапаліту Шэптыцкаму.

Зь Пінску адказ на мой ліст прыйшоў даволі хутка. Біскуп Букраба выказаў задавальненьне, што я змог прыехаць на студыі ў Інсбрук, прызнаваў, што я належу да Пінскае дыяцэзіі, але адмаўляўся даць стыпэндью, дзеля беднасьці свае дыяцэзіі і дзеля пільнае патрэбы сьвятароў усходняга абраду. Потым я даведаўся, што акрамя тых двух прычынаў былі яшчэ іншыя, дзеля якіх біскуп адмаўляў стыпэндзі для дактарату ня толькі мне. Ён сам, будучы ў Інсбруку, дактарату не зрабіў і чамусьці быў у няпрыязні зь некаторымі сьвятарамі свае дыяцэзіі, якія мелі дактараты. Зрэштаю, кожны іншы на ягоным месцы мог бы такжа сказаць: *“На што дактарат сьвятару, які мае працаваць у нейкай глухой палескай вёсцы?”*

Праз пару дзён прыйшоў адказ ад мітрапаліта Шэптыцкага. Ён пісаў, што ліст Пінскага біскупа ёсьць правядэнцыяльны¹⁷¹, бо ён вы-

¹⁷⁰ **Казімеж Букраба** (польск. *Bukraba*; 1885–1946), каталіцкі ксёндз. У 1919–1928 гг. быў пробашчам і дэканам у Наваградку, у 1928–1932 гг. — у Берасьці. Ад 1932 г. быў пінскім біскупам. Пакінуў Пінск з-за хваробы адразу пасля пачатку Другой сусьветнай вайны ў 1939 г. і больш у яго не вярнуўся.

¹⁷¹ **Правядэнцыяльны** (ад лац. *providentia*) — тут: вынік праяўленьня Божай волі.

рашае найбольш няпэўнае дагэтуль пытаньне інкардынацыі, і на будучыню неабходна рабіць так, як скажа біскуп Букраба.

Значыць, на далейшыя студыі ў Інсбруку нельга было спадзявацца. Аставалася толькі выкарыстаць некалькі апошніх месяцаў ідучага акадэмічнага году. На жаль, узмоцненыя студыі даліся адчуць на здароўі. Я заўсёды спаў дрэнна дзеля вялікіх паліпаў у носе, а цяпер сон яшчэ пагоршыўся. Лекары прызналі, што найлепшым лекам на гэтую немач будзе апэрацыя ў носе. За апэрацыю ў унівэрсытэцкай клініцы плаціць ня трэба было, дык чаму ж не пазбыцца дакучлівых паліпаў?!

Набліжаліся вялікодныя канікулы, і я вырашыў, што гэта будзе найлепшы час для апэрацыі. Хірург, які меў рабіць апэрацыю, удакладніў, што ў мяне, акрамя паліпаў, вялікі перарост насавых косцяў. *“Але наагул гэта дробная апэрацыя”*, — заспакоіў мяне.

Адбывалася апэрацыя толькі зь мыйцовым зьнячужленьнем¹⁷² і спачатку нават суправаджалася жартамі. Вышчыкнуўшы першы паліп, хірург паказваў мне яго ўсьміхаючыся:

— *Вось ужо адною перашкодаю мені.*

— *А колькі іх там такіх?* — пытаюся.

— *Ды столькі, што і не перарахуеш.*

Калі, павышчыкваўшы паліпы з храшчамі, хірург тымі ж ножнамі ўзьяўся за косці, дык ніяк ня змог іх перашчыкнуць.

— *Але ж у вас моцныя косці*, — казаў ён, кладучы ножны і бяручы долата. — *Якое вы нацыянальнасьці?*

— *Беларус.*

— *Ці гэта ўва ўсіх беларусаў такія моцныя косці?*

— *Бадай што так, бо як палякі і расейцы нас ні гнобляць, а зламаць ня могуць.* — Асыстэнтка і хірург голасна засьмяяліся.

— *О, так! Ну але цяпер ціха.*

Апэрацыя сапраўды была лёгкаю, але чамусьці вельмі доўга не спынялася кроў. Цякла яна пакрысе аж да наступнае раніцы. І калі я на пяты дзень пасья апэрацыі вяртаўся пешкі дамоў, дык адчуваў моцную слабасьць. А як узышоў на трэці паверх у Канізіяnum, дзе быў мой пакой, сэрца пачало так трапятацца, што я мусіў сесці на сходы і пачаў рахаваць пульс — ён быў як нітэчка тонкі і біў аж 120 разоў у мінуту.

Супачыўшы крыху, я адразу пайшоў да рэктара, каб зьмяніць пакой. Ён, глянуўшы на мяне, адразу паклікаў слугу і сказаў перанесьці мае рэчы на першы паверх.

Пасья апэрацыі я спаў, як ніколі дагэтуль, і быў задаволены, што нарэшце пазбыўся хоць і невялікае, але вельмі дакучлівае немачы. Але

¹⁷² **Зьнячужленьне** (ад польск. *znieczulenie*) — абязбольваньне.

за лішнюю радасць давялося адпакутаваць. Я зусім не зьвяртаў увагі на агульную слабасць дзеля вялікае страты крыві і хадзіў пасьпешна, як заўсёды, хоць цяпер вельмі хутка пацеў. І два тыдні пасья апэрацыі зноў мусіў легчы ў ложка. Лекар сьцьвердзіў прастуду і запаленьне ўнутранага правага вуха.

Прастуда прайшла хутка, а боль у вуху дакучаў даволі доўга і пры тым так моцна, што і навуча была не на ўме. А час быў гарачы. Трэба было рыхтавацца да экзамінаў. Ня дзіва, што ў такім настроі я нават шкадаваў, чаму пасьпяшаў з апэрацыяю. Мог бы яе зрабіць і пасья экзамінаў, але хто мог ведаць, што станецца такая камплікацыя¹⁷³?

Калі нарэшце ачуняў ад усіх аслабленьняў і камплікацыяў, трэба было даганяць страчаны час. За студыямі я занядаў нават карэспандэнцыю і аднойчы атрымаў з дому ліст, у якім бацька дакараў мяне за доўгае маўчаньне.

Прадметы, зь якіх трэба было рыхтавацца да экзамінаў, я ведаў даволі добра зь Львова. І хоць у Інсбруку яны былі амаль двойчы пашыраны, на добры лад мне да іх шмат рыхтавацца ня трэба было б, але экзаміны былі толькі пісьмовыя, а да гэтага мае веды і лацінскае, і нямецкае моваў былі вельмі кульгавыя. Ужо каторы раз прыходзілася з сумам сьцьвердзіць, якою вялікаю перавагаю для багаслоўскіх студыяў была падрыхтоўка з гуманістычных і клясычных гімназіяў у параўнаньні да матэматычнае. Таму і прыходзілася выкарыстоўваць на навучу кожную хвіліну.

Экзаміны прайшлі лепш, як я спадзяваўся. Толькі зь Сьвятога Пісаньня атрымаў пасрэдную адзнаку, бо там трэба было цытаваць цэлыя сказы па-грэцку і па-гэбрайску.

Звычайна кожны студэнт, здаўшы экзаміны, уздыхае з палёгкаю і весялей глядзіць на сьвет; такія мамэнты перажываў калісь і я ў Львове, цяпер жа ў Інсбруку пасья экзамінаў апанаваў мяне сум. На шчасьце, сумаваць доўга не было калі.

3 высокіх Альпаў у Пінскія балоты

Акадэмічны год быў закончаны, стыпэндцыя вычарпаная, мае пляны былі пакрыжаваныя — трэба было ехаць у Пінск, а там яшчэ было невядома, як мяне прымуць.

Выехаў я зь Інсбруку 20-га ліпеня. Цяпер сьпяшацца не было ніякае патрэбы, дзеля гэтага я меркаваў затрымацца на некалькі дзён у Вене, каб аглянуць яе гістарычныя і мастацкія памяткі. Там першы раз у маім жыцьці я пераканаўся, што ўважнае агляданьне мучыць ня менш, як напружаная навуча.

¹⁷³ **Камплікацыя** (ад польск. *komplikacja*) — ускладненьне.

На другі дзень пасля аглядання музеяў я з прыемнасьцю знайшоў ціхі куток у славутай катэдры Сьв. Сьцяпана¹⁷⁴ і сядзеў там больш гадзіны, ні аб чым ня думаючы. На наступны дзень трэба было зьменшыць намечаную праграму адведваньня музеяў, бо не было сэнсу хадзіць безуважна побач мастацкіх помнікаў. Выйшаўшы з каралеўскага замку Шэнбрун¹⁷⁵, я знайшоў ціхую алею ў парку, пера-рахаваў мае “фінансы” і з сумам сьцьвердзіў, што трэба разьвітацца зь Венаю. На трэці дзень я ўжо ехаў на станцыю.

У трамваі людзей было мала. Я папрасіў кандуктара, каб ён мне сказаў, дзе трэба высядаць да станцыі. Ён ахвотна згадзіўся і адразу заўважыў:

— *Вы напэўна ня немец?*

— *Дзе там немец, беларус,* — адказваю.

— *О, дык крыху родны, а я славак,* — кажа ўсьцешаны.

Славацкую мову я ведаў нязгорш, бо ў славянскім ляндсманшаф-це ў Інсбруку было найбольш славакаў, дык я да кандуктара пачаў гаварыць па-славацку. Родная мова ў вуснах чужынца, хоць і крыху прыкалечаная, заўсёды чуюцца з радасьцю, дык ня дзіва, што мы з кандуктарам так загаварыліся, што ён нават забыўся прадаць мне білет.

У Львове я затрымаўся ўсяго на два дні. Быў у мітрапаліта Андрэя Шэптыцкага, адведаў а. рэктара Сьліпога і накіраваўся дамоў, бо трэба было ў Стаўпцах аддаць загранічны пашпарт і атрымаць назад “*довад асабісты*”¹⁷⁶ і, зразумела, крыху пагасьціць у роднай хаце.

Прабыўшы дома ўсяго тыдзень, я паехаў у Пінск.

Зь дзіўным пачуцьцём уваходзіў я ў перадпакой Пінскага каталіцкага біскупа Казімера Букрабы, стараючыся ўгадаць, як ён прыме беларускага багаслова. Прыняў ветліва, крыху распытаў аб навінах зь Інсбрука, аб падарожжы і адразу затэлефанаваў да рэктара духоўнае Сэмінарыі кс. Пётрані¹⁷⁷, каб прызначыў мне пакой

¹⁷⁴ Маецца на ўвазе **сабор Сьв. Стафана** — каталіцкі храм XVI ст., які зьяўляецца сымбалам як Вены, так і ўсёй Аўстрыі.

¹⁷⁵ **Шонбрун** (ням. *Schloß Schönbrunn*) — асноўная летняя рэзыдэнцыя аўстрыйскіх імператараў з дынастыі Габсбургаў, разьмешчаная ў заходняй частцы Вены. Лічыцца адным з найбольш прыгожых палацава-паркавых ансамбляў Эўропы.

¹⁷⁶ “**Довад асабісты**” (ад польск. *dowód osobisty*) — пасьведчаньне асобы, унутраны пашпарт.

¹⁷⁷ **Аляксей Пётрані** (польск. *Petrani*; 1900–1977), ксёндз, выпускнік тэалягічнага факультэту Інсбрукскага ўнівэрсытэту й Каталіцкага ўнівэрсытэту ў Парыжы. Ад 1930 г. выкладаў кананічнае права ў Пінскай духоўнай сэмінарыі, ад 1936 г. быў яе рэктарам. Пасля Другой сусьветнай вайны — прафэсар Люблінскага каталіцкага ўнівэрсытэту.

у Сэмінарыі да часу, пакуль вырашыцца справа сьвятарскага сьвячаньня.

У Пінскай Дух. Сэмінарыі ўзгадаванцы на лета не выяжджалі нікуды, вась жа я ўвайшоў у іхнюю грамаду. Праўда, яны глядзелі на мяне і зь цікавасьцю, і з пытлівасьцю; ведама, як на новага чалавека ды яшчэ з-за граніцы і як на беларуса.

Мне было такжа цікава прыглянуцца да парадкаў, якія панавалі ў Пінскае епархіі і ў пінскіх сэмінарыстых. Што яны ўсе фармальна лічацца палякамі, аб гэтым я ведаў даўно, але мяне цікавіла: няўжо сапраўды яны ўсе палякі? На вялікі жаль, афіцыйны стан амаль адказваў праўдзе. “Амаль”, бо было двух сэмінарыстаў зь Віленскае архідыяцэзіі, і яны аднойчы ў гутарцы са мною перакінуліся некалькімі беларускімі словамі. А іншыя сэмінарысты былі пераважна з цэнтральнае Польшчы... вась табе і Пінская Сэмінарыя!

Склад выкладчыкаў у сэмінарыі і біскупская курыя за вынятам аднаго кс. пралата Хвецькі¹⁷⁸ быў польскі. Пры тым і кс. Хвецька выкладаў расейскую мову. Беларусаў з сэмінарыі выключалі паволі і дыпляматычна; палянiзацыйную работу сьвятары-беларусы васьці не хацелі і таму мусілі “дабравольна” адзін за адным пакідаць сэмінарыю. Яе першы рэктар а. д-р Фабіян Абрантовіч¹⁷⁹ пераехаў

¹⁷⁸ **Люцыян Хвецька** (1889–1944), рэлігійны й грамадзкі дзеяч, публіцыст, выдавец, каталіцкі сьвятар; адзін з пачынальнікаў беларускага хрысьціянскага руху XX ст. Да беларускага руху далучыўся падчас вучобы ў Мітрапалітальнай духоўнай каталіцкай акадэміі ў Пецяярбургу. Адзін з заснавальнікаў Беларускай хрысьціянска-дэмакратычнай злучнасьці, ініцыятар выданьня й першы рэдактар-выдавец газэты “*Krynica*”. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1915 г., служыў у Пецяярбургу. У 1923 г. арыштаваны бальшавіцкімі ўладамі, у 1925 г. вызвалены ў выніку абмену вязьнямі й выехаў у Польшчу. У канцы 1920-х гг. працаваў рэктарам Місіянерскага інстытуту ў Любліне, ад 1932 г. у Пінскай дыяцэзіі. Працаваў у духоўнай каталіцкай сэмінарыі ў Пінску. Зь верасьня 1939 г. працаваў у Хатаве (зараз Стаўпецкі раён).

¹⁷⁹ **Фабіян Абрантовіч** (1884–1946), каталіцкі сьвятар, адзін з ідэолягаў і заснавальнікаў беларускага хрысьціянскага руху. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1908 г. пасля заканчэньня Духоўнай акадэміі ў Пецяярбургу. Вучыўся ў Лювэнскім унівэрсытэце ў Бэльгіі, працаваў сьвятаром і выкладчыкам у Пецяярбургу (Петраградзе). Яшчэ падчас вучобы належаў да культурна-асьветнага гуртка беларусаў-клерыкаў, адзін з заснавальнікаў Беларускай хрысьціянска-дэмакратычнай злучнасьці. Пасьля рэвалюцыі 1917 г. працаваў у Менску, у пачатку 1920-х гг. — выкладчык эвакуяванай зь Менску ў Наваградка, а пазьней у Пінск каталіцкай сэмінарыі. У 1929–1938 гг. узначальваў каталіцкую місію ўсходняга абраду ў Маньчжурый й Кітаі. Улетку 1939 г. знаходзіўся ў Польшчы. Арыштаваны савецкімі ўладамі, памёр ад катаваньняў у Бутырскай турме ў Маскве.

у Друю¹⁸⁰, а потым знайшоўся аж у Харбіне¹⁸¹; кс. д-р Казімер Кулак¹⁸² ад некалькі гадоў быў у невялікай парахвіі Ляндвароў¹⁸³ каля Вільні; калішні духоўнік кс. Эдвард Юневіч¹⁸⁴ — у Драгічыне-над-Бугам¹⁸⁵.

Наагул атмасфера ў сэмінарыі была вельмі цяжкая для беларусаў, дзеля гэтага я не дзвіўся, што і прафэсары, і сэминарысты назіралі за

¹⁸⁰ **Друя** — сёння аграгарадок у Браслаўскім раёне Віцебскае вобласці, на самай мяжы з Латвіяй. У 1923–1939 гг. тут знаходзіўся кляштар айцоў марыянаў, у які часова й перабраўся ксёндз Фабіян Абрантовіч.

¹⁸¹ **Харбін** — горад у паўночна-ўсходнім Кітаі, заснаваны ў 1898 г. у сувязі з будаўніцтвам Расеяй Кітайскай Усходняй чыгункі. Яшчэ да Першай сусветнай вайны падданьня Расейскай імперыі складалі ў горадзе амаль палову насельніцтва, а пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі й Грамадзянскай вайны ў Расеі горад напоўніўся шматлікімі расейскімі эмігрантамі (каля 100 тыс. чалавек). Дзеля вядзеньня сярод іх місіянерскай дзейнасьці Ватыкан дасылаў туды адмысловыя місіі, важнае месца сярод удзельнікаў якіх займалі ксяндзы-беларусы.

¹⁸² **Казімер Кулак** (1896–1989), каталіцкі сьвятар, рэлігійны й культурна-асьветны дзеяч, удзельнік беларускага хрысьціянскага руху XX ст. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1920 г. Зь беларускім нацыянальна-рэлігійным рухам звязаны з часоў вучобы ў Віленскай сэмінарыі. Вучыўся ў папскім Усходнім інстытуце ў Рыме. Пасля вучобы вярнуўся ў Пінскую дзяццэю, дзе працаваў прафэсарам расейскай мовы ў мясцовай духоўнай сэмінарыі, кіраваў уніяцкім сэктарам. У 1933 г. — у Варшаве, выконваў абавязкі сакратара біскупа М. Чарнэцкага. Пасля праводзіў душпаствырскую дзейнасьць у Ляндварове й Тургелях Троцкага дэканату.

¹⁸³ **Ляндвароў** — сёння Лянтварыс (летув. *Lentvarys*), горад у Тракайскім раёне Вільнюскага павету Літвы, за 18 км ад Вільні.

¹⁸⁴ **Эдвард Юневіч** (1894–1989), каталіцкі сьвятар. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1917 г. У тым жа годзе распачаў душпаствырскую дзейнасьць. Выкладаў Закон Божы ў прытулках для дзяцей зь бежанскіх сем'яў у Маскве. У 1918–1920 гг. служыў вікарыем пры касьцёле Аб'яўленьня Найсьвяцейшай Дзевы Марыі ў Пецябургу. У ліку 14 каталіцкіх сьвятароў быў арыштаваны органамі савецкай бясьпекі. Праходзіў па справе арцыбіскупа Я. Цепляка. Быў прыгавораны да 10 гадоў турэмнага зьнявольленьня з пазбаўленьнем усіх правоў. У студзені 1925 г., пасля двухгадовага знаходжаньня ў турме, вызвалены ў выніку абмену палітычнымі вязьнямі паміж урадамі Польшчы й Савецкай Расеі. Выконваў сьвятарскія абавязкі ў Новай Вялейцы на Віленшчыне. Пазьней быў пераведзены ў Пінскую дзяццэю, працаваў у мясцовай дзяццэйнай духоўнай сэмінарыі ў якасьці прафэсара эстэтыкі й расейскай мовы. У 1926–1930 гг. вучыўся ў Рыме, дзе атрымаў ліцэнцыят па тэалёгіі, пасля заканчэньня вучобы вярнуўся ў Пінск. Ад 2-й паловы 1930-х гг. і ў час Другой сусветнай вайны — пробашч і дэкан у мясцовасьці Драгічын. У 1943–1945 гг. выконваў абавязкі генэральнага вікарыя ў Пінскай дзяццэі. Пасля вайны жыў у Польшчы.

¹⁸⁵ **Драгічын-над-Бугам** — сёння Драгічын (польск. *Drohiczyn*), горад у Сямятыцкім павеце Падляскага ваяводзтва Польшчы.

кожным маім крокам, за кожным словам. Трэба было быць заўсёды прыгатаваным на розныя неспадзеванкі.

У зьвязку з маёю прысутнасьцю ў сэмінарыі прынагодна парушаліся розныя беларускія пытаньні; у такіх выпадках я звычайна стараўся быць слухачом і часам даведваўся цікавыя факты. Напрыклад, аднойчы кс. канонік Васілеўскі¹⁸⁶ ўспамінаў, як ён калісьці, здаецца, у Пецяярбурзе рыхтаваўся гаварыць казаньне па-беларуску. Для большае пэўнасьці ня толькі напісаў яго, але даў яшчэ беларускім сьвятаром, каб паправілі ягоную мову. Тыя паправілі так, што жывога месца не пакінулі. “А я думаў, што ведаю даволі добра беларускую мову”, — закончыў ён свае ўспаміны.

Калі сэмінарысты заўважылі, што я часта сам на сам гутару з пралатам Хвецькам, дык пачалі такжа сачыць і за ім уважней. Аднойчы падчас вячэры я сядзеў каля яго, і мы паціху гутарылі па-беларуску. Насупраць нас сядзелі сэмінарысты, але ў агульным гомане нашае гутаркі не маглі чуць. І вось раптам адзін зь іх пытаецца:

— *А ксёндз пралат якое нацыянальнасьці?*

— *А ты што маеш у сваёй талерцы?* — адказаў жартам пралат.

— *Памідоры!*

— *Дык глядзі на памідоры і еш іх.*

Аднак усе назіраньні, прынамся навонках, ня мелі злоснага характару, і адносіны да мяне так з боку духоўных уладаў, як і з боку сэмінарыстаў былі добрыя. Пэўне ж да гэтага прычынілася найбольш заграўніца, зьвязкі з шырэйшым сьветам. Таму што гэта быў час летніх канікулаў, дык сэмінарысты часта езьдзілі на прагулкі — і я зь імі. Часам да гэтае маладое грамады далучаліся такжа біскупы. Аднойчы падчас такое прагулкі зь біскупамі на лодках мы купаліся ў Піне. Паплаваўшы крыху, я выйшаў на бераг і захапіўся паляваньнем на кузурак да няўпрыям для сябе сказаў пару слоў па-беларуску. Прысутныя тут сэмінарысты бухнулі сьмехам. Гэта пачуў біскуп суфраган Кароль Няміра¹⁸⁷ і адразу востра іх зганіў:

¹⁸⁶ **Ян Васілеўскі** (польск. *Wasilewski*; 1885–1948), каталіцкі сьвятар, ураджэнец Латгаліі. Скончыў духоўную акадэмію ў Пецяярбургу, пасля чаго ў гэтым горадзе й служыў. Пасля бальшавіцкага перавароту 1917 г. падвяргаўся разнастайным рэпрэсіям з боку савецкіх уладаў. У 1923 г. выехаў у Латвію, ад 1925 г. — у Польшчы. У 1925 г. стаў рэктарам Пінскай духоўнай сэмінарыі, займаў гэтую пасаду да 1933 г. У 1933–1937 гг. быў дырэктарам біскупскай гімназіі ў Драгічыне-над-Бугам, ад 1937 г. зноў быў прафэсарам Пінскай духоўнай сэмінарыі, выкладаючы філязофію й маральную тэалёгію. Падчас Другой сусьветнай вайны быў пробашчам катэдральнага касьцёлу ў Пінску. У 1945 г. арыштаваны, памёр у сібірскай ссыльцы.

¹⁸⁷ **Кароль Няміра** (польск. *Niemira*; 1883–1965), польскі каталіцкі сьвятар, ад 1933 г. — біскуп-памочнік Пінскай дыяцэзіі. Пасля пачатку Другой сусьветнай вайны быў выселены савецкімі ўладамі зь Пінску й больш у яго так і не вярнуўся.

— Чаго вы сьмяіцеся! Так брыдка! Ён жа беларус, дык нічога дзіўнага, што можа па-свойму сказаць якое слова. — Сэмінарысты пачырванелі і змоўклі. Больш такіх выпадкаў не паўтаралася. Такі дакор з вуснаў біск. Няміры мяне моцна задзівіў.

У канцы летніх канікулаў 1937 г. у памешканьні Духоўнае Сэмінарыі рыхтавалася шостая з чаргі Вунійная Канфэрэнцыя. Ініцыятарам і першым арганізатарам гэтых Канфэрэнцыяў быў кс. д-р Казімер Кулак, калі за часоў біскупа Лазінскага быў прафэсарам у сэмінарыі. Першая Канфэрэнцыя адбылася ў 1930 г. У канцы 1933 г. кс. Кулак мусіў выехаць зь Пінску, і ад таго часу Канфэрэнцыі ставаліся менш атракцыйнымі і ладзіліся толькі раз на два гады.

Шостая Канфэрэнцыя была назначана на 1–3 верасьня, і між іншым у праграме прадбачвалася, што 3-га верасьня мае быць урачыстая архірэйская Служба Божая біз[антыйскага] абраду зь сьвятарскім сьвячаньнем — гэта я меў быць тады пасьвячаны на сьвятара. Аб такой пастанове біскупа Букрабы я даведаўся толькі два тыдні перад пачаткам Канфэрэнцыі ад рэктара сэмінарыі кс. Петрані. Я зрабіў 8-дзённыя рэкалекцыі і рахаваў дні да Канфэрэнцыі.

Але мае чаканьні былі дарэмныя: біскуп Мікола Чарнэцкі¹⁸⁸ на Канфэрэнцыю не прыехаў. Ён па нейкіх важных прычынах быў у тым часе ў Англіі. Наагул шостая Вунійная Канфэрэнцыя была менш людная, як папярэднія. Атмасфэра была неасаблівая — удзельнікі ведалі, што некаторых пытаньняў лепш не чапаць, бо яны сталіся задалікатныя для польскае “рацыі стану”¹⁸⁹, ды і парушаць іх няма сэнсу, бо ж кампэтэнтныя асобы зьмяніць іх на лепшае і ня хочуць, і ня могуць.

Вечарам першага дня Канфэрэнцыі прысутныя там біскупы: Віленскі, Пінскі, Луцкі і прадстаўнікі Падляскага і Люблінскага — мелі асобную нараду ў справе вунійнай акцыі. Якія былі вынікі тае нарады, можна дагадацца з таго, што яны пастанавілі склікаць Пінскія Канфэрэнцыі толькі раз на чатыры гады. Для злагоджаньня прыкрага ўражэньня ад гэтае пастановы было абвешчана, што ў 1939 г. мае адбыцца ў Вільні Канфэрэнцыя з нагоды 500-ых угодкаў Флёрэнтыйскае Вуніі¹⁹⁰.

¹⁸⁸ **Мікалай Чарнэцкі** (1884–1959), дзеяч Украінскай грэка-каталіцкай царквы, рэдэмптарыст. Ад 1931 г. — тытулярны біскуп Лебядзінскі й апостальскі візытатар для грэка-каталікоў Валыні й Палесься. У 1939 г. узначаліў створаны мітрапалітам Андрэем Шаптыцкім экзархат Валыні й Холмшчыны. Пасья 1945 г. арыштаваны савецкімі ўладамі ды высланы ў Сібір. Вярнуўся на радзіму толькі ў 1956 г.

¹⁸⁹ **Рацыя стану** (польск. *racja stanu*) — дзяржаўны інтарэс.

¹⁹⁰ **Флярэнтыйская унія** — пагадненьне аб аб’яднаньні Каталіцкай і Праваслаўнай царкваў, прынятае на Фэрара-Флярэнтыйскім саборы ў 1439 г. У жыцьцё яго, аднак, правесці так і не ўдалося.

З усіх рэфэратаў на 6-ай Канфэрэнцыі найбольшае зацікаўленьне выклікаў даклад віцэ-рэктара Варшаўскае Дух[оўнай] Сэм[інары] кс. д-ра Станіслава Мысткоўскага¹⁹¹ аб праўным стане біз[антыйска]-слав[янскага] абраду ў Польшчы. Докладчык прысьвяціў шмат увагі інструкцыі Кангрэгацыі для Усх. Царквы “*Pro incenso studio*” з 27.V.1937 г., аб якой да гэтага часу мала хто ведаў. Затое разячаю супярэчнасьцю да тае новавыданае інструкцыі быў рэфэрат а. Дана-та Навіцкага¹⁹² аб ягонаў працы ў Тараканях¹⁹³, дзе ён палянізаваў беларусаў.

Некалькі дзён пасля Канфэрэнцыі я пытаўся ў рэктара Пінскае Сэмінарыі, як маеца справа з маім сьвячаньнем. Ён адказаў, што біскуп Букраба яшчэ чакае біскупа Чарнэцкага з-за граніцы, і тады адразу справа будзе вырашана. Аднак час ішоў, а біскуп Чарнэцкі ня прыяжджаў; мне не аставалася нічога іншага, як чакаць. На шчасьце, чаканьне цягнулася нядоўга; 22 верасьня біскуп Букраба заклікаў мяне да сябе і бяз доўгага ўступу пытае:

— Ты згодзен ехаць у Львоў па сьвятарскія сьвячаньні?

— Чаму ж не?! Магу хоць сёньня.

¹⁹¹ **Станіслаў Мысткоўскі** (польск. *Mystkowski*; 1892–1982), каталіцкі сьвятар, у 1920–1929 гг. сакратар варшаўскага арцыбіскупа, кардынала А. Какоўскага, у 1929–1940 гг. — віцэ-рэктар Варшаўскай духоўнай сэмінарыі. Падчас Другой сусьветнай вайны й пасля яе працаваў у розных варшаўскіх парафіях.

¹⁹² **Данат Навіцкі** (1893–1971), рыма-каталіцкі й грэка-каталіцкі сьвятар. Нарадзіўся ў Санкт-Пецябургу. Вучыўся ў польскай гімназіі сьв. Кацярыны ў Пецябургу, затым скончыў Пецябуржскі ўнівэрсытэт і Пецябуржскую духоўную сэмінарыю. У 1916–1921 гг. знаходзіўся на вайскавай службе, ад 1921 г. працаваў у Маскве. У 1923 г. арыштаваны савецкімі ўладамі, асуджаны на 10 гадоў канцлягераў. 17 месяцаў правёў у Арлоўскім палітэзіятары, у 1925 г. адпраўлены на Салаўкі. У 1926 г. атрымаў там субдыяканскія сьвячэньні, 1928 г. — дыяканскія й сьвятарскія. У 1932 г. быў вызвалены ў рамках абмену вязьнямі з Польшчай. У канцы 1932 г. накіраваны ў Тараканьскую грэка-каталіцкую парафію. Веў набажэньствы, у тым ліку й на мясцовай гаворцы. Пасля пачатку Другой сусьветнай вайны выехаў у Зялёнку пад Варшавай, дзе стаў капэлянам жаночай манаскай абшчыны. Браў удзел у канспіратыўнай антыфашысцкай дзейнасьці. Ад 1948 г. жыў і працаваў у розных парафіях у Польшчы (Сьвідэр на Любліншчыне, Нова Вёсь, Ізабэлін пад Варшавай), быў актыўным удзельнікам экумэнічнага руху. Быў рэфэрэнтам-экспэртам па пытаньнях Усходніх Цэркваў, Расеі й экумэнізму пры прымасе Польшчы кардынале Стэфане Вышыньскім. Пакінуў успаміны, якія захоўваюцца ў архіве Рускай калегіі (*Russicum*) у Рыме.

¹⁹³ **Таракань** — сёньня вёска Імянін, цэнтар сельсавету Драгічынскага раёну Берасьцейскае вобласьці.

— Ну дык зараз табе выдадуць у канцылярыі “*Litterae dimissoriae*”¹⁹⁴, а рэшта, што патрэбна на дарогу, выдасьць у сэмінарыі кс. Петрані. Толькі там у Львове доўга ня баўся.

— Пэўна, што доўга ня буду, але тры з палавінаю тыдні такі прыдзеца там пабыць.

— Добра! Толькі яшчэ адно пытаньне: ты нежанаты?

— Зразумела, што не.

— Ну дык з Богам у добры час!

Новаўнінная акцыя

Пятая¹⁹⁵ Ўнінная Канфэрэнцыя ў Пінску, на якой мне давялося ўдзельнічаць у 1937 г., чакаючы сьвятарскіх сьвячанняў, мімаволі сталася для мяне нагодаю, каб глыбей пазнаць пачаткі, актуальны стан і сутнасьць новаўніннага руху на Беларусі і ўсе мэтады, якімі рух пашыраўся і якія перашкоды спатыкаў. Ужо ад некалькіх гадоў вялася моцная супрацьунійная акцыя з розных бакоў і гэта мяне забавязвала пазнаць прычыны тых супрацьунійных атакаў, каб іх належна ацаніць. Пры тым — гэта ж станавіла новы пэрыяд нашае рэлігійнае гісторыі і таму, што гэты пэрыяд выклікаў і цяпер выклікае шмат спрэчак з розных бакоў, тым самым ён вымагае ўважлівых і карпатлівых студыяў. Таму што ўжо зьявілася нямала літаратуры датычна новаўніннага пытаньня, дык вынікам такіх студыяў мусіла быць ёмістая кніга. Ня маючы магчымасьці апублікаваць такое працы, я змушаны абмежавацца толькі да галоўных рысаў гэтае акцыі і ўнікаць усіх спрэчных пытаньняў.

Пачатак новае ўніннае акцыі (у далейшым я яе буду коратка называць усходнекаталіцкаю) на Беларусі палажыл беларускія адраджэнскія дзеячы. Гарачым абаронцам Усходнекаталіцкае царквы быў Кастусь Каліноўскі¹⁹⁶. Ягоная першая беларуская газэта “Мужыцкая Праўда” № 6 з 1863 г. прасьвечана абароне Уніі. Потым усе беларускія дзеячы, якія гуртаваліся каля “Нашае Нівы” рахавалі, што адраджэньне беларускае Ўсходнекаталіцкае царквы зьяўляецца непадзельнай часткаю беларускага адраджэнскага руху. Яшчэ перад выхадам “Нашае Нівы” Іван Луцкевіч разам з сваімі прыяцелямі рабілі з помаччу мітр. А. Шэптыцкага канкрэтныя пляны, каб заснаваць на Беларусі ўсходнекаталіцкія парахвіі. На жаль, польскія абшарнікі,

¹⁹⁴ “*Litterae dimissoriae*” (лац.) — “даверчы ліст” — дакумэнт, якім біскуп пацьвярджае паўнамоцтвы сьвятароў.

¹⁹⁵ Відавочна, Л. Гарошка мае на ўвазе Шостую ўнінную канфэрэнцыю, пра якую пісаў вышэй.

¹⁹⁶ **Кастусь Каліноўскі** (1838–1864), кіраўнік паўстаньня 1863–1864 гг. на тэрыторыі Беларусі, нацыянальны герой беларускага народу.

даведаўшыся аб тых плянах, данесьлі міністру Стальшпіну¹⁹⁷, і ўсе тых мерапрыемствы былі зьнішчаны. (гл.: А. Луцкевіч, “Мітрапаліт Шэптыцкі і беларускі рух”. *Богасловія, Том IV, кн. 1–2, с. 46, Львоў, 1926*)¹⁹⁸.

Крыху пазьней, у 1907 г. мітр. А. Шэптыцкі інкогніта наведаў Беларусь, гаварыў зь сьвецкімі і духоўнымі дзеячамі, і ад таго часу ідэя адраджэньня Ўсходнекаталіцкае царквы пачала пашырацца больш рашуча. У календары “Нашае Нівы” каляндарная частка мела тры калёнкі: “*рыма-каталіцкую, праваслаўную і грэка-ўніяцкую*”, нягледзячы на тое, што ў царскай Расеі нават і пасыла талеранцыйнага ўказу¹⁹⁹ Унія была забаронена. Некаторыя беларускія патрыёты не зьвярталі ўвагу на тую забарону. Напрыклад, пісьменьнік Карусь Каганец (Кастравіцкі)²⁰⁰ называў сябе ўніятам і сам улажыў сабе ўсходнекаталіцкі малітаўнік. У артыкуле “Праўда” [трэба “Парада”. — А. Н.] ён выразна заклікае беларусаў да аднаўленьня Уніі (гл.: Е. Ф. Карскі, *Белоруссы, Том III, ч. 3, Варшава, 1908* [памылка: Петраград 1922. — А. Н.], с. 400).

Аб гэтым мне ўжо было ведама з выкладаў беларускае літаратуры ў Наваградзкай гімназіі.

Такжа і Цётка²⁰¹ ўлажыла беларускі ўсходнекаталіцкі малітаўнік для дзяцей падчас свае бытнасьці ў Львове, і плянавала яго выдаць пры помачы базыліянаў, але не змагла ажыццявіць свайго праекту. Рукапіс малітаўніка астаўся ў Ануфрыеўскім манастыры ў Львове (гл.: *Ad. Stankievič, Bielaruski chryścijanski ruch. Raždz. II, §3, Vilnia, 1939*).

Варга ўспомніць, што зь Львова Цётка аднойчы пісала да праф. Эпімаха-Шыпілы²⁰²: “Скора вышлю кніжку аб Уніі для акадэмікаў духоўных на ваш адрас... Вы, шановны прафэсар, закіньце перад імі слова пра Ўнію... Унія для беларусаў была б крэпкай падпору, бо лацінскае духавенства ў нас на нішто” (Ю. Бібіла, “Матар’ялы да

¹⁹⁷ **Пётар Стальшпін** (1862–1911), расейскі дзяржаўны дзеяч, у 1906–1911 гг. старшыня Савету міністраў і міністар унутраных спраў Расейскай імперыі.

¹⁹⁸ Падрабязней пра спробы адраджэньня уніі ў Беларусі ў пачатку XX ст. і ролю ў гэтым мітрапаліта Андрэя Шаптыцкага гл.: Свирід, А. Роль Галіцкаго митрополита А. Шептицкого в распространении унии на территории Беларуси в первой половине XX века // *Вестник Брэсцкага ўніверсітэта. 2002. № 1. С. 38–49.*

¹⁹⁹ Маецца на ўвазе ўказ расейскага імператара Мікалая II ад 17 красавіка 1905 г., якім абвешчалася роўнасьць у Расейскай імперыі ўсіх рэлігій і веравызнаньняў.

²⁰⁰ **Карусь Каганец** (сапр. Казімер Кастравіцкі; 1868–1918), пісьменьнік.

²⁰¹ **Цётка** (сапр. Алаіза Пашкевіч; 1876–1916), паэтка.

²⁰² **Браніслаў Эпімах-Шыпіла** (1859–1934), адзін з арганізатараў беларускага грамадзка-культурнага руху ў Пецябургу ў пачатку XX ст.

біяграфіі Цёткі”, Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кніга 2. Працы класы філалёгіі. Том I. Менск, 1928, сс. 296–97).

Калі пачало разьвівацца беларускае рэлігійнае жыццё, дык адраджэньне Ёсходнекаталіцкае царквы ўваходзіла ў праграму некаторых арганізацыяў. Напрыклад, Беларуская Хрысьціянская дэмакратычная злучнасьць²⁰³ у сваёй праграме мела такі пункт: “*На Беларусі Хрысьць[іянская] Дэмак[ратычная] Злучнасьць ставіць сабе спэцыяльную мэту: збліжыць католікаў і праваслаўных і аб’яднаць іх у адной веры з рознымі абрадамі*” (Ad. Stankievič, *Biel. Chr. Ruch, Vilnia, 1939, s. 142*).

Беларускія дзеячы спадзяваліся ажыцьцявіць свае ўнііныя пляны пры помачы мітр. Шэптыцкага, які атрымаў 18.ІІ.1908 г. надзвычайныя паўнамоцтвы ў гэтай справе ад папы Пія Х²⁰⁴. І ён быў рашуча здэцыдаваны²⁰⁵ гэту помач зрабіць. На пачатку І Сусьветнае вайны, калі сам быў арыштаваны царскім урадам, мітр. Шэптыцкі высвяціў у Кіеве тайна ў 1914 г. а. Язэпа Бацяна²⁰⁶ на Луцкага ўсходнекаталіцкага япіскапа, і гэты ўладыка, вядучы тайна працу, адведаў у 1917 г. Беларусь, навязаў кантакты зь беларускім духавенствам, прамаўляў да людзей па-беларуску (гл.: Антон Сладух, “*Мітр. Шэптыцкі. Богословія*”). На жаль, у тым жа 1917 г., калі быў паданы да агульнага ведама факт аднаўленьня ўсходнекаталіцкае Луцкае епархіі і хіратонія яп. Бацяна, і калі гэты факт быў ужо прызнаны ў Рыме, наваствораны польскі ўрад і польскія біскупы паставіліся да гэтага факту так варожа, што яп. Бацяна ня змог заняць свае епархіі²⁰⁷. Ён памёр у Львове у 1926 г. як япіскап-выгнанец.

Нягледзячы на [...] ²⁰⁸ польскага ўраду і польскіх біскупаў, мітр. Шэптыцкі стараўся аднавіць усходнекаталіцкую епархію ў Менску.

²⁰³ **Беларуская хрысьціянская дэмакратыя** — беларуская нацыянал-дэмакратычная партыя, заснаваная ў 1917 г. як Беларуская хрысьціянска-дэмакратычная злучнасьць. Яе заснавальнікамі й ідэолягамі былі беларускія каталіцкія ксяндзы. Пад назвай Беларуская хрысьціянская дэмакратыя існавала ад 1926 да 1936 г., калі рэарганізавалася ў Беларускае нацыянальнае аб’яднаньне.

²⁰⁴ **Пій Х** (1835–1914), Папа Рымскі ў 1903–1914 гг.

²⁰⁵ **Здэцыдаваны** (ад польск. *zdecydowany*) — тут: настроены.

²⁰⁶ **Ёсіф Бацяна** (1879–1926), грэка-каталіцкі сьвятар, у 1914–1926 гг. луцкі й астроскі біскуп.

²⁰⁷ На самай справе ў 1917 г. польскага ўраду яшчэ не існавала, польская дзяржаўнасьць была афіцыйна адноўленая толькі ў наступным, 1918 г., а тэрыторыя Валыні канчаткова ўзятая палякамі пад кантроль яшчэ пазней, толькі ў 1920 г.

²⁰⁸ Тут і далей гэтакім чынам пазначаныя месцы ва ўспамінах, якія не ўдалося расчытаць.

Апостальскі Пасад прызнаў гэта магчымым і ў 1923 г. у “*Annuario Pontificio*”²⁰⁹ ў сьпісе епархіяў зьявілася ўсходнекаталіцкая Менская епархія, але ніколі ня мела свайго ерарха. У 1929 г. яна была скасаваная.

Раз запачаткованы ўсходнеўніяцкі рух ішоў уперад, і ў 1922 г. былі створаныя першыя канкрэтныя захады для ўтварэньня ўсходнекаталіцкае епархія. Як ні дзіўна, але гэтая падзея здарылася ў падсавецкай Беларусі. Беларускі рэлігійны дзеяч кс. Язэп Беллагаловы²¹⁰, Магілёўскі дэкан, карыстаючы з асаблівых паўнамоцтваў, якія ён атрымаў ад Магілёўскага катал[іцкага] мітрапаліта, (кс. Беллагаловы) запрасіў у Магілёў на сьвята сьв. Антонія 13.VI.1922 усходнекаталіцкага расейскага экзарха, а. Леаніда Фёдарова²¹¹, прызначанага на гэтае становішча мітр. Шэптыцкім. Усходнекаталіцкія Службы Божыя былі адпраўленыя ў Магілёўскай катэдры і ў Сафійску²¹². Сьвятыні былі перапоўненыя каталікамі і праваслаўнымі. Харысты былі праваслаўныя з слаўным рэгентам Грайко²¹³ на чале. Узрушаньне і радасьць народу былі надзвычайныя. З вуснаў у вусны пералятаў вокліч “Вярнулася Унія!”. Пасля Службы Божае 18.VI да а. Экзарха зьявілася дэлегацыя беларускае праваслаўнае інтэлігенцыі з падзякаю за Службу і за словы і просьбаю прыехаць зноў. Шматлікія заяўлялі, што яны ўжо чуюцца ўніятамі, бо “Унія ўваскросла”. Тады ж некалькі лацінскіх беларускіх сьвятароў і д-р Галынскі²¹⁴ выказалі гатоўнасьць прыняць усходні абрад. У сваёй справаздачы мітр. Шэптыцкаму аб Магілёўскіх

²⁰⁹ “*Annuario Pontificio*” (“Пантыфікальны штогоднік”) — статыстычны штогоднік, які выдаецца ў Ватыкане на італьянскай мове з 1912 г.

²¹⁰ **Язэп Беллагаловы** (1883–1928?), рыма-каталіцкі сьвятар, грамадзкі дзеяч, педагог. Пасьвячаны ў сьвятары ў 1906 г. У 1913–1918 г. працаваў у Духоўнай акадэміі ў Пецяярбургу (Петраградзе). У 1918 г. прызначаны пробащам і дэканам у Магілёў. Выконваў абавязкі афіцыяля біскупскай курыі ў Менску. Прыхільна ставіўся да беларусізацыі Каталіцкай царквы. Неаднаразова арыштоўваўся бальшавіцкімі ўладамі, загінуў у зьнявольенні.

²¹¹ **Леанід Фёдарав** (1879–1935), рэлігійны дзеяч. Паводле паходжаньня расеец і праваслаўны, прыняў грэка-каталіцтва й быў адным з давераных супрацоўнікаў мітрапаліта Андрэя Шаптыцкага. У 1921 г. стаў апостальскім экзархам для расейскіх грэка-каталікоў. Перасьледаваўся камуністычнымі ўладамі, памёр у сьсылцы.

²¹² **Сафійск** — сёньня вёска ў складзе Сухараўскага сельсавету Магілёўскага раёну Магілёўскае вобласьці. Была населеная ў асноўным этнічнымі літоўцамі, якія перасяліліся на Магілёўшчыну ў другой палове XIX ст.

²¹³ Магчыма, маецца на ўвазе **Лука Грайко** (1887–1937), нараджэнец Гарадзенскага павету, які напрыканцы жыцьця, у 1936–1937 гг., служыў рэгентам царкоўнага хору ў Андрэўскім саборы ў Ленінградзе. Арыштаваны й расстраляны савецкімі ўладамі.

²¹⁴ Пра гэтага чалавека дадаткова пакуль удалося высветліць толькі тое, што звалі яго ўладзімерам Андрэвічам.

падзеях а. Фёдараў прасіў мітр. Шэптыцкага хадайнічаць у Рыме, каб хутчэй быў назначаны беларускі каталіцкі біскуп (*Копія лісту а. Фёдарава знаходзіцца ў Архіве Беларускага Ўсходнекаталіцкага Эжзархату, а цытаты зь яго былі апублікаваныя ў “Божым Шляхам”, с. 7, № 64–65, 1955 г.*). Але жорскі наступ ваюючага бальшавіцкага бязбожжа зруйнаваў усе тыя мерапрыемствы.

Тым часам у Заходняй Беларусі пад Польшчай зусім незалежна ад нікога вырынуў уніённы рух зьнізу. Пачатак дало Падлясьсе, дзе Унію царскі ўрад скасаваў толькі ў 1875 г. Аб ёй яшчэ захавалася сьветлая памяць, і таму ўжо ў 1923 г. зьявіліся першыя парахвіі, якія жадалі мець усходнекаталіцкіх сьвятароў. Пры тым ніякае прапаганды з боку палякаў у тых вёсках не было. Вернікі хацелі мець тую ж рэлігію, якую мелі і за якую цярылі іхнія бацькі і дзяды. Аднак ня маючы ніякай іншай магчымасьці знайсці ўсходнекаталіцкіх сьвятароў, яны звярнуліся да Падляскага лацінскага біскупа Пшэзьдзецкага²¹⁵. Ён жа, падобна як і іншыя біскупы ў Зах. Беларусі і на Вальні, зусім не былі падрыхтаваныя да такога зьявішча. На іхняе вялікае здзіўленьне, Усходнекаталіцкая царква (Унія) уважросла сама бязь іхняга ведама. Ня ведаючы, што зь ёю рабіць, біск. Пшэзьдзецкі ў кастрычніку 1923 г. паехаў у Рым з запытаньнем і дакладам.

У Рыме, прастудыяваўшы даклад біск. Пшэзьдзецкага, уложана агульны плян працы між быўшых уніятаў у форме інструкцыі (*Zelum amplitudinis*), якую 10.XII.1923 выслана біск. Пшэзьдзецкаму, а празь некалькі тыдняў пераслана яе такжа Віленскаму, Менскаму (Пінскаму), Люблінскаму і Луцкаму біскупам разам з адпаведнымі паўнамоцтвамі. Тая інструкцыя загадвала захоўваць у цэласьці ўсходні абрад праваслаўных, якія пераходзяць у каталіцтва, забараняла каталіцкім сьвятаром перацягваць у лацінскі абрад пераходзячых у каталіцтва. А хто будзе такія намаганьні рабіць, пагражала караю супэнзы²¹⁶. Новапаўсталыя ўсходнекаталіцкія парахвіі мелі падлягаць лацінскім біскупам. І гэтакі стан рэчаў быў зацьверджаны Ўсходняй Кангрэгацыяй²¹⁷ у 1925 г.

²¹⁵ **Генрык Пшэзьдзецкі** (польск. *Przeździecki*; 1873–1939), рыма-каталіцкі гіерарх, у 1918–1925 гг. падляскі, у 1925–1939 гг. седлецкі біскуп. Стаў ініцыятарам заснаваньня нэаўніяцкай Царквы візантыйска-славянскага абраду.

²¹⁶ **Супэнза** (лац. *suspensa*) — у Каталіцкай царкве пакараньне, якое накладаецца на сьвятароў і ўтрымлівае забарону ці абмежаваньне пакараным капланам магчымасьці выкананьня сваіх функцыяў (адпраўленьня сьвятой імшы, выкананьня актаў хрышчэньня, вячаньня, пахаваньня, зьбіраньня ахвяраў ад парафіян і г. д.).

²¹⁷ **Кангрэгацыя па справах Усходніх Цэркваў** (*Congregatio pro Ecclesiis Orientalibus*) — кангрэгацыя Рымскай курыі, якая займаецца ўсходнімі каталіцкімі цэрквамі. Як самастойнае падразьдзяленьне была створана ў 1917 г. папам Бенядзікам XV.

Калі ўнііны рух пачаў ажываць, каталіцкія біскупы з Усх. Польшчы, разам з супэрыёрамі манашых чыноў, мелі ў днях 9–10.XI.1926 г. канфэрэнцыю ў Вільні ў справе ўнійнай працы. Агульны настрой тае канфэрэнцыі можа характарызаваць выпадак, які здарыўся з а. Андрэем Цікотаю²¹⁸, супэрыёрам Друйскага Марыйскага Дому²¹⁹. Ён запрапанаваў увесьці беларускую мову ў ўнійную працу. На гэта заўважыў мітр. Ялбжыкоўскі: *“Едзьце да бальшавікоў і там гаварыце сабе па-беларуску!”* Ніхто зь біскупаў нічога не сказаў на такую заўвагу (гл.: *Архіў Айцоў Марыянаў у Рыме*).

Маючы паўнамоцтвы і інструкцыю, лацінскія біскупы зусім ня мелі ўсходнекаталіцкіх сьвятароў, а з Галічыны іх рашуча не хацелі браць. Пачаліся экспэрымэнты з праваслаўнымі сьвятарамі, якія дзеля розных прычынаў зьвярталіся да лацінскіх біскупаў. Часта і, на жаль, залішне часта экспэрымэнты гэтыя былі няўдалыя, а часам зусім скандальныя. Большасьць тых сьвятароў, якія зьвярталіся да лацінскіх біскупаў, былі пакараныя праваслаўнымі ераархамі за розныя правіны і злачыны. У каталіцызьме яны і ня думалі паправіцца. З агульнага ліку 43 ведамых мне канвэртытаў адпала 20, пакідаючы ў парахвіях вялікае згаршэньне.

У сувязі з гэтым сумным фактам на 3-й Унійнай канфэрэнцыі ў Пінску а. Пачопка²²⁰ казаў: *“Найбольшым праціўнікам нашае акцыі ёсьць тое, што нам не далі патрэбнае лічбы прайдзіва хрыстовых апосталаў місіянэраў... а на яшчэ большы жаль, пападаюцца між нас такія, што Хрыстовую Царкву не будуюць, а развальваюць. Лепш было б, каб такія да нас ніколі не прыходзілі... Браць канвэртытаў з праваслаўя найчасьцей няма сэнсу. Бо прыходзяць адтуль такія, для якіх няма месца ў праваслаўі”* (гл.: *В. Расзорка*,

²¹⁸ **Андрэй Цікота** (1891–1952), рэлігійны й культурна-грамадзкі дзеяч, каталіцкі сьвятар. Адзін з заснавальнікаў Беларускай хрысьціянскай дэмакратычнай злучнасьці. Пасьля 1923 г. жыў у Друйскім кляштары айцоў марыянаў, у 1933–1939 гг. двойчы абіраўся генэралам ордэна айцоў марыянаў у Рыме. У 1939 г. накіраваны ў Харбін, дзе заняў пасаду адміністрацара каталікоў усходняга абраду. У 1948 г. арыштаваны, скончыў жыцьцё ў савецкім лягеры.

²¹⁹ Маецца на ўвазе Друйскі кляштар айцоў марыянаў, які дзейнічаў у Друі ў 1923–1939 гг.

²²⁰ **Баляслаў Пачопка** (1884–1940), каталіцкі сьвятар усходняга абраду, рэлігійны й культурна-асьветны дзеяч. У 1914–1915 гг. — рэдактар-выдавец першай беларускай каталіцкай газэты *“Bielarus”* (Вільня). У гады Першай сусьветнай вайны працаваў дырэктарам Сьвіслацкай настаўніцкай сьмінарыі ў Гарадзенскай губэрні. У міжваеннае дваццацігодзьдзе далучыўся да справы беларускага ўнііцтва. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1925 г. Ад верасьня 1926 г. — пробашч уніяцкага Бабровіцкага прыходу ў Косаўскім павеце. Перасьледаваўся польскімі ўладамі.

“Абраз нашае ўднёнае працы”, с. 113–114; *Pamiętnik III-ej Konferencji Kapłańskiej w sprawie Unji Kościelnej w Pińsku (30, 31 sierpnia i 1 września 1932 roku)*. Pińsk, 1933). Потым мне прыходзілася пачуць ад вернікаў яшчэ горшае асуджэнне.

Было вялікім згаршэннем для вернікаў, што некаторыя сьвятары пераходзілі па некалькі разоў. Будучы студэнтам і адведваючы ў Стаўпцах усходнекаталіцкага параха а. Сялецкага²²¹, я спаткаў там Н. Мядзведзя²²², які аж тройчы “перакідаўся” і з гумарам апавядаў, нібы вясе́лы ане́кдот, як падчас свайго апошняга пераходу на Валыні ён два дні стаяў з сваім супернікам каля царквы, не пушчаючы туды адны другіх і сьпяваючы розныя малебны і акафісты. Калі яны абодва вычарпалі свае рэпэртуары, ягоны супернік, пагражаючы яму кулаком, крычаў: “Ты... ты чорт лысы!” І адварнуўшыся да царквы, сьпяваў: “Сьвяты лысы, малі Бога за нас!”

— *Бачыце, ужо мая лысіна ў сьвятых залічаная*, — казаў ён, бестурботна сьмеючыся.

На жаль, такі горкі сьмех няраз адбіваўся жуткім рэхам у наваствораных усходнекаталіцкіх парахвіях. У епархіяльных архівах захавалася шмат апісаньняў згаршаючых падзеяў, шмат мне аб іх гаварылі вернікі падчас мае душпастырскае працы. Даў бы Бог, каб іх ня трэба было выпягаць з архіваў.

Апостальскі Пасад, даючы інструкцыі польскім біскупам у 1923 г., ужо бачыў цяжкасьці адносна кадраў усходнекаталіцкага духавенства і таму тады ж запрапанаваў некаторым манашым лацінскім чынам і таварыствам стварыць усходнія галіны. Першымі адгукнуліся айцы езуіты²²³, за імі пайшлі рэдэмптарысты²²⁴, капуцыны²²⁵, марыяне²²⁶

²²¹ **Юстын Сялецкі** (1884–?), паходзіў з Луцкай каталіцкай дыяцэзіі, высьвячаны на сьвятара ў 1921 г. Быў сьвятаром у Стаўпцах з 1935 г.

²²² **Ніфант Мядзведзь** (1882–1941), праваслаўны й грэка-каталіцкі сьвятар. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1915 г. У 1930-я гг. быў вікарыем у парафіі Антонаўка Луцкай япархіі. Забіты чырвонаармейцамі пры адступленьні.

²²³ **Езуіты** — чальцы Таварыства Ісуса (лац. *Societas Jesu*) — каталіцкага манаскага ордэна, заснаванага ў 1534 г. у Гішпаніі.

²²⁴ **Рэдэмптарысты** — чальцы Кангрэгацыі Найсьвяцейшага Выкупіцеля (лац. *Congregatio Sanctissimi Redemptoris*), каталіцкай мужчынскай манаскай кангрэгацыі, заснаванай у 1732 г. у Італіі.

²²⁵ **Капуцыны** — чальцы каталіцкага манаскага Ордэну Братоў Меншых Капуцынаў (лац. *Ordo Fratrum Minorum Capuccinorum*), заснаванага ў 1525 г. у Італіі.

²²⁶ **Марыяне** — чальцы мужчынскай каталіцкай манаскай Кангрэгацыі Беззаганнага Зачацьця Прасьвятой Дзевы Марыі (лац. *Congregatio Clericorum Marianorum sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatissimae Virgini Mariae*), заснаванай у 1673 г. у Польшчы.

і абляты²²⁷. Самыя ж польскія біскупы праявілі карыгоднае надбальства ў тварэнні кадраў для ўсходнекаталіцкіх парахвіяў. Толькі ў 1928 г. была адкрыта ў Дубне і толькі на адзін год сэмінарыя для перашколеньня праваслаўных сьвятароў-канвэртэтаў. І толькі ў 1931 г. на выразнае жаданьне з Рыму адчынена ў Дубне Духоўную Сэмінарыю, даручаючы яе айцом езуітам.

Паважныя зьмены ў унійнай працы адбыліся ў 1929 г. Тады прыйшла да голасу створаная ў 1925 г. пры Кангрэгацыі для Ўсходняе Царквы камісія “*Pro Russia*”²²⁸ зь біск. Д’Эрбіні²²⁹ на чале. Той камісіі было даручана кіраваньне ўсімі рэлігійнымі справамі ня толькі ў Расеі, але наагул на ўсім абшары быўшае Расейскае Імпэрыі, і над расейскай эміграцыяю. І вось гэтая камісія 26.VIII.1929 г. выдала новую інструкцыю адносна ўнійнай працы. Гэтая інструкцыя давала поўную свабоду выбару абраду пры пераходзе ў каталіцтва. Шырока адчыніліся дзьверы для працягваньня праваслаўных адразу ў лацінскі абрад. Для шматлікіх польскіх рэлігійных дзеячоў і некаторых польскіх лацінскіх ераргаў унійная акцыя сталася зусім непажаданаю. Праз гэта хаос у ўнійнай працы яшчэ пабольшыўся.

Беларускім сьвятаром было больш, чым каму, балюча глядзець на той разлад, які панавал у так важнай працы, як справа аб’яднаньня цэркваў. Таму ў 1930 г. кс. д-р Кулак з падтрымкаю і дапамогаю Пінскага біскупа Лазінскага запачаткаваў Унійныя Канфэрэнцыі ў Пінску, каб выявіць усе балючыя месцы ўнійнае працы і знайсці на іх лякарства. Першая ўнійная Канфэрэнцыя адбылася ў Пінску 23–24.IV.1930 і мела ўсяго 35 гасьцёў і 22 сэмінарыстаў. Але парушаныя на ёй пытаньні выклікалі ў шмат каго зацікаўленьне, і на другую Канфэрэнцыю 1–3.IX.1931 г. прыехала 52 удзельнікаў і 33 сэмінарыстаў, а на трэцюю 30.VIII–1.IX.1932 г. аж 84 удзельнікаў і 28 сэмінарыстаў.

²²⁷ **Абляты** — прыватныя асобы ці супольнасьці людзей, якія прысьвячаюць сваё жыцьцё служэньню Богу, ідучы за пэўнай манаскай традыцыяй, але ня робячыся пры гэтым манахамі.

²²⁸ Камісія “*Pro Russia*” (“Для Расеі”) была створана ў 1925 г. спачатку як частка Кангрэгацыі для Ўсходніх Цэркваў, а ад 1930 г. дзейнічала як асобная ўстанова, непасрэдна падпарадкаваная Сьвятому Айцу. Аднак пасля адхіленьня ад кіраваньня ёю Мішэля д’Эрбіні ў 1933 г. камісія страціла сваё значэньне й стала звычайным дэпартамантам (аддзелам) Ватыканскага Дзяржаўнага Сакратарыяту для справаў каталікоў рымскага (заходняга) абраду. Тым жа, што тычылася ўсходняга абраду, стала займацца выключна Ўсходняя Кангрэгацыя.

²²⁹ **Мішэль д’Эрбіні** (фр. *d’Herbigny*; 1880–1957) — каталіцкі дзеяч, езуіт. Ад 1922 г. быў рэктарам Усходняга інстытуту й дарадцам Кангрэгацыі Ўсходняй царквы, у 1930–1933 гг. прэзыдэнт Папскай камісіі “*Pro Russia*”. Быў патаемна пасьвячоны ў япіскапы. У 1933 г. адхілены ад служэньня й высланы ў Бэльгію.

Усе нястачы і балючыя месцы ўнійнае акцыі на канфэрэнцыях былі выказаныя даволі ясна, але адпаведных прапановаў было прынята мала, ды і тыя прынятыя ў большасці аставаліся архіўным матэрыялам. Да таго найбольшы пратэктар канфэрэнцыяў біск. Лазінскі памёр 26.ІІІ.1932 г., а іхні арганізатар кс. д-р Кулак мусіў выехаць зь Пінску, таму на чацьвертай Канфэрэнцыі 7–9.ІХ.1933 г. была прынятая пастанова ладзіць яе раз на два гады, а на шостаі Канфэрэнцыі 1–3.ІХ.1937 г. — раз на чатыры гады.

І так для кожнага крыху асьвядомленага з прычынаю бязладзьдзя ў унійнай працы была нястача свайго ерарха. А падчас унііных канфэрэнцыяў гэты сумны факт станавіўся яшчэ больш відавочным. Апостальскі Пасад такжа добра ведаў гэтую нястачу і таму ў 1931 г. быў хіратанізаваны ў Рыме ўладыка Мікалай Чарнэцкі — рэдэмптарыст-украінец — на апостальскага візытатара Вальні і Зах. Беларусі. Аднак ён ня меў ніякае юрысдыкцыі. Таму на Трэцяй Унійнай Канфэрэнцыі ўсе беларускія сьвятары рашуча дамагаліся не апост. візытатара, а правячага беларускага япіскапа ўсходняга абраду. Айцец Неманцэвіч²³⁰ казаў: “Уніяты беларусы і ўкраінцы слухаюць чуюцца пакрыўджанымі, ня маючы свайго біскупа” (гл.: *Раміётнік ІІІ-ей Конфэрэнцыі...*, с. 122). Яшчэ больш рашуча дамагаўся а. Аношка²³¹: “Унійна ацыя... павінна абавязкова і як найхутчэй мець

²³⁰ **Антон Неманцэвіч** (1893–1943), каталіцкі сьвятар усходняга абраду, манах-езуіт. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1915 г. Душпаствярскую дзейнасьць распачаў у Колпіне недалёка ад Петраграду. Пасьля 1920 г. служыў вікарыем пры парафіі Сьвятых Пятра й Паўла ў Маскве. Арыштаваны органамі савецкай бясьпекі ў траўні 1921 г. за “антысавецкую дзейнасьць”, пасьля дэпартаваны ў Польшчу ў выніку абмену палітычнымі вязьнямі паміж польскім і савецкім урадамі. У 1925–1927 гг. вучыўся ў папскім Усходнім інстытуце ў Рыме. У канцы 1920-х гг. вярнуўся ў Польшчу. Працаваў выкладчыкам Місіянерскага інстытуту ў Любліне й Люблінскага каталіцкага ўнівэрсытэту. Выконваў сьвятарскія абавязкі ў Альбэртыне й пры ўніяцкай парафіі ў Сынковічах на Палесьсі. У 1932–1937 гг. рэдагаваў і выдаваў беларускі ўніяцкі часопіс “Да Злучэньня”. Ад 1934 г. — прафэсар папскай Усходняй сэмінарыі ў г. Дубне (Заходняя Ўкраіна), дзе пэўны час займаў пасаду рэктара. У 1938 г. рэдагаваў часопіс “*Zwiceńnie*”. У 1939 г. мітрапалітам Шаптыцкім узьведзены ў сан экзарха беларускай уніяцкай царквы. У гады Другой сусьветнай вайны разгарнуў шырокую дзейнасьць па арганізацыі адміністрацыйных структур навастворанага Беларускага экзархату. У жніўні 1942 г. арыштаваны нямецкай тайнай паліцыяй, памёр у бэрлінскай турме.

²³¹ **Вацлаў (Вячаслаў) Аношка** (1899–1966), каталіцкі сьвятар. У другой палове 1920-х гг. стаў сьвятаром грэка-каталіцкага абраду, ад 1926 г. працаваў у Альпенскай парафіі каля Давыд-Гарадка на Палесьсі. У 1935 г. прызначаны ў парафію Далятычы, дзе знаходзіўся да 1944 г. Пасьля Другой сусьветнай вайны жыў у Польшчы.

сваю ўласную ерархію” (гл.: Тамсама, с. 126). Тое самае дамаганьне паўтарыў а. Б. Пачопка: “Унійную акцыю ажывіла б назначэньне ардынарыйнага япіскапа ўсходняга абраду або нават стварэньне двух дыяцэзіяў таго ж абраду: адной для беларусаў, напр. у Вільні, а другое дзесь на Вальні для ўкраінцаў” (гл.: Тамсама, с. 113). Але галасы гэтых ахвярных беларускіх сьвятароў былі голасам гукаючых у пустыні.

Беларуская прэса такжа ўважна сачыла за ўнійнаю працаю і на яе старонках часта зьяўляліся артыкулы і з крытычнымі заўвагамі, і з канкрэтнымі прапановамі. Напрыклад, у “Беларускай Крыніцы” № 34 з 29.X.1931 г. Вясковец падаваў “Пункты ў справе рэлігійнае Уніі”, а Ўніят у № 37 у тым жа 1931 г. выказваў “Некалькі ўваг аб Уніі”; Каголік у № 3 з 24.I.1932 адважна гаварыў: “Шкодная для беларусаў дзейнасьць Камісіі *Pro Russia*”. Прусаўлаўны дзеяч у № 36 з 23.X.1932 закранаў пытаньне: “Прусаўлаўе і Ўнія”. Гэта толькі для прыкладу найважнейшыя артыкулы з двух гадоў.

Ад 1932 г. айцы езуіты выдавалі беларускі ўнійны часопіс “Да Злучэньня”²³² пад рэдакцыяю а. А. Неманцэвіча. Пад яго ж рэдакцыяю ў 1932, 1933, 1934 гг. выхадзілі “Беларускія календары”. Іхную праводную думку выказваў артыкул Беларуса Ўніята “Аб патрэбе беларусам Уніі”, у якім гаварылася: “Унія... гісторыяй пакліканая быць у пэўным сэнсе рэлігіяй беларускай, народнай... яна была апорай беларускасьці ў мінуўшчыне і павінна быць такой у сучаснасьці” (гл.: Бел. Календар 1933, с. 65). Якраз дзеля гэтае прычыны частка польскага духавенства была настроена вельмі варожа да Ўсходнекаталіцкае царквы.

Калі ў зьвязку з унійнымі канфэрэнцыямі на старонках прэсы часьцей зьяўляліся паважнейшыя артыкулы датычна стану Ўсходнекаталіцкае царквы ў Польшчы, супрацоўнік польскага міністра замежных справаў Бэка²³³, граф Генрык Лубенскі²³⁴ апублікаваў у Варшаве ў 1932 г. кнігу “*Droga Rzeczy na Wschód przez Polskę*”²³⁵, якая выказвала сапраўдныя адносіны польскага ўраду да Ўсходнекаталіцкае царквы, і была настолькі варожай да гэтае Царквы, што карды-

²³² “Да Злучэньня!” — рэлігійны часопіс, які выдаваўся езуітамі ў 1932–1936 гг. у Альбэртыве пад Слонімам пад рэдакцыяй Антона Неманцэвіча.

²³³ Юзаф Бэк (польск, *Beck*; 1894–1944), польскі палітык, у 1932–1939 гг. — міністар замежных спраў Польшчы.

²³⁴ Генрык Ігнацы Лубенскі (польск, *Lubiński*; 1901–1960), польскі пісьменьнік і публіцыст, сакратар Партыі нацыянальнай правіцы, супрацоўнік віленскай кансэрватыўнай газэты “*Slowo*”, карэспандэнт у Бэрліне.

²³⁵ На самай справе гэтая кніга мела крыху іншую назву — “*Droga na wschód Rzeczy*” (“Шлях Рыму на ўсход”).

нал Какоўскі²³⁶ паставіў яе на індэкс забароненых кнігаў. У польскай прэсе зьявілася шмат артыкулаў у зьвязку з гэтаю кнігаю. Частка іх была выдана асобнаю кнігаю (гл.: *Dyskusja prasowa wokół książki 'Droga na Wschód Rzymu, Warszawa, 1933*).

Варожае да Ўсходнекаталіцкае царквы польскае духавенства так жа старалася падбухторваць грамадзкую апінію. Характэрнай з гэтага пункту гледжаньня была кніга кс. каноніка Бародзіча²³⁷. Што гэта за пісаніна, можа сьведчыць кароткі вынятак: “*Калі Польшча ўваскросла, немцы ламалі сабе галаву, як бы ўбіць у Польшчу такі клін, які б яе разічпаў. І знайшлі. Яны знайшлі спосаб зрабіць уплыў на Рым і асабліва на Летуву, каб на памежжы Польшчы завесці расейскую унію. Прыхільнікам такой уніі быў Я. Эксц. Біскуп Матулевіч²³⁸, які з гэтай мэтай перамясьціў над Дзьвінцу сьвятароў, вядомых з русыфікатарскай агітацыі і шавіністаў, якія імкнуліся вынішчыць польскасьць на нашым памежжы. Асабліва на гэтым полі вызначыліся кс. Ільдэфонс Бобіч, Мёрскі дэкан, Зянкевіч Антон²³⁹, Глыбоцкі*

²³⁶ **Аляксандар Какоўскі** (польск. *Kakowski*; 1862–1938) — каталіцкі гіерарх, у 1913–1938 гг. варшаўскі арцыбіскуп, ад 1919 г. кардынал.

²³⁷ **Юзаф Бародзіч** (1861 ці 1863 — пасля 1939), каталіцкі сьвятар, ад пачатку ХХ ст. працаваў вікарыем і ксяндзом у многіх парафіях на тэрыторыі Беларусі й Літвы — у Лідзе, Новых Троках, Даўгелішках, Жозьлях, Ключаных, Мёрах. Быў вельмі энэргічным сьвятаром, дзякуючы чаму яму ўдавалася пабудаваць некалькі новых касьцёлаў. У 1907 г. арыштаваны й адпраўлены ў ссылку ў Рыбінск пад Яраслаўлем, дзе таксама не пакідаў місіянерскай дзейнасьці. Затым быў асуджаны да зьнявольеньня ў Дзьвінскай крэпасці, але здолеў адтуль уцячы й пакінуць тэрыторыю Расейскай імперыі. Пасля атрыманьня Польшчай незалежнасьці на пэўны час вярнуўся на радзіму, але пасля зноў зьехаў у Італію, дзе жыў у Сан-Рэма. Тым ня менш рэгулярна наведваў радзіму й набыў шырокую вядомасьць тым, што фанатычна змагаўся зь любымі правамі беларускасьці ў касьцёле.

²³⁸ **Юры Матулевіч** (Юргіс Матулявічус; 1871–1927), каталіцкі сьвятар заходняга абраду, тэоляг, генэрал ордэну марыянаў. У 1918 г. абраны віленскім ардынатарам, у сьнежні таго ж году кананічна ўзначаліў Віленскую дыяцэзію. Як рэлігійны й культурна-грамадзкі дзеяч выступаў за нацыянальную й рэлігійную талерантнасьць, клапаціўся пра ўзровень рэлігійнага жыцьця ў дыяцэзіі. Падтрымліваў сярод іншых і беларускі нацыянальна-рэлігійны рух, заахвочваў маладых беларускіх клерыкаў і сьвятароў да шырокага ўжываньня іх роднай беларускай мовы ў штодзённым жыцьці й душпастырскай дзейнасьці. Ад 1923 г. знаходзіўся ў канфлікце з польскім урадам, у 1925 г. адышоў ад кіраўніцтва дыяцэзіяй.

²³⁹ **Антон Зянкевіч** (1888–1949), рыма-каталіцкі сьвятар, доктар тэалёгіі, культурны дзеяч. Падчас вучобы ў Віленскай духоўнай сьмінарыі ўключыўся ў беларускі нацыянальна-рэлігійны рух. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1911 г. Ад 1917 г. працаваў у Дзісенскім дэканаце, дзе з пачатку сваёй духоўнай працы зьвяртаўся да вернікаў зь беларускімі казанямі. Ад 1924 г. — дэкан і пробашч у Глыбоцкай парафіі.

дэкан, Станкевіч Адам, дэпутат у сойм, Гадлеўскі Вінцэнт²⁴⁰ у Жодзішках²⁴¹, Шутовіч Віктар²⁴² у Барадзенічах²⁴³ і іншыя. Усе яны засяродзілі сваю падрыхўную дзейнасьць у кляштары аа. марыянаў пад кіраўніцтвам супэр'ёра Андрэя Цікоты. Гэтыя ксяндзы не вагаліся супрацоўнічаць з правадырамі грамадоўцаў, дэпутатамі: Мятлоў²⁴⁴, Тарашкевічам²⁴⁵ і Рак-Міхайлоўскім²⁴⁶. Заснавалі яны рэдакцыю “Беларускай Крыніцы” і інш. Пераклалі і выдалі шмат кніжак для народу, асабліва Бобіч, Зянкевіч і Станкевіч, заснавалі пры кляштары марыянаў у Друі польскую гімназію імя ‘караля Сьцяпана Батуры’, і ўся гэтая ‘суполка’ пачала навяртаць польскае насельніцтва (lud polski) на ‘беларусаў’ і ўніяцкі абрад” (гл.: X kap. J. Borodzicz, *Kresy Polskie w niebezpieczeństwie, Wilno 1930, s. 28*). Каб ня тытул ксяндза і ка-

²⁴⁰ **Вінцэнт Гадлеўскі** (1888–1942), нацыянальны дзеяч, каталіцкі ксёндз. Адзін з заснавальнікаў і лідараў Беларускай хрысьціянскай дэмакратыі. У міжваенны час за беларускую нацыянальную дзейнасьць арыштоўваўся польскімі ўладамі. У другой палове 1930-х гг. быў выдаўцом і рэдактарам газеты “Беларускі фронт”. З пачаткам Другой сусьветнай вайны пераехаў у Коўна, ад чэрвеня 1940 г. — у Варшаве. Заснавальнік і ідэоляг Беларускай незалежніцкай партыі. Ад верасня 1941 г. у Менску, прызначаны галоўным школьным інспэктарам пры Генэральным камісарыяце Беларусі. Арыштаваны й расстраляны немцамі.

²⁴¹ **Жодзішкі** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Смаргонскім раёне Гарадзенскае вобласьці.

²⁴² **Віктар Шутовіч** (1890–1960), рыма-каталіцкі сьвятар, пэдагог, публіцыст. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1913 г. у Вільні. Быў вікарыем у парафіях Барадзенічы Браслаўскага павету, у польскай парафіі Тжцянно, у Харошчы пад Беластокам (да 1943 г.). Пасьля адступленьня немцаў пераехаў у Менск, дзе стаў пробашчам катэдральнага касьцёла. Арыштаваны бальшавікамі ў студзені 1945 г., да 1956 г. знаходзіўся ў лягерах Комі АССР. Апошнія гады быў пробашчам у Барысаве.

²⁴³ **Барадзенічы** — сёньня вёска ў Цяцэркаўскім сельсавеце Браслаўскага раёну Віцебскае вобласьці.

²⁴⁴ **Пятро Мятла** (1890–1936), грамадзка-палітычны й культурны дзеяч. У 1922–1927 гг. — дэпутат польскага сойму. Адзін са стваральнікаў і лідараў Беларускай сялянска-работніцкай грамады. У 1927 г. арыштаваны й зняволены. У 1930 г. датэрмінова вызвалены, выехаў у БССР, дзе быў рэпрэсаваны.

²⁴⁵ **Браніслаў Тарашкевіч** (1892–1938), грамадзка-палітычны й культурна-асьветны дзеяч, аўтар “Беларускай граматыкі для школ”. У 1922–1927 гг. — пасол польскага сойму, у 1925–1927 гг. — старшыня Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ).

²⁴⁶ **Сымон Рак-Міхайлоўскі** (1885–1938), заходнебеларускі дзеяч, пасол польскага сойму (1922–1927), адзін зь лідараў Беларускай сялянска-работніцкай грамады. У 1927 г. арыштаваны й зняволены. У 1930 г. датэрмінова вызвалены, выехаў у БССР, дзе быў рэпрэсаваны.

ноніка, дык можна было б падумаць, што гэта пісаньне чалавека, якому бракуе клёпкі. Аднак гэта ёсьць вымоўны дакумант свайго часу.

Вельмі востра выступілі супраць Усходнекаталіцкае царквы некаторыя польскія абшарнікі. На адным з сваіх зьездаў у Слоніме ў 1932 г. яны ўлажылі мэмарыял да віленскага біскупа Ялбжыкоўскага з просьбаю, каб ён хадайнічаў у Рыме забараніць айцом езуітам з Альбэртына²⁴⁷ прапаведаваць усходні абрад і каб апеку над тымі, хто хоча перахадзіць у каталіцтва, было даручана сьвятаром лацінскага абраду.

На вялікі жаль, у ўнійнай працы з боку польскіх ерархаў, сьведама ці нясьведама, было зроблена шмат ня толькі памылак, але і фальшывых мерапрыемстваў. Айцы езуіты з Альбэртына, якія надавалі тон унійнай працы, былі настолькі загіпнатызаваныя сваім русафільствам, што нават у беларускай гушчы не хацелі бачыць беларусаў, а толькі расейцаў. Праўда, яны побач польскае і расейскае моваў крыху знаёміліся зь беларускаю моваю, але рэдка ёю карысталіся. Дзеля гэтага нават кс. Абрамовіч казаў ім: “А можа таму ваша місійная праца ідзе як па груды. Што не гаворыце ўніятам навучаў у зразумелай ім беларускай мове” (гл.: *Nowe formy Unii Kościelnej w Polsce. Słonim, 1932, s. 101*).

Толькі адзін а. Неманцэвіч сапраўды шчыра адносіўся да беларускага рэлігійнага пытаньня, але ягоныя зьверхнікі часта яму накідвалі сваю бязглузду лінію. Напрыклад, падчас Трэцяй Унійнай Канфэрэнцыі ў Пінску па загаду супэрыёра а. Неманцэвіч мусіў перакладаць свой рэфэрат, напісаны ўжо па-беларуску, на польскую мову. Гэта дробны эпізод, але характэрны.

Наагул слушных і няслушных закідаў супраць айцоў езуітаў у Альбэртыне было столькі, што ігумен манастыра быў змушаны выдаць кніжку для свайго апраўданьня (гл.: *Ks. Włodzimierz Piątkiewicz, Prawda o Albertynie. Kraków, 1932*). Гэта было апраўданьне перад палякамі.

Бадай што найбольш яскравым выяўленьнем недарэчнасьці ўнійнае працы на Беларусі было тое, што нават Апостальскі Візытатар, уладка Чарнэцкі — украінец, — навучыўся не беларускую, а расейскую мову і да беларусаў зьвяртаўся толькі па-расейску.

Калі да ўсяго вышэй пералічанага яшчэ дадаць розныя меркаваньні польскіх урадоўцаў аб іхняй “рацыі стану” і вынікаючыя з гэтага адміністрацыйныя тайныя і яўныя распараджэньні, дык будзе ясна, якая цяжкая атмасфэра ўтварылася вакол Усходнекаталіцкае царквы. Зразумела, ня ўсе палякі былі варожыя да яе. Але калі прыхільнікі Ўсходнекаталіцкае царквы адзываліся ў яе абароне, дык гэта выклікала

²⁴⁷ **Альбярцін** — былое мястэчка пад Слонімам, сёньня адзін зь мікрараёнаў горада. У міжваенны час быў галоўным цэнтрам адраджэньня ў Беларусі царкоўнай уніі, бо ў мястэчку разьмясьцілася рэзыдэнцыя Ўсходняй місіі айцоў езуітаў.

яшчэ больш вострыя выступленьні ў прэсе яе ворагаў. Прытым выступалі ня толькі супраць нейкіх памылковых мерапрыемстваў, але супраць Усходнекаталіцкае Царквы наагул. Аб усіх гэтых выступленьнях у Рыме добра ведалі. Калі 22.VIII.1932 г. падляскі біскуп Пшэздзецкі быў на аўдыенцыі ў папы Пія XI²⁴⁸, дык папа востра асудзіў усіх тых, хто словам і пяром выступае супраць унійнае працы, і дадаў: “Тыя не католікі, што выступаюць супраць унійнае працы”, і дадаў: “На жаль, у радох гэтых апошніх знайшліся так-жа духоўныя” (гл.: *Pamiętnik III Konferencji... s. 19*). На жаль, тыя, да каго гэтыя словы адносіліся, не хацелі слухаць, і супрацьунійныя выступленьні прэсы не спыніліся. Вядомы польскі гісторык Халецкі²⁴⁹ стараўся знайсці корань гэтага не [?! — А. Н.] у гістарычных прычынах: “Яны закарэнены глыбока і якраз дзеля гэтага такія вострыя, бо маюць за сабою традыцыю шмат стагодзьдзяў”. Але пры тым ён мусіў сьцьвердзіць: “Атакі на Каталіцкую Царкву, на выдатных прадстаўнікоў польскага біскупства, а перадусім на сам Аскар Халецкі, “*Źródło polskich uprzedzeń wobec akcji unijnej*”, *Oriens, zeszyt 1, Kraków, styczni-luty 1933, s. 8–10*).

У выступленьнях супраць унійнае акцыі часта ўспаміналася Камісія “*Pro Russia*”, бо яна кіравала гэтаю працаю. Ужо сама юрыдыкцыя гэтае камісіі да беларускіх і ўкраінскіх абшараў выклікала агульнае незадавальненьне, а некаторыя яе распараджэньні толькі апраўдвалі і пабольшвалі тое незадавальненьне. Ды як маглі быць задавалены, напрыклад, беларусы, калі па загаду тае камісіі беларускія айцы марыяне пасылаліся для працы між расейцаў у Харбіне, а айцы езуіты, якія так жадалі працаваць між расейцаў, аставаліся ў Альбэртыве?²⁵⁰.

Пры тым для ажыўленьня ўнійнае працы камісія “*Pro Russia*” нічога канкрэтнага не зрабіла, а ў некаторых выпадках і зрабіць нічога не магла. Напрыклад, у Вленскай архідыяцэзіі ўжо ад 1928 г. мітр. Ялбжыкоўскі спыніў усякую ўнійную працу. Калі ж а. Гапановіч як архідыяцэзіяльны місянэр сабраў 22 заявы праваслаўных парахаў

²⁴⁸ Пій XI (1857–1939), Папа Рымскі ў 1922–1939 гг.

²⁴⁹ **Оскар Халецкі** (польск. *Halecki*; 1891–1973), польскі гісторык і палітык, прафэсар Варшаўскага ўнівэрсытэту. Займаўся сярод іншага сярэднявечнай гісторыяй Польшчы й Літвы.

²⁵⁰ Харбінская місія сярод мясцовых расейцаў, якая актыўна праводзілася ў міжваенны пэрыяд Ватыканам, значна аслабляла беларускі патрыятычны элемент у Каталіцкай царкве на тэрыторыі Польшчы, паколькі сьвятары-беларусы, якіх і так было вельмі мала, высылаліся працаваць за тысячы кілямэтраў ад радзімы, фактычна трацячы пры гэтым магчымасьць рабіць нешта карыснае для ўласнага народу.

і вернікаў аб гатоўнасьці перайсьці ў Унію, дык архібіскуп Ялбжыкоўскі ня толькі што не прыняў, але і самога а. Гапановіча выслаў зь Вільні (гл.: *Ліст а. Гапановіча да Сьвяцейшага Айца. Архіў Эжархату*). Наагул ад 1932 г. у Віленскай архідыяцэзіі пачалася ліквідацыя лепшых пляцовак: Галамысьль²⁵¹, Мікалаева²⁵², Зэльвяны²⁵³, Ілья²⁵⁴, Паставы²⁵⁵. Затое моцна падтрымлівалі ўстанову кан. Бародзіча — маёнтак Мінойты, дзе пераводзілі праваслаўных у каталіцызм лацінскага абраду.

У Пінскай дыяцэзіі пасья сьмерці біск. Лазінскага, калі атрымлівалі просьбы заснаваць дзе ўсходнекаталіцкую парахвію, дык туды пасылалі лацінскага сьвятара, каб намовіць людзей адразу перайсьці ў лацінскі абрад. Так было ў Возьніцы²⁵⁶, Радзівіловічах²⁵⁷ — людзі прапановы ня прынялі.

Усе гэтыя спрэчкі і замяшаньні патрабавалі ад Апостальскага Пасаду сказаць сваё слова. У Рым былі выкліканыя на 3–7 кастрычніка 1933 г. усе біскупы з Усх. Польшчы разам з Апостальскім Нунцыем біск. Мармаджы²⁵⁸. Усе яны пасья гэтых доўгіх нарадаў былі на аўдыенцыі ў папы Пія XI. На нарадзе не было старшыні камісіі “*Pro Russia*” біск. Дэрбіні. Ён вясною мусіў перацярапець паважны скандал у зьвязку з сваім сакратаром а. Дойбнэрам, а ў часе нарады “*мусіў аставіць Рым, каб паддацца ‘паважнай апэрацыі’ ў Бруксэлі*”.

Дымісія біск. Дэрбіні з сакратарства ў камісіі “*Pro Russia*” адбілася галосным рэхам ува ўсёй эўрапейскай прэсе. Калі нядаўна, у 1930 г., камісія “*Pro Russia*”, пашыраючы свае аспірацыі, была адзеленая ад Усходняй Кангрэгацыі, дык цяпер яе аспірацыі і абсяг дзейнасьці пачалі змяншаць. У 1934 г. 29.XII яна была прыдзелена да Кангрэгацыі Надзвычайных Справаў і абсяг працы зьменшана толькі да Савецкага Саюзу і да лацінскага абраду.

²⁵¹ **Галамысла (Галамысьль)** — сёньня вёска ў Завуцьеўскім сельсавеце Мёрскага раёну Віцебскае вобласьці.

²⁵² **Мікалаева** — відаць, маецца на ўвазе цяперашня вёска ў Лелюкінскім сельсавеце Ёўскага раёну Гарадзенскае вобласьці.

²⁵³ **Зэльвяны** — вёска, якая ў 1940-я гг. зьлілася з горадам Масты, сёньня раённым цэнтрам Гарадзенскае вобласьці.

²⁵⁴ **Ілья** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Вялейскім раёне Менскае вобласьці.

²⁵⁵ **Паставы** — горад, цяпер раённы цэнтар Віцебскае вобласьці.

²⁵⁶ Магчыма, маецца на ўвазе вёска **Гвозьніца** — сёньня цэнтар сельсавету ў Маларыцкім раёне Берасьцейскае вобласьці.

²⁵⁷ Відаць, маюцца на ўвазе **Разьдзялавічы** — сёньня вёска ў складзе Хатыніцкага сельсавету Ганцавіцкага раёну Берасьцейскае вобласьці.

²⁵⁸ **Франчэска Мармаджы** (італ. *Martaggi*; 1876–1949), кардынал, ватыканскі дыплямат. У 1928–1935 гг. быў апостальскім нунцыем у Польшчы.

Пасля такіх паважных зьменаў у кіраўніцтве трэба было чакаць і зьменаў у інструкцыях адносна ўнійнае працы. І гэтыя інструкцыі зьявіліся 27.V.1937 г. (*Pro incenso studio*). У іх значна дапоўніліся папярэднія інструкцыі, але істотных зьменаў не было, бо і далей усходнекаталіцкія парахвіі пакідаліся ў юрысдыкцыі лацінскіх біскупаў. Толькі цяпер біскупы забавязаны назначыць генэральнага вікарага для ўсходнекаталіцкіх парахвіяў і прытым спаміж усходнекаталіцкага духавенства. Лацінскіх сьвятароў забавязана належна шанаваць усходні абрад. Біскупаў забавязана падбаць аб падрыхтоўцы ўсходнекаталіцкага духавенства. Усходнекаталіцкім сьвятаром загадвалася ў казаньнях і катэхізацыі карыстацца тою моваю, якою вернікі карыстаюцца ў штодзённым жыцці.

Тое нямногае, што было новым у гэтай інструкцыі для тых парахвіяў, якія ўстаяліся да гэтага часу, магло выклікаць надзею на лепшую будучыню. Але якраз гэты мамэнт выклікаў з боку польскіх нацыяналістаў новую хвалю супрацьунійных выступленьняў.

З усяго вышэйсказанага можна бачыць ясна, чым твораў быў новаўнійна рух на Беларусі. Цяпер мо варта яшчэ пералічыць усе ўсходнекаталіцкія пляцоўкі на Беларусі, каб на канкрэтных фактах пабачыць, хто іх тварыў і хто нішчыў. Падаю сьпіс у альфабэтычным парадку.

1. **Альбэртын к. Слоніма.** Віленская архіеп. Пляцоўку адчынілі айцы езуіты ў 1924 г. на жаданьне з Рыму. Першымі сьвятарамі былі француз а. Францішак Буржуа²⁵⁹ і беларус а. Антон Дуброўскі²⁶⁰. Але ўжо ў 1933 г. там было 55 чалавек: 9 айцоў, 8 братоў, 7 студэнтаў і 31 навіцыянтаў²⁶¹ — ажно 6 нацыянальнасьцяў. На жаль, дзеля іхняе агульнае арыентацыі на Расею, у іх расейская мова заняла ўпрывільяванае мейсца. Хоць айцы мусілі вучыцца беларускае мовы, але рэдка ёю карысталіся. Таму што ў Альбэртыне надавалі агульны кірунак унійнай працы, дык на Альбэртын сыпалася найбольш нападаў з боку ўсіх ворагаў унійнае працы. На жаль, між шматлікіх

²⁵⁹ **Шарль Буржуа** (фр. *Bourgeois*; 1887–1963), французскі каталіцкі сьвятар, які пры пераходзе ў усходні абрад прыняў імя Васіль. Нарадзіўся ў Парыжы. Быў першым нэаўніяцкім езуітам ня толькі ў Альбярціне, але й ва ўсёй Польшчы. Працаваў тут ад траўня 1924 г. да сьнежня 1925 г., выконваючы абавязкі кіраўніка місіі. Пра сваю працу напісаў успаміны й надрукаваў іх у газэце “*Études*” (№ 191. 1927). Пасля заканчэньня сваёй місіі працаваў настаўнікам французскай мовы ў Празе, у Эстоніі, а ад 1950 г. жыў сярод рускіх эмігрантаў у Сан-Паўлу ў Бразыліі, дзе й памёр.

²⁶⁰ **Антон Дуброўскі** (1896–1947), каталіцкі сьвятар усходняга абраду, тэоляг, прафэсар філязофіі, пэдагог і публіцыст. Арганізатар Усходняй місіі, адзін з ініцыятараў нэаўніяцкага руху ў Заходняй Беларусі.

²⁶¹ **Навіцыянты** — паслушнікі, асобы, якія праходзяць выпрабаваньні перад пастрыжэньнем у манаства.

зусім безпадстаўных і перакручаных фактаў для нападаў, было такжа нямала зусім слушных прычынаў для дакораў — гэта перадусім тое, што, жывучы і працуючы між беларусаў, альбэртынскія айцы мроілі аб Расеі. Толькі ў прытулку для дзяцей, дзе працавалі сёстры полькі, беларуская мова была ўпрывілеяваная.

На абшары альбэртынскага манастыра побач усходняй царквы пабудавана лацінскі касцёл, а тамтэйшыя айцы і на пінскіх канфэрэнцыях і на старонках часопісу “*Oriens*”²⁶² няраз падымалі пытанне: у якім абрадзе лепш весьці ўнійную працу. Хоць адказвалі рашуча ў абарону ўсх. абраду, усё гэта падрывала давер з боку насельніцтва да іхняе шчырасьці адносна ўсходняга каталіцтва.

2. Альпень²⁶³. Пінская епархія. Вернікі, незадаволеныя парахам у Велямічах²⁶⁴, зляжылі ў 1926 г. просьбу біскупу Лазінскаму і хутка атрымалі ўсходнекаталіцкага параха, а Вячаслава Аношку. Ён адразу ахвярна ўзяўся за арганізацыю парахвіяльнага жыцця і будову новае царквы, якую пасьвячана ў 1928 г. Актыўная праца гэтага шчырага беларускага сьвятара мела вялікі ўплыў на ваколічныя вёскі і таму хутка ўтварылася філія ў Марылінскіх хутарах²⁶⁵; але затое гэтая праца моцна не падабалася польскай адміністрацыі і паліцыя рабіла розныя перашкоды.

3. Бабровічы²⁶⁶. Пінская епархія. Вяскою 1925 г. вернікі з уласнага пачыну зляжылі просьбу біскупу Лазінскаму, каб заснаваць у сябе ўсходнекаталіцкую парахвію. У вёсцы была толькі старая невялічкая капліца. Для інфармацыі восеньню прыехаў супэрыёр з Альбэртына а. Буржуа, адправіў Сл[ужбу] Божую і абяцаў пастарацца, каб хутка туды прыехаў сьвятар настала. Аднак замест сталага сьвятара яшчэ некалькі разоў прыяжджалі аднаразова іншыя айцы, і толькі ў студзені 1926 г. прыехаў а. Раман Шчэсновіч, назначаны туды парахам. Ён перайшоў з праваслаўя толькі 25.VIII.1925 г. і, на жаль, паводзіўся так, што яго хутка трэба было пераносіць. На яго месца 4.VI

²⁶² “*Oriens*” — польскамоўны двухмесячны часопіс, створаны для прапаганды у Польшчы нэауніі. Выдаваўся ў 1933–1939 гг. спачатку ў Кракаве, а пасля ў Варшаве пад рэдакцыяй езуіта Яна Урбана.

²⁶³ **Альпень** — сёння вёска ў Веляміцкім сельсавеце Столінскага раёну Берасьцейскае вобласці.

²⁶⁴ **Велямічы** — сёння вёска, цэнтар сельсавету ў Столінскім раёне Берасьцейскае вобласці.

²⁶⁵ Маюцца на ўвазе **Мэрылінскія хутары (Мэрылін)**, разьменшчаныя ў Альманскіх балотах. Цяпер вёска не існуе, паколькі была ліквідаваная падчас будаўніцтва савецкага вайсковага аэрадрому ў пачатку 1960-х гг., жыхары пераселеныя ў іншыя населеныя пункты.

²⁶⁶ **Бабровічы** — сёння вёска ў Выганашчанскім сельсавеце Івацэвіцкага раёну Берасьцейскае вобласці.

прыслалі а. Шымкевіча²⁶⁷, але і ён пабыў тут усяго 3 месяцы. Нарэшце 17.IX.1926 г. прыслалі нядаўна высвячанага а. Браніслава [Баляслава. — А. Н.] Пачопку, беларускага рэлігійнага дзеяча. Парахвіяльнае жыццё пачало крыху разьвівацца. У 1932 г. выбудавана новую царкву. Вернікаў было 953 у Бабровічах і суседніх вёсках.

4. **Бубель**²⁶⁸. Падляская епархія. Парахвія заснаваная на просьбу часткі парахвіян у 1925 г., але хутка польская адміністрацыя запячатала парахвіяльную царкву. Лік вернікаў зменшыўся, паўсталі сваркі з прываслаўнымі, але парахвія прадаўжала існаваць. Багаслужэньні адпраўляліся ў лацінскім касьцёле ў Янаве²⁶⁹. У 1938 г. царкву разабрала польская адміністрацыя²⁷⁰.

5. **Быцень**²⁷¹. Віленская мітр. Вернікі з уласнага пачыну злажылі ў 1932 г. просьбу ў Вільню, каб ім прыслалі ўсходнекаталіцкага сьвятара, але мітр. Ялбжыкоўскі на просьбу доўга не адказваў і частка вернікаў зьнеахвоцілася, але паслала новую просьбу і гэтым разам 7.VII.1936 г. (аж чатыры гады пасья першае просьбы) адчынена парахвія, але ня ў быўшай уніяцкай цакве, ані ў быўшым манастыры, але ў маленькай капліцы.

6. **Вільня**. Усходнекаталіцкая парахвія была адчыненая ў 1925 г. у пааўгустынскай царкве, і ўвесь час вялася ў чыста расейскім духу. Там некаторы час працаваў архімандрыт Марозаў²⁷². Па яго адступ-

²⁶⁷ **Зянон Шымкевіч** (1896—?), каталіцкі сьвятар, паходзіў зь Вялейкі. У сярэдзіне 1923 г. прыняў усходні абрад, служыў у шматлікіх парафіях на Палесьсі — звычайна нядоўгія тэрміны. У 1926 г. быў сьвятаром парафіі ў Бабровічах, у 1933—1934 — у Збуражы, затым у Любяшоўскім манастыры капучынаў, ад 1938 г. — у Гарадной. Адразу пасья Другой сусьветнай вайны быў сьвятаром у сяле Мэдыка Перамыскага павету, далейшы лёс невядомы.

²⁶⁸ Маецца на ўвазе вёска **Стары Бубэль** (польск. *Stary Bubel*) — сёньня у складзе Янава-Падляскай гміны Бяла-Падляскага павету Люблінскага ваяводзтва Польшчы.

²⁶⁹ Маецца на ўвазе вёска **Янаў-Падляскі** (польск. *Janów Podlaski*) — сёньня цэнтар гміны ў Бяла-Падляскім павеце Люблінскага ваяводзтва Польшчы.

²⁷⁰ Дадзены акт адбыўся ў рамках кампаніі па руйнаваньні прываслаўных царкваў на Холмшчыне й Паўднёвым Падляшшы, якая праводзілася ў траўні — ліпені 1938 г. у рамках больш шырокай палінізацыйна-рэвіндывацыйнай кампаніі. Падчас яе, паводле зьвестак Люблінскай ваяводзкай управы, была зьнішчана 91 царква, 10 капліцаў, 26 малітоўных дамоў, усяго 127 храмаў. Акрамя таго, 3 царквы былі перададзеныя Каталіцкаму касьцёлу.

²⁷¹ **Быцень** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Івацэвіцкім раёне Брасьцейскае вобласці.

²⁷² **Філіп Марозаў** (сьвецкае імя Павел; 1890 — пасья 1944), прываслаўны сьвятар, архімандрыт, рэлігійны й грамадзкі дзеяч. Паходзіў

стве, у 1929 г., парахвію перанялі айцы езуіты і далей вялі працу ў расейскім духу.

7. **Гародна**²⁷³ Пінскае епархіі. Гэта парахвія для ўкраінскіх каланістаў з Галіцыі²⁷⁴. Аб ёй дакладней...²⁷⁵.

8. **Галамысьль**. Віленская мітр. Парахвія мела быць адчынена на просьбу часткі парахвіян у 1928 г., але мітр. Ялбжыкоўскі ніколі не прыслаў туды параха, паручыўшы апеку над вернікамі лацінскаму параху зь Дзісны²⁷⁶. Вернікі туды не пайшлі і парахвія зьліквідавана ў 1932 г.

9. **Галія**²⁷⁷ Падляскае епархіі. Там была вельмі жывой традыцыя старога Уніі і на просьбу вернікаў адчынена ўсходнекаталіцкую парахвію ў 1924 г. Парах, а. Мікалай Галас²⁷⁸, добра і бязьзьменна вёў працу да свае сьмерці ў 1943 г. Вернікаў было 1863.

з расейскай праваслаўнай сям'і. Да 1921 г. — выкладчык Холмскай духоўнай сэмінарыі, пасля быў пераведзены ў Віленскую епархіяльную сэмінарыю. У 1922 г. прызначаны выконваць абавязкі настаяцеля Віленскага Сьвята-Траецкага манастыра. У 1925 г. прыняў каталіцкае веравызнаньне ўсходняга абраду. У студзені 1927 г. вярнуўся да праваслаўя. Матэрыяльна падтрымліваў выданьне беларускага рэлігійнага часопіса “Сьветач Беларусі”. У гады Другой сусьветнай вайны знаходзіўся ў Жыровіцкім манастыры. Арыштаваны ў 1944 г. савецкімі органамі дзяржаўнай бясьпекі, дата, месца й акалічнасьці сьмерці невядомыя.

²⁷³ Маецца на ўвазе **Гарадная** — сёньня вёска, цэнтар сельсавету ў Столінскім раёне Берасьцейскае вобласьці.

²⁷⁴ Перасяленцы з Усходняй Галічыны зьявіліся ў Гарадной у сярэдзіне 1920-х гг., падчас правядзеньня распродажу ў адпаведнасьці з законам, прынятым польскім соймам 17 сьнежня 1920 г., земляў, якія да таго часу належалі Багдану Казімеру Майжашовічу, жыхару горада Куты ва Ўсходняй Галічыне. У выніку ў 1938 г. грэка-каталіцкая абшчына Гарадной, у якую ўваходзілі пераважна перасяленцы-ўкраінцы, складалася з прыблізна 380 чалавек.

²⁷⁵ На жаль, падрабязнага выкладаньня службы Льва Гарошкі ў Гарадной ва ўспамінах няма, тэкст абрываецца.

²⁷⁶ **Дзісна** — горад, у той час цэнтар павету, сёньня у складзе Мёрскага раёну Віцебскае вобласьці.

²⁷⁷ Маецца на ўвазе вёска **Голя** (польск. *Hola*) — сёньня ў складзе Старабрунскай гміны Ўладаўскага павету Люблінскага ваяводзтва Польшчы.

²⁷⁸ **Мікалай Галас** (?–1943), сьвятар усходняга абраду, паходзіў з Гуцульшчыны. У 1914 г. пасьвячоны ў сьвятары наводле праваслаўнага абраду. У часы Першай сусьветнай вайны быў капэлянам расейскіх і ўкраінскіх войскаў. Перайшоў у каталіцтва каля 1923 г. Быў сьвятаром у Голі ў 1924–1935 гг., у Плоськах у 1935–1938 і 1939–1941 гг., у Кастамлотах у 1938 г. З парафіі ў Плоськах быў выгнаны праваслаўнымі ўкраінцамі. Памёр пасля зьбіцьця, зробленага “невядомымі”.

10. Дакудова²⁷⁹ Падляскае епархіі. Вернікі яшчэ добра памяталі, як іх сіламоц перапісалі на праваслаўе ў 1875 г. і таму адразу пасля вайны ў 1923 г. некалькі разоў прасілі Падляскага біскупа прыслаць ім усходнекаталіцкага сьвятара, але дзеля нястачы духавенства іхнюю просьбу здаволілі толькі ў 1928 г. У міжчасе шмат вернікаў зьнеахвоцілася, засталася толькі 300.

11. Далятычы Пінскай епархіі. Аб гэтай беларускай парахвіі, заснаванай на просьбу вернікаў у 1926 г., ужо ўспаміналася перш на ст. ...²⁸⁰.

12. Забалоцьце²⁸¹ Падляскае епархіі. Гэтая невялікая парахвія — усяго 100 чалавек, — адчынена ў 1926 г.

13. Зарэчча²⁸². Пінская епархія. Уласьціва гэта жаночы манастыр новапаўсталае ў Галіцыі кангрэгацыі Місіянэрак Марыі²⁸³, якія мелі працаваць для Уніі. Для іх украінскі сьвятар а. Зэнон Калэнюк²⁸⁴ кушў абток на Прыпяці і ў 1932 г. там афіцьяльна адчынена парахвія.

14. Збураж²⁸⁵. Пінская епархія. Парахвію адчынена ў 1932 г. на просьбу групы вернікаў. Аб ёй будзе гаварыцца на ст. ...²⁸⁶.

²⁷⁹ Маецца на ўвазе вёска Дакудаў-Першы (польск. *Dokudów Pierwszy*) — сёньня ў складзе Бяла-Падляскай гміны Бяла-Падляскага павету Люблінскага ваяводзтва Польшчы.

²⁸⁰ Так у арыгінале.

²⁸¹ Забалоцьце — сёньня вёска Заблоце (польск. *Zablocie*) у складзе Кодэньскай гміны Бяла-Падляскага павету Люблінскага ваяводзтва Польшчы.

²⁸² Грэка-каталіцкі жаночы манастыр у Зарэччы ўзьнік каля вёскі Церабень — сёньня Лемяшэвіцкі сельсавет Пінскага раёну Берасьцейскае вобласці. Манастыр месціўся на востраве сярод ракі Струмень. Пасля вайны на гэтым востраве сталі здабываць пясок, у выніку чаго ўтварыўся кар’ер, які зь цягам часу запоўніла вада.

²⁸³ Задзіночаньне Сясьцёр Дзяцей Марыі — манаская жаночая кангрэгацыя, створаная адмыслова дзеля працы ў Пінскай дьяцэзіі. Пасля Другой сусьветнай вайны сёстры збольшага вярнуліся на радзіму ў Галічыну, але некалькі засталіся працаваць пры Пінскім катэдральным саборы. Апошняя з манахіняў, якія засталіся, памерла ў 1980-я гг.

²⁸⁴ Зянон Калянюк (1887–1979), грэка-каталіцкі сьвятар-місіянэр, выхадзец з Усходняй Галічыны. Скончыў Рuskі калегіум у Рыме, пасьвячоны ў сьвятары ў 1911 г. У 1911–1928 гг. служыў у розных галіцкіх парафіях, у 1929 г. перайшоў у Пінскую дьяцэзію, арганізоўваў у розных яе мясцовасьцях нзаўніяцкія парафіі, зьяўляючыся сакратаром усходняга аддзелу дьяцэзіі. Пасля Другой сусьветнай вайны й ліквідацыі камуністамі Грэка-каталіцкай царквы быў прадстаўніком мітрапаліта Ёсіфа Сьліпога ў Прыкарпацці, арганізаваўшы патаемны прыход у Сколеўскім раёне.

²⁸⁵ Збураж — сёньня вёска ў Маларыцкім сельсавеце Маларыцкага раёну Берасьцейскае вобласці.

²⁸⁶ Падрабязнае выкладаньне службы Лява Гарошкі ў Збуражы ва ўспамінах адсутнічае.

15. Зэльвяны. Віленская мітр. Парахвію адчынена на просьбу вернікаў у 1928 г., але ад 1932 г. туды больш не пасылалі параха. Парахвію зачынілі.

16. Льля Віленскае мітр. На просьбу невялікае групы вернікаў парахвію адчынена ў 1929 г., але хутка параха перанесена ў Вільню, а парахвію зьліквідавана.

17. Кастамлоты²⁸⁷ Падляскае епархіі. Вернікаў сіламоц перапісана на праваслаўных у 1875 г. Царкву перадалі католікам толькі ў студні 1927 г. і адразу адчынена ўсходнекаталіцкую парахвію. Вернікаў было ўсяго 180. За царкву ўзьняліся спрэчкі. Калі пасля вайны царкву ў Кастамлотах прыпісана да Кабылянскае парахвіі, вернікі былі моцна незадаволеныя і прасілі царкоўныя ўлады аднавіць парахвію, але дарма. Тады звярнуліся да біск. Пшэздзецкага.

18. Кіявец²⁸⁸ Падляскае епархіі. Невялікая група вернікаў у 1925 г. папрасіла ўсходнекаталіцкага святара. Часам прыяжджалі да іх святары і правілі багаслужэньні, але парахвіі не было.

19. Карэнь²⁸⁹ Падляскае епархіі. Тут Унію скасавана ў 1874 г., але вернікі не прызналі акту касаты, хоць маскоўскія жаўнеры жорстка катавалі іх за “ўпорства”. Потым найбольш стойкіх адправілі ў берасцейскую турму і адчынена праваслаўную царкву, у якую даўжэйшы час людзі не хадзілі. Дзякучы старанням айцоў аблятаў усходнекаталіцкую парахвію адчынена ў 1933 г.

20. Колкі²⁹⁰ Пінскае епархіі. Гэта вёска прыналежная да парахвіі Марылінскія Хутары. Там айцы студыты²⁹¹ хацелі адчыніць філіяльную царкву і навазілі ўжо дрэва, але Столінскі стараста ня даў дазволу на будову. У звязку з гэтым нават непрыхільны да Уніі Язэп Мацкевіч²⁹²

²⁸⁷ **Кастамлоты** (польск. *Kostomloty*) — сёння вёска ў складзе Кодэньскай гміны Бяла-Падляскага павету Люблінскага ваяводства Польшчы. Адзінае ў сьвеце месца, дзе нзаўніцкая парафія Сьв. Мікіты існуе дагэтуль (да яе належаць каля 120 вернікаў).

²⁸⁸ **Кіявец** (польск. *Kijewiec*) — сёння вёска ў складзе Залескай гміны Бяла-Падляскага павету Люблінскага ваяводства Польшчы.

²⁸⁹ Відаць, маецца на ўвазе **Кодэнь** (польск. *Kodeń*) — сёння цэнтар гміны ў Бяла-Падляскім павеце Люблінскага ваяводства Польшчы.

²⁹⁰ Вёска не існуе, бо была ліквідаваная разам з Мэрлінскімі хутарамі падчас будаўніцтва савецкага вайсковага аэрадрому ў пачатку 1960-х гг., жыхары пераселеныя ў іншыя населеныя пункты.

²⁹¹ **Студыты**, ці манахі Студыцкага статуту (лац. *Monachi e Regula Studitarum*) — манаскае аб’яднаньне ў складзе ўкраінскай грэка-каталіцкай царквы, чальцы якога жывуць паводле Студыцкага статуту, распрацаванага ў IX ст. Феадорам Студытам..

²⁹² **Юзаф Мацкевіч** (польск. *Mackiewicz*; 1902–1985), польскі пісьменьнік і публіцыст.

пісаў у Віленскім “*Slowie*”²⁹³. Рабілі інтэрвэнцыю ў Берасьці і нават у Варшаве, але безь ніякага выніку — нават не было адказу на ліст.

21. Косьная²⁹⁴ Пінскае епархіі. Усходнекаталіцкую парахвію адчынена на просьбу жыхароў усяе вёскі — каля 1000 — у 1928 г. Хоць двойчы парахі мяняліся, але парахвія ўстоялася. У казаньнях і катэхізацыі ўжывалася расейская [мова].

22. Курашэва²⁹⁵ Пінскай епархіі. Вяскою 1925 г. вернікі прасілі прыслаць ім усходнекаталіцкага сьвятара. Прыслалі ім а. Спытэцкага²⁹⁶, быўшага манаха з Пачаеўскае лаўры²⁹⁷, які сваімі паводзінамі адстрашыў людзей так, што амаль уся парахвія адпала і судом царкву перадана назад праваслаўным. Тады на мейсца а. Спытэцкага прыслалі а. Мільлера²⁹⁸, а потым а. Ржэцкага²⁹⁹. Яны абодва нават трапілі пад суд. Гэта вернікаў зусім адстрашыла і ад 1932 г. парахвія была ў стадыі ліквідацыі, хоць туды яшчэ ў 1935 г. прыслалі а. Паньку.

23. Любяшоў³⁰⁰ Пінскае епархіі. Тут знаходзіліся руіны манастыра айцоў капуцынаў. Дзякуючы старанням галяндзкае капуцынскае правінцыі сюды прыехала ў 1933 г. некалькі айцоў усходняга абраду і па двох гадох цяжкае і ахвярнае працы манастыр і царква былі адрамантаваныя і ў 1935 г. урачыста пасьвячаны.

²⁹³ “*Slowo*” — польская газета кансэрватыўнага кірунку, якая выдавалася ў Вільні ў 1921–1939 гг.

²⁹⁴ **Косьна** (польск. *Kośna*) — сёння вёска ў Кляшчэльскай гміне Гайнаўскага павету Беластоцкага ваяводства Польшчы.

²⁹⁵ **Курашава** (польск. *Kuraszewo*) — сёння вёска ў Чыжоўскай гміне Гайнаўскага павету Беластоцкага ваяводства Польшчы.

²⁹⁶ **Сяргей Спытэцкі** (1877–1963), праваслаўны, а пасля грэка-каталіцкі сьвятар, нараджэнец Бярдзянску. Высьвячаны на праваслаўнага сьвятара ў 1904 г., працаваў у Пінскай япархіі. У сакавіку 1924 г. прыняў каталіцтва ўсходняга абраду. Працаваў у шматлікіх парафіях Падляскай дзяцэзіі: Стары Паўлаў, Бубэль, Дакудаў, Тэрэспаль, Кастамлоты, Бяла-Падляска, — нідзе не затрымліваючыся надоўга. Увесь пасляваенны час да самай сьмерці жыў у доме ксяндзоў-пэнсіянэраў у Седльцах.

²⁹⁷ **Сьвята-Ўсьпенская Пачаеўская лаўра** — найбуйнейшы праваслаўны манастыр у Заходняй Украіне, знаходзіцца ў Пачаеве сёньняшняй Цярнопальскай вобласці (у міжваенны час Валынскага ваяводства).

²⁹⁸ Магчыма, маецца на ўвазе **Лявонцій Мілер**, ведамы як заснавальнік нэаўніяцкай парафіі ў Любяшове.

²⁹⁹ Магчыма, маецца на ўвазе а. **Юрый Ржэцкі**, які ў 1939 г. жыў у Далатычах. Таксама ведама, што ў 1931–1932 гг. курашаўскую праваслаўную парафію ачольваў а. **Канстанцін Ржэцкі** — магчыма, гаворка ідзе пра яго.

³⁰⁰ **Любяшоў** (укр. *Любешів*) — сёння горад, раённы цэнтар у Валынскай вобласці Ўкраіны.

У тым жа годзе айцы капуцыны адчынілі малую сэмiнарыю, у якую адразу запісалася 28 хлапцоў. Такая праца вельмі не спадабалася палескаму ваяводзе Костэк-Бэрнацкаму. Па ягонаму загаду супэрыёр манастыра а. Кірыл з Тэрнэзіі³⁰¹ мусіў пакінуць Любяшоў і асяліўся ў Любліне, і па загаду таго ж ваяводы неабходна было або зачыніць, або перанесці куды малую сэмiнарыю — яе перанесена ў Ломжу³⁰².

24. Марылінскія Хутары Пінскае епархіі. Там, карыстаючы з распродажы маёнткаў, пасялілася некалькі сот украінцаў з Галіцыі. Да іх часта прыяжджаў а. Аношка з Альпена. Дзякуючы яго старанням выбудавана парахвіяльны дом і ў 1931 г. прыслана туды ўкраінскіх айцоў студытаў і перадаана гэтую пляцоўку іхняй апецы. У 1932 г. афіцыйна адчынена парахвію. На жаль, парахі вельмі часта мяняліся — гэта адбівалася шкодна на парахвіяльным жыцці. Але яшчэ больш шкодна адбіваліся прыдзірствы школьнае адміністрацыі. Дзеля гэтых прыдзірстваў немагчыма было адчыніць філію ў в. Колкі, хоць там было даволі вернікаў.

25. Мікалаева Віленскае мітрап. Гл. Галамысьль.

26. Обрава (Аброва)³⁰³ Пінскае епархіі. У канцы 1932 г. сяляне злажылі просьбу да Пінскага біскупа, каб ім прыслалі ўсходнекаталіцкага святара. Па загаду біскупа а. Пачопка адправіў там Службу Божую на пачатку студзеня 1933 г., але на гэтым справа скончылася. Святара туды не прыслалі.

27. Паставы Віленскай мітрап. На просьбу вернікаў прыслаць усходнекаталіцкага святара мітр. Ялбжыкоўскі доўгі час не прысылаў нікога. Потым на кароткі час прыехаў а. Шыманскі³⁰⁴, а ў 1932 г. парахвію зліквідавалі.

³⁰¹ Маецца на ўвазе **Эдуард** (манаскае імя **Гондольф**, ад 1931 г. **Кірыл Фэрмонт** (фр. *Fermont*; 1988–1963), нараджэнец Тэрнаўзэна ў паўнёва-заходняй Галяндыі. Уступіў у ордэн капуцынаў у 1906 г., быў чальцом Нідэрляндзкай правінцыі братоў капуцынаў-меншых. Вучыўся ў Папскім біблійным інстытуце ў Рыме, працаваў місіянерам на востраве Суматра. У 1920–1926 гг. выкладаў біблійныя мовы ў Люблінскім каталіцкім унівэрсытэце. У 1927 г. перайшоў ва ўсходні абрад, у 1932 г. стаў протаігуменам Любяшоўскага манастыра, адначасова выкладаючы ў духоўнай сэмiнарыі ў Пінску. У 1940 г. арыштаваны немцамі, але вызвалены як грамадзянін нэўтральнай краіны, пасяля хаваўся да канца вайны. У 1945–1949 гг. быў дэканам тэалогічнага факультэту Люблінскага каталіцкага ўнівэрсытэту, пасяля вярнуўся на радзіму.

³⁰² **Ломжа** — горад у Польшчы, сёння складае гарадзкі павет у Падляскім ваяводзтве.

³⁰³ **Аброва** — сёння аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Івацэвіцкім раёне Бельскага вобласці.

³⁰⁴ Магчыма, маецца на ўвазе Зянон Шымкевіч.

28. Радзівілавічы³⁰⁵ Пінскае епархіі. Там была старая павуніяцкая зачыненая царква, а вёска прыпісаная да Хаценіцкае царквы³⁰⁶. Незадаволеныя з гэтага сяляне на пачатку 1935 г. злажылі Пінскаму біскупу Букрабе просьбу прыслаць ім усходнекаталіцкага святара, але біскуп адказаў, што *няма каго* прыслаць туды.

29. Стаўшчы³⁰⁷ Пінскае епархіі. Парахвія адчыненая ў 1930 г. Аб ёй шмат гаворыцца на ст. ...³⁰⁸.

30. Сынковічы³⁰⁹ Віленскае мітрап. Калі ў 1921 г. быўшую павуніяцкую царкву забралі ад праваслаўных і перадалі католікам лацінскага абраду, распачаўся рух між вернікаў — каля 200 чалавек — аднавіць Унію. На іх старанні ў 1926 г. адчынена ўсходнекаталіцкую парахвію. Абедззве карыстаюцца адной царквою.

31. Сьвіслач³¹⁰ Віленскай мітрап. Вернікі доўгі час прасілі ўсходнекаталіцкага святара і афіцыйна ў 1931 г. была адчынена парахвія, але аж да 1939 г. параха ня мела.

32. Таракані Пінскае епархіі. Там была прыгожая мураваная пабазыліянская царква з XVIII ст., якую ў 1921 г. вернена католікам, але лацінскага абраду. Незадаволеныя такою пераменаю вернікі звярнуліся да Пінскага біск. Лазінскага, каб заснаваць усходнекаталіцкую парахвію і пераняць сабе царкву. Іхнюю просьбу задаволены і ў 1925 г. утворана парахвію, але, на жаль, першыя тры парахі адстрашылі частку вернікаў. У 1932 г. іх асталося ўсяго 250, і тады значана а. Даната Навіцкага, паляка, які нядаўна вярнуўся з Савецкага Саюзу. Ён парахвіяльнае жыццё значна ажывіў, але пачаў уведзіць палянiзацыю. Аднак міма гэтага польская адміністрацыя была вельмі незадаволеная зь яго і ў 1935 г. забараніла яму выкладаць рэлігію ў школе, а тым дзецям, якія хадзілі на выклады ў дом а. Навіцкага, настаўнікі заніжалі паводзіны ў школе. Старанні ў Берасьці і нават у Варшаве атрымаць дазвол на выклады рэлігіі асталіся безь ніякіх вынікаў.

33. Тэрэсполь над Бугам³¹¹ Падляскай епархіі. Калі паўніяцкую царкву ў 1918 г. вернена католікам лацінскага абраду, паўстала думка

³⁰⁵ На самай справе Разьдзялавічы.

³⁰⁶ Відаць, маецца царква ў вёсцы **Хатынічы** — сёньня цэнтар сельсавету ў Ганцавіцкім раёне Берасьцейскае вобласьці.

³⁰⁷ **Стоўбцы** — сёньня горад, раённы цэнтар у Менскай вобласьці.

³⁰⁸ Падрабязнае апісаньне жыцця Стаўпецкай парафіі ва ўспамінах адсутнічае.

³⁰⁹ **Сынковічы** — сёньня вёска, цэнтар сельсавету ў Зэльвенскім раёне Гарадзенскае вобласьці.

³¹⁰ **Сьвіслач** — сёньня горад, раённы цэнтар Гарадзенскае вобласьці.

³¹¹ **Тэрэспаль** (польск. *Terespol*) — сёньня горад у Бяла-Падляскім павеце Люблінскага ваяводства Польшчы, на самай мяжы зь Беларуссю.

аднавіць усходнекаталіцкую парахвію, але гэта сталася толькі ў 1926 г. Парахам ад 1927 г. быў а. Аркадзь Нікольскі³¹² — ён бязъёмна працаваў тут аж да свае сьмерці ў 1938 г.

34. Угрынічы³¹³ Пінскае епархіі. Гэта была філія Любяшоўскае ўсходнекаталіцкае парахвіі і мая першая душпастырская пляцоўка. Аб ёй будзе гутарка пазней на стар. ...

35. Фасты³¹⁴ Віленскае мітрап. Парахвія заснаваная ў 1928 г., але першы парах адстрашыў людзей. Потым яго замяніў а. Гапановіч. Праца вялася ў расейскім духу.

У 1937 г., калі я рыхтаваўся да сьвятарства, з гэтых 35 пляцовак 9 ужо не існавала, а некаторыя [былі] у стане ліквідацыі. Падчас Унійнае Канфэрэнцыі ў Пінску стараліся нават не ўспамінаць аб перашкодах, якія робіць польская адміністрацыя. Выглядала так, што біскупы зусім ня думаюць падумаць свайго голасу ў абароне ўсходнекаталіцкіх парахвіяў, хоць зьяўляюцца іхнімі ардынарарыямі. Горш таго, мітр. Ялбжыкоўскі быў выразна непрыхільны да ўсяе ўнійнае працы. У яго архідыяцэзіі ўсякімі спосабамі перацягвалі ў каталіцызм лацінскага абраду: канонік Любянец стварыў у Мінойтах цэнтар гэтага перацягненьня. Пралат В. Мэйштовіч у сваёй кнізе, выданай у Ватыкане ў 1944 г., хваліцца, што ў Віленскай мітрап. перайшло ў лацінскі абрад 60 000 праслаўных. І гэты ж пралат усходні каталіцызм называе “пераходнаю формаю” (гл.: *Mgr. Walerian Meysztowicz, L'Église catholique en Pologne entre les deux guerres. Vatican, 1944, p. 69*).

Праслаўная царква ў Польшчы такжа не была чымсьці сталым. Абвешчаная 17.IX.1925 г. Аўтакефальная Праслаўная царква ў Польшчы³¹⁵ паволі ператваралася ў Праслаўную Польскую царкву

³¹² **Аркадзь Нікольскі** (?—1938), да 1927 г. праслаўны сьвятар, працаваў у Бабічах і Кабылянах на Паўднёвым Падляшшы. У 1927 г. перайшоў у унію, пасля чаго да самай сьмерці працаваў у Тэрэспалі.

³¹³ **Угрынічы** (укр. *Угриничі*) — сёння сяло ў Любяшоўскім раёне Валынскай вобласці Украіны.

³¹⁴ **Фасты** (польск. *Fasty*) — сёння вёска ў складзе Дабрынёўскай гміны Беластоцкага павету Беластоцкага ваяводства Польшчы.

³¹⁵ **Польская аўтакефальная праслаўная царква** — адна з кананічных праслаўных цэркваў, якая ахоплівае сваёй юрысдыкцыяй усе праслаўныя прыходы, што месцяцца на тэрыторыі Польшчы. Афіцыйна аўтакефалія Праслаўнай царкве ў Польшчы была нададзена канстантынопальскім патрыярхам 13 лістапада 1924 г. Хоць Маскоўскі патрыярхат, а таксама пэўная частка яраіі й простых сьвятароў тады не прызналі гэтага акту, фактычна аўтакефалія была праведзена ў жыццё, а ў 1948 г. атрымала прызнаньне й з боку Масквы. Ініцыятарамі абвяшчэння аўтакефаліі Праслаўнай царквы ў Польшчы фактычна выступілі польскія сьвецкія ўлады, якія разлічвалі такім чынам падпарадкаваць сабе ўсю царкоўную яраію ды зрабіць Праслаўную царкву

ву і ад 1935 г. вялася акцыя тварэння “праваслаўных палякаў”³¹⁶. Праваслаўная ерархія і духавенства былі бяссьільныя. На Палесьці па загаду ваяводы Костэк-Бярнацкага ў школах усіх праваслаўных пазапісвана палякамі і ніхто, ні адна жывая душа, не запратэставала супраць такога самавольства. У іншых ваяводзтвах гэтая акцыя праводзілася больш асьцярожна, але яна вялася ўсюды. Перад праваслаўнымі беларусамі паўставалі цёмныя перспэктывы: як Праваслаўная царква не была абаронцаю перад русыфікацыяю, так яна не магла быць абаронцаю перад палянізацыяю.

Таму, хоць мне было цяжка і прыкра пазнаць усе тыя цяжкасьці, у якіх знаходзіцца ўнівэрсыя праца, бачыць сумны стан некаторых усходнекаталіцкіх парахвіяў, але мне было ясна, што на Беларусі ідзе жорсткае змаганьне за душу беларускага народу і ў гэтым змаганьні толькі ўсходнекаталіцкая царква, нягледзячы на ўсе напады польскае адміністрацыі можа нам працягнуць руку помачы з Апостальскага Пасаду. У гэтым духу я адпраўляў мае рэкалекцыі перад святарскім сьвячаньнем.

Перад аўтаром

Зборы ў дарогу былі невялікія, і 23-га верасьня я ўжо ехаў у Львоў. Перш-наперш заехаў у Акадэмію, каб там прыпыніцца на час сьвячаньня. Рэктар Акадэміі а. Іосіф Сьліпый прыняў мяне, як свайго ўзгадаванца, вельмі гасьцінна, і хоць Акадэмія была перапоўнена, прызначыў мне асобны пакой.

Адразу з Акадэміі я пасьпяшыў у мітрапаліцкую палату. Мітрапаліт Андрэй Шэптыцкі прыняў мяне адразу — на ягоным абліччы сьвяцілася шчырая радасьць, калі чытаў ліст біскупа Букрабы. Гледзячы на мітрапаліта, не хацелася верыць, што ён моцна хворы.

інструмэнтам палянізацыі беларускага і ўкраінскага насельніцтва. У значнай ступені іх разьлікі апраўдаліся: большасьць праваслаўных сьвятароў паставіліся да аўтакефаліі й адпаведна да ўладаў ляляльна, у выніку ў 1930-я гг. ішла ўжо гаворка пра тое, каб богаслужбовай мовай у праваслаўных цэрквах зрабіць польскую, і там-сям гэтыя намеры нават актыўна праводзіліся ў жыцьцё.

³¹⁶ Маецца на ўвазе стварэньне ў 1935 г. сэрыі грамадзкіх арганізацый пад назвай **Згуртаваньне праваслаўных палякаў** (*Stowarzyszenie Polaków Prawosławnych*). Такія арганізацыі ўзьніклі ў Беластоку, Горадні, Вільні, Слоніме, Ваўкавыску, Наваградку, у іх кіраўніцтве былі шырока прадстаўлены праваслаўныя сьвятары і чыноўнікі праваслаўнага веравызнаньня. На правядзеньне дзейнасьці былі выдзеленыя адмысловыя сродкі з фондаў Міністэрства рэлігійных вызнаньняў і публічнай асьветы. Фактычным цэнтрам руху “праваслаўных палякаў” стала Горадня дзеля спрыяньня яму з боку адкрыта прапольскага мясцовага япіскапа Савы (Саветава).

— Бачыш, сыну, такі Божы правід цябе добра вядзе, вось толькі шкадую, што я сам не магу цябе сьвяціць, бо маё імя ў тваіх дакумантах сьвячання табе магло б часам зашкодзіць. Але твае сьвячання будучь у маёй капліцы.

— Дык, Эксцэленцые, хоць багаславеце!

Мітрапаліт пабагаславіў, і калі я палаваў ягоную напаўспараліжаваную правую руку, ён зь нейкім дзіўным маўчаньнем, леваю рукою ўзяў мяне за галаву і прытуліў у сваю патрыяршую бараду.

З волі мітрапаліта мяне меў сьвяціць на сьвятара біскуп Мікіта Будка³¹⁷, дык адразу зь мітрапалічае палаты я пайшоў да яго. Гутарка зь біскупам Будкаю была кароткая. Пераглянуўшы ўсе мае дакуманты і запіску мітрапаліта, ён паведаміў, што мае першыя сьвячання — лектарату³¹⁸ і субдыяканату³¹⁹ — адбудуцца ў капліцы мітрапалічае палаты 3-га кастрычніка.

Тыдзень перад тым у той жа капліцы атрымаў першыя сьвячання з рук таго ж біскупа мой добры сябра з старэйшага курсу Акадэміі Тыматэй Працюк³²⁰, які ў міжчасе ўступіў у манашы чын студытаў і цяпер атрымоўваў сьвячання з рук біск. Будкі з тых жа матываў, што і я. Такая зьбежнасьць абставінаў мела нейкае таўро Божага правіду. Для мяне такія абставіны мелі тую выгоду, што ня трэба было шукаць абслугі для архірэйскае Службы Божае.

Праз тыдзень — 10 кастрычніка — а. Тыматэй Працюк атрымаў сьвятарскія сьвячання, а я — дыяканат. У наступны тыдзень — 17 кастрычніка 1937 г. — у той жа мітрапалічэй капліцы я атрымаў сьвятарскія сьвячання.

Падзякаваўшы біскупу Мікіту Будку, мітрапаліту Шэптыцкаму і рэктару Акадэміі а. Сьліпому, падрыхтаваўшы прыміцыйныя абразкі, я вярнуўся ў Пінск.

³¹⁷ **Мікіта Будка** (1877–1949), грэка-каталіцкі сьвятар. Арганізоўваў рэлігійнае й культурна-асьветніцкае жыцьцё для ўкраінцаў замежжа, у 1912 г. прызначаны біскупам для ўкраінцаў-каталікоў у Канадзе й тытулярным біскупам Патары. У 1928 г. з-за пагаршэньня здароўя вярнуўся на радзіму, стаў генэральным вікарыем Мітрапалічэй капітулы ў Львове. Пасьля Другой сусьветнай вайны арыштаваны савецкімі ўладамі, памёр у лягеры. У 2001 г. бэатыфікаваны.

³¹⁸ **Лектарат** — тут: пасьвячэньне ў лектары, г. зн. у асобы, якія маюць права чытаць у касцёле Сьвятое Письмо.

³¹⁹ **Субдыяканат (іпадыяканат)** — тут: пасьвячэньне ў субдыяканы (іпадыяканы), г. зн. у царкоўныя служкі, якія прыслугоўваюць архірэю падчас ягоных сьвятядзеяньняў.

³²⁰ **Тыматэй Працюк** (1909—?), іерманах, паходзіў з Вальні. Уступіў у манаскі ордэн студытаў, атрымаўшы іерэйскае пасьвячэньне ў 1937 г. і атрымаўшы імя Ціт. Знаходзіўся ў розных манастырах на тэрыторыі Галічыны. У 1949–1956 гг. быў высланы ў Чыцінскую вобласць, дзе перайшоў у праваслаўе.

З усяго таго, што я да гэтага часу ведаў аб рэлігійным і палітычным палажэньні ў Заходняй Беларусі і асабліва з таго, што я ўбачыў падчас летніх канікулаў у Пінску, мне было ясна, што ў душпастварскай дзейнасьці мяне чакаюць вялікія цяжкасьці. Але ўсё ж, атрымаўшы сьвятарскія сьвячаньні, я цешыўся, што Бог выслухаў маю просьбу і дазволіў мне працаваць у родным краі. З такімі думкамі я ехаў у Пінск.

На некалькі дзён прабываньня ў Пінску я затрымаўся зноў у сэмінарыі і там у капліцы служыў рэцытаваньня Службы Божыя. Згодна з даўным звычаем, пасля першае Службы Божае я параздаваў біскупам, прафэсарам і сэмінарыстам Пінскае Сэмінарыі мае прыміцыйныя абразкі, друкаваньня па-беларуску. І вось хтосьці гэтаю навінаю быў так здзіўлены, што перадаў абразок палескаму ваяводзе Костэк-Бернацкаму. Даведаўся я аб гэтым у наступным годзе.

Прыміцыя³²¹

Там жа, у Пінску, падчас першых крокаў майго сьвятарскага жыцця здарыўся вельмі характэрны выпадак. Адноўчы, калі я йшоў па калідоры сэмінарыі, насустрэч ішоў духаўнік сэмінарыстаў — езуіт — зь невялікаю групаю клерыкаў. Калі ён наблізіўся да мяне, дык пачаў паказваць пальцам на маю бараду, голасна зарагатаў і гаворыць:

— *Patrzcie, patrzcie, co za blazeństwo!*³²².

Я спыніўся і голасна адказаў:

— *Хрыстос меў яшчэ большае такое "blazeństwo". Ці вы з Хрыста так жа насмьіхаецеся?*

— *Chrystus, to co innego*³²³.

— *Чаму гэта со innego?*

Езуіт і клерыкі адразу змоўклі і, унурыўшы галовы, пайшлі далей. Я крыху пастаяў і глядзеў на іх і пачуў, што адзін зь іх кажа:

— *Dobrze powiedzial*³²⁴.

Мне хацелася адправіць першую ўрачыстую Службу Божую ў роднай ваколіцы, таму і папрасіў біскупа Букрабу, каб дазволіў мне на які тыдзень паехаць дамоў. Ён ахвотна дазволіў мне пабыць удома нават два тыдні.

Першы раз я ехаў дамоў ужо ў вопратцы духоўнага, і першы раз бацькі, браты і сваякі віталіся са мною зь нейкім пыталым і адначасна дакорлівым паглядам, але словамі ніякага дакору ня выказвалі.

³²¹ **Прыміцыя** — першая імша, якую праводзіць нававысьвячаны ў Католіцкай царкве сьвятар.

³²² *Гляньце, гляньце, што за блазнаваньне!* (польск.).

³²³ *Хрыстос — гэта іншая справа* (польск.).

³²⁴ *Добра сказаў!* (польск.).

Калі я раздаваў ім прыміцыйныя абразкі, дык бралі іх зь вялікаю пашанаю і ставілі ў абразы на покуці. Толькі адзін з далейшых суседзяў выказаў сваю думку аж лішне шчыра:

— Ну і што ты асягнуў? Вучыўся, вучыўся і папом стаўся. Навошта было патрэбна аж столькі навукі?

— Ведаеце, дзядзька, я ня поп, — казаў я па хвілі развагі, — і зусім ня думаю быць папом. Можна, чулі, што цяпер па-беларуску духоўных называць сьвятарамі, гэта значыць людзьмі, якія забавязаны несці сваім бліжнім і асьвету, і сьвятасьць. Зразумела, што каб быць такім чалавекам, трэба многа вучыцца, а яшчэ больш расьці духова, і я напэўна вучыўся замала, каб быць годным такога высокага становішча, якім мае быць сьвятар. Таму вы і асьмельваецеся гаварыць з дакорам аб маім становішчы, але якраз таму і ваш дакор выходзіць супраць вашае гаворкі...

У хаце было шмат людзей, і гэты адказ выклікаў грабовую моўчанку. Перабіла моўчанку старэйшая кабета і нашая далёкая сваячка:

— Ты, Іван, — так называўся сусед — гаворыш сам ня ведаеш што і муціць не зразумеў таго, што табе адказаў... — Далей яна пачала яго дакараць аж залішне моцна, бо таго ж дня раніцаю яна была сьведкаю няшчаснага здарэньня, у якім мне давялося першы раз выступіць перад маімі сябрамі з духоўнай паслугаю. А было гэта васьмь як: некалькі маіх сяброў аднавяскоўцаў, ловячы рыбу ў рэчцы Вушы, знайшлі нейкага загадкавага ўтопленьніка. Як бачыш, выцягнулі яго на бераг, і хоць ён быў ужо зусім халодны, але меў яшчэ зусім ружовыя ноздры, дык зьбіраліся ратаваць яго. Калі на беразе рэчка ўчынілася ваўтузьня і крык, я зь вясковым настаўнікам і інжынэрам Л. Ш. былі на мосьце і неадкладна пасьпяшылі да ўтопленьніка. Зь першага пагляду мне паказалася, што ратаваньне ўтопленьніка больш чым сумніўнае, дзеля гэтага я на хвіліну спыніў спробы ратаваньня і даў умоўнае разграшэньне. І васьмь што было здзіўным нават для мяне: як толькі я перахрысьціўся, усе быццам на каманду зьнялі шапкі, злажылі пабожна рукі і з такою ўвагаю сачылі за кожным маім рухам, як гэта рэдка здараецца зь людзьмі. Калі пасьпя зноў узяліся за ўтопленьніка, выявілася, што ён ужо быў утоплены даўно і ратаваць не было чаго. Вось жа пакінулі яго на беразе, і быццам апраўдваючы сваё бяссьлілле перад магутнасьцю сьмерці, настаўнік казаў:

— Ну, але найважнейшае яму зробленае, наш айцец Леў памаліўся за яго!

А інжынэр дадаў:

— Так, сапраўды людзі нічога большага зрабіць для яго ня могуць.

Сваячка ўсё гэта бачыла і чула, дык цяпер прынагодна паўтарыла Івану, дадаючы ад сябе крыху кусьлівых заўвагаў.

Наступнага дня я адведаў мірскага дзекана кс. Антона Мацкевіча. Ён адразу пасля прывітаньня запытаўся, дзе я думаю адпраўляць прыміцыю.

— Яшчэ дакладна ня ведаю, — адказаў я, — але спадзяюся, што адпраўлю ў Стаўпцах, дзеля гэтага сёння ж еду туды.

— А чаму вам не адправіць у Міры?

— Дык тут жа хору няма, — адказваю.

— А вы запрасеце сюды хор з Стаўпцоў; кошты падарожжа ка я пакрыю.

— Калі так, дык мушу даведацца ў Стаўпцах, ці гэта магчыма.

На вялікі жаль, у Стаўпцах чакала мяне прыкрая неспадзеванка. У 1937 г. тамтэйшая ўсходнекаталіцкая парахвія хілілася да ўпадку. Парах а. Юстын Сялецкі з парахвіянамі быў у вялікай нязгодзе. Зь дзяком, які ад часу заснаваньня парахвіі быў найбольш адданы парахвіяльным справам, ён так пасварыўся, што нават адмовіўся яго спавядаць на ложу сьмерці. А калі беларусы дамагаліся ў яго, каб гаварыў казаньні па-беларуску, як калісьці а. Шымкевіч, дык, паказваючы на свае зубы, казаў расейска-ўкраінскаю “моваю”:

— *Хочэтэ, што бы я вашую паганую мовую паламал моі последнія зубы?!*

Нічога дзіўнага, што пад кіраўніцтвам такога параха парахвія зьменшылася ўсяго да некалькі чалавек, а царкоўны “хор” складаўся ўсяго з трох асобаў. Вось жа было зусім немагчыма ажыцьцявіць праект кс. дзекана і наагул мне адхацелася службы там прыміцыю. Вярнуўся я ў Мір зь нецікаваю навінаю і таго ж вечара дагаварыўся з бацькам, каб у суботу ехаць у Далятычы; гэта ад нас якія 60 км.

Яшчэ з студэнцкіх часоў і маіх падарожжаў у Вільню я добра ведаў Далятыцкую парахвію і яе тагачаснага параха а. Вячаслава Аношку, які замяніў а. Івана Паньку 1.ІІІ.1935 г. Мой неспадзяваны прыезд у Далятычы з намерам адправіць там урачыстую прыміцыйную Службу Божую моцна ўсьцешыў а. Вячаслава і яго дзяка. Праз пару гадзін пасля майго прыезду ўжо ўсе Далятычы ведалі, што заўтра ў іхняй царкве будзе вялікая ўрачыстасьць.

На Службе Божай царква была набітая бітком. Хор сьпяваў і прыгожа, і велічна, і што найважнейшае — сапраўды з такім пабожным настроем, што можна было *“ўсякае жыццейскае атлажыць папярэніе”*. Пасля Эвангелья я сказаў казаньне аб абавязку чалавека імкнуцца да сьвятасці; а ў канцы Службы Божае а. Вячаслаў гаварыў крыху аба мне, крыху аб сьвятарскай годнасьці. Наагул гэтае бага-служэньне відавочна зрабіла вялікае ўражэньне на ўсіх прысутных, а ў мяне пакінула незацэргты ўспамін.

Назаўтра раніцаю мы паехалі дамоў, а праз тыдзень я ўжо ехаў у Пінск па назначэньне на працу.

Першая парахвія

У Пінску мяне чакала ня толькі назначэньне, але і сам супэрыёр капуцынскага манастыра ў Любяшове а. Ян з Адэсы³²⁵, у якога я меў быць вікарым. Гэткае назначэньне мяне шчыра ўсьцешыла, бо ў манастыры я мог добра пазнаць наш абрад. Падчас маіх студыяў у Львове я меў дачыненні толькі з галіцыйскім абрадам.

У Любяшове і айцы, і браты манастыра мяне прынялі сапраўды ад шчырае душы, і я цешыўся, што падчас першых крокаў мае душпастырскае працы знайшоўся ў сапраўдным будуючым асяродзьдзі. Нацыянальны склад манастыра быў такі: двух айцоў палякаў, адзін галяндзец — заўсёды ў разьездах, — адзін дыякан беларус, а другі неазначанае нацыянальнасьці, двух братоў беларусаў, адзін паляк і двух паслушнікаў беларусаў.

Адносіны адміністрацыйных уладаў да ўсходнекаталіцкага капуцынскага манастыра былі вельмі варожыя. Першы супэрыёр манастыра, аднавіцель манастырскага будынку а. Кірыл з Тэрнэзіі, галяндзец, загадам палескага ваяводы быў выселены з Палескага ваяводства і жыў у Любліне. Заснаваная ім малая сэмінарыя такжа мусіла быць перанесена з абшару Палескага ваяводства і завандравала аж у Ломжу.

Да Любяшоўскае ўсходнекаталіцкае парахвіі належала вёска Угрынічы, адлеглая 15 км, і Аброва. Там пастаянна жылі дзьве сястры скрыткі³²⁶, а сьвятар прыяжджаў толькі напярэдадні сьвяточных дзён, адпраўляў у капліцы вячэрню, у сам сьвяточны дзень — утрэню і Службу Божую з казаньнем, выконваў прынагодныя душпастырскія запатрабаванні вернікаў, адпраўляў нядзельную вячэрню і вяртаўся назад у Любяшоў. І вось мне было даручана даяджаць у Угрынічы.

Рэлігійная гісторыя Угрынічаў была вельмі сумная. Калі там айцы капуцыны пабудавалі царкву, дык Камень-Кашырскі староста³²⁷ загадаў яе закрыць, бо сам жа ён перад тым ня даў дазволу на яе пабудову. І паліцыя апячатала каталіцкую царкву ў каталіцкай Польшчы. Аднак сёстры-скрыткі працавалі там далей і ўладзілі каплічку для

³²⁵ **Ян з Адэсы** (1899—?), склаў манаскія зарокі ў 1918 г., высвячаны на сьвятара ў 1923 г. Па стане на 1939 г. быў кіраўніком Славянскай місіі айцоў капуцынаў, генэральным вікарыем па справах славянска-бізантыйскага абраду ў Пінскай рыма-каталіцкай дыяцэзіі.

³²⁶ **Скрыткі** (польск. *skrytki*) — простамоўнае акрэсьленьне сябровак некаторых жаночых манаскіх згуртаваньняў, якія ня носяць манаскага адзеньня, а апранаюцца як сьвецкія асобы.

³²⁷ Угрынічы ўваходзілі ў склад Камень-Кашырскага павету Палескага ваяводства, які сёння цалкам уваходзіць у склад Украіны.

свайго прыватнага ўжытку ў тым доме, дзе жылі. Тады паліцыя пачала пісаць пратаколы на гаспадара дому і ён папрасіў сясьцёр выйсці зь ягонага дому, аднак знайшоўся іншы гаспадар, які не пабаяўся пагрозаў паліцыі і прыняў на некаторы час сясьцёр, а потым яны выбудавалі сабе свой дом і ў тым доме ўладзілі каплічку. Вось у гэтай каплічцы і адбываліся багаслужэньні, а царква стаяла запячатанаю, як немы сьведак варожых адносінаў польскае адміністрацыі да ўсходнекаталіцкага руху.

Пры гэтай нагодзе варта крыху забегчы напярод і сказаць, што і гэтая капліца ў 1939 г. была запячатана загадам Палескага ваяводы Костэк-Бернацкага. Да таго апячатаньне капліцы адбывалася ў такі дзень, калі ў Любяшове не было сьвятара, дык не было каму вынесці Найсьвяцейшае Эўхарыстыі — паліцыя гэтым не турбавалася, замкнула і запячатала Эўхарыстычнага Хрыста. З горкаю прыкрасьцю пісаў аб гэтай падзеі польскі часопіс “*Oriens*” № 4, с. 125, год 1939, што “*Госпад Ісус Хрыстос знайшоўся ў арышце*”, — і гэта ў каталіцкай дзяржаве — у Польшчы!

Мне давялося быць у Любяшове і даяжджаць у Угрынічы толькі адзін месяц. Аднак за гэты кароткі час я ўжо зжыўся зь людзьмі, асабліва з моладздыю, дык і выяжджаць адтуль не хацелася. На ўсіх багаслужэньнях людзей была поўная капліца, так што я гаварыў казаньні нават на вячэрнях. Загад аб перанясенні на іншую працу прышоў зусім неспадзевана...³²⁸.

³²⁸ На гэтым рукапісе перапыняецца. Падрабязнасці яго сьвятарскай дзейнасьці ў гэты час не асабліва вядомыя. У біяграфіях падаецца, што ў 1937–1939 г. ён быў душпастырам “у розных мясцох дзяцэзіі Пінскай: Любешаў, Угрынічы, Гародняя, Стоўпцы”. Ва ўласных успамінах, выдрукаваных пад назвай “Праз навалніцы і нягоды. Успаміны з гадоў 1930–1944. Фрагмэнты”, а. Леў Гарошка адзначаў:

“Я належаў да тых сьвятароў, якія ня мелі дазволу на навуку рэлігіі ў школе. Калі я ўсё-ж стараўся навучаць дзяцей у сябе або ў хатах іхных бацькоў, дык ад паліцыі ня меў праходу. Паліцыя старалася даведацца вызначаны час і месца навукі, пільнавала дзяцей, пераймала іх па дарозе і адпраўляла назад дамой. У Століне я катэхізаваў дзяцей у магільнай капліцы, на самых могілках, у лесе і ў збожжы, разьдзяліўшы ўсіх дзяцей на некалькі групаў. Трэба было штодзённа праходзіць пешкі некалькі дзясяткаў кілёмэтраў, унікаючы спатканьня з паліцыяй.

Каб маральна й матар’яльна зламаць вуліцкае духавенства, паліцыя мела загад пісаць усякія магчымыя пратаколы за найдрабнейшыя, а нават не існуючыя адміністрацыйныя правіны, як пабелка платоў, чысьціня вуліцы, парадак каля хаты і інш. На мяне гэтых караў напісалі ў суме на 200 злотых і столькі-ж сама на дзяка” (цыт. паводле: Юрэвіч, Лявон. Беларускае мэмуарыстыка на эміграцыі. Нью-Ёрк, 1999. С. 197).

Царкоўнае жыццё³²⁹

“Белар[уская] Крыніца” N. 24, з 10.VI.1932, N. 26 [з] 29.VI.

Рэфэруе водзвыы розных газэтаў аб жыцці і дзейнасці Прав[аслаўнай] ц[арквы] — кажа:

“Царква сталася ўстановаю бязь верных, нейкай інстытуцыяй для рэгістрацыі актаў стану, а з духавенства вытварыўся тып фармальна ляяльнага, але бескарыснага для верных і дзяржавы ўрадоўца. Вынікам такога палажэння... зьяўляецца страшэнны заняпад рэлігійнасці сярод праваслаўных беларусаў, а ў сувязі з гэтым — пашырэнне між імі камунізму, бязбожжа, амаральнасць, праступствы і г. д.”.

Прыводзячы факты, разбураючыя духовае жыццё праваслаўнага народу, хцівасці кіруючых епархіямі кансысторыяў, аблажыўшых цэрквы вялізарнымі падаткамі... прыходзіць да вываду, што так неабходная направа духовага жыцця праваслаўных беларусаў магчыма толькі тады, калі замест чужынцаў кіруючыя мейсцы ў епархіях будуць заняты не беспрынцыповымі расейцамі, гатовымі ў кожную хвіліну, дзеля кар’еры і асабістае карысці, змяніць сваю нацыянальнасць, а ведамыя беларускаму і ўкраінскаму грамадзянству сапраўдныя прадстаўнікі і сыны гэтых народаў.

Лепшая ідэювая частка духавенства перажывае страшэнную трагедыю, але, будучы прыдушана кансысторскімі загадамі, змушана маўчаць.

Польскае каталіцтва

“Вось 1-га верасня сёлета (1934) а гадз. 5–6 вечарам двух маладых беларусаў-каталікоў паілі ў касцёл Сьв. Яна ў Вільні да споведзі і трапілі да ксяндза пралата Савіцкага. Вось-жа, калі першы зь іх стаў спавядацца па-беларуску, дык спавяднік захаваньнем сваім змусіў беларуса спавядацца па-польску; калі ж другі падшоў і таксама пачаў спавядацца па-беларуску, дык тады спавяднік ужо фармальна скіпеў ад злосці і замест таго, каб спавядаць, пачаў ляць беларусаў, называючы іх камуністамі, бязбожнікамі, паскудзтвам, брыдзячы беларускую літаратуру і г. д. Гэты да глыбіні абражаючы факт пераходзіць усе граніцы царплівасьці. Бо трудна сапраўды нават у думках сабе дапусьціць,

³²⁹ Наступныя раздзелы “Царкоўнае жыццё”, “Польскае каталіцтва”, “Кс. біск. Няміра”, “Галасы прэсы аб вуні”, “Мінойты”, “Рэлігійная праблема”, “Жуткі абраз панявельня”, “Епархія і ерархі” — гэта выпіскі з розных публікацый і паасобныя нататкі Льва Гарошкі што да царкоўных справаў. Напісанья асобна, яны ўключаны сюды як храналягічны працяг аповеду.

што вытвараецца. І хто ж сапраўды зьяўляецца агітатарам бязбожнасьці, ці такі ксёндз-пратат, ці камуністы!? Што за прафанацыя споведзі і сьвятыні!”. а. Г.

“Шлях моладзі” № 10 (70), Верасень 1934.

Л.Н. “Кепска будзе з “настырамі”!

Кс. біск. Няміра

Летам 1936 г. візитаваў парахвіі — у Гайніне³³⁰, Мядзьевадзіцкае (гміны) парахв[іяне] спаткалі яго з хлебам і сольлю і прывіталі па-беларуску — дык ён за гэта абразіўся.

“Б. Кр.” 50 (691) 6.XII.1936.

Галасы прэсы аб Уніі

“Пункты ў справе Уніі”

Вясковец. “Бел. Крыніца” № 34, 1931, 29.X.

“Аб рэлігійнай Уніі на вёсцы чуваць што раз больш”.

Ад імя тых, што “ўжо разумеюць, што такое унія”, падае пункты.

“Чаго ж не павінна быць у справе Уніі?”

1. Перадусім не павінна быць польскага вышэйшага і ніжэйшага духавенства, якое ня хоча і слухаць аб патрэбе беларускага народу. Пад вышэйшым духавенствам разумею польскі епіскапат у нашым краю на чале з ар[ц]ыб. Ялбжыкоўскім...

2. Другім пунктам будзе асабліўшы недавер беларускай інтэлігенцыі да езуітаў. Ня буду гаварыць аб справядлівасьці ці несправядлівасьці гэтага недаверу, на каторы злажылася шмат гістарычных абставін...

3. Трэцім нэгатыўным пунктам ёсьць праводжаньне Уніі на нашых землях пад загадамі камісіі “Pro Russia”. Сьведамыя беларусы баяцца ня толькі палянізацыі, але і русіфікацыі.

* * *

1. Першым пазытыўным дзейнікам, безь якога масавага пашырэння уніі трудна сабе прадставіць, ёсьць стварэнне беларускага ўніяцкага біскупства, незалежна ад польскіх біскупаў, а толькі ад Апостальскай сталіцы...

2. Унійнай работай павінна кіраваць духавенства беларускае...

³³⁰ **Гайнін** — сёньня вёска ў Куршынавіцкім сельсавеце Ляхавіцкага раёну Берасьцейскае вобласьці.

Мінойты

Гэты звычайны польскі маёнтак³³¹ з капліцаю³³² ў Лідзкім пав. Не бязь ведама віленскага арцыб. Ялбжыкоўскага там асеў кс. канонік К[араль] Любянец і ўзяўся наварочваць праваслаўных беларусаў на каталіцтва ў лац. абраздзе.

Той жа канонік заўзята змагаецца з Уніяю, выдаючы і пашыраючы лістоўкі і брашуры супрацьунійнага зьместу.

Ведама такжа, што гэткая палітыка да ўспадобы палескаму ваяводзе Костэк-Бернацкаму.

А Гэнрык Любянец напісаў цэлую кнігу супраць Уніі: *“Droga na Wschód Rzymu”*.

Рэлігійная праблема

Каго як каго, але студэнта багасловіі мусіла цікавіць рэлігійная праблема на Беларусі; праблема, створаная цяжкімі гістарычнымі падзеямі і яшчэ цяжэйшымі сучаснымі абставінамі. Праваславіе стала *“рускаю вераю”*, каталіцызм — *“польскаю вераю”*. Рэлігія была ўпрэжана ў палітычныя пляны нашых суседзяў, каб вынарадаўляць беларусаў. І гэткае грубае зьяняважлівае прызначэньне рэлігіі кіраўнікі абедзвёх цэ[р]кваў абстойвалі ўсімі магчымымі і немагчымымі канонамі, пастановамі, прыпісамі, распараджэньнямі. Да таго шматлікія парахі, і праваслаўныя, і каталіцкія, лічылі парахвіі сродкам да нажывы. У багацейшых каталіцкіх парахвіях гэта ня так кідалася ў вочы, але ў бяднейшых, асабліва ў праваслаўных, на гэтым тле здараліся сапраўды ганебныя ўчынкі. Адночы ў нашай вёсцы падчас споведзі на Вялікдзень бедная дзяўчына палажыла замест 50 гр. усяго 30 гр. І вось духоўны накінуўся на яе з лаянкаю:

— Ты знаеш[ь], што ты сделала? Ты ж в самого Господа Нашего Исуса Христа уваравала 20 гр. И тепер[ь] после исповеди ты большая грешница, чем перед исповедью...

Дзяўчына то чырванела, то бялела і не магла бараніцца. Не сказала, што ані яна, ані яе бацькі ня мелі больш гроша пры душы і ня мелі за што солі купіць. Ад таго часу яна больш да споведзі не хадзіла.

Пэўна ж, праваслаўнае духавенства, маючы жонку і дзяцей, мусіла старацца здабыць пражыцьцё для сям’і, мусіла яшчэ плаціць у кансісторыю, але сваімі грубіянскімі адносінамі і задзірствам яны самі выганялі людзей зь сьвятыняў і тым самым пазбаўлялі сябе даходаў. Амаль усюды ў тых парахвіях, дзе духавенства не таргавалася

³³¹ Маёнтак Мінойты належаў роду Гадачэўскіх.

³³² Спачатку плянавалася будаўніцтва капліцы, але ўрэшце ў 1928 г. быў збудаваны касцёл у імя Сэрца Пана Езуса, асьвячоны у 1929 г. біскупам Р. Ялбжыкоўскім.

за выконваньне сьвятых Тайнаў, сьвятыні ніколі не пуставалі і парахі не наракалі на беднасьць.

Жуткі абраз панявольеньня

У Збуражы больш чым дзе кідалася ў вочы каляніяльная польская палітыка адносна Беларусі. Сялянства было беднае і не магло мець ніякае надзеі на паляпшэньне свае долі. А што чакала моладзь? — Яшчэ горшая бядота і свае зямлі вельмі ма[ла]. Ніякіх заробткаў у ваколіцы. Навакольных памешчыкаў мала і тыя мелі невялікія маг[чымасьці] (?), плацілі за працу так мала, што і на харчы не выстарчала. Ніякіх фабрыкаў у ваколіцы. Наагул палякі за час акупацыі Заходняе Беларусі не збудавалі ніводнае новае фабрыкі. Наадварот, нават шматлікія дробныя прадпрыемствы, якія існавалі перш, — зачынены або самі пазачыніліся. Віленская Гандлёва-Прамысловая Палата падавала, што з 770 прадпрыемстваў, якія былі на абшары Зах. Беларусі да 1914 г., у 1929 асталося толькі 249.

Епархія і ерархі

Абшар пінскага лацінскага біску[п]ства перш належаў да Менскае епархіі. Як самастойнае біскупства яно было створана ў 1924 г. і першым яго ерархам быў біск. Жыгімонт Лазінскі. Ён у лістападзе 1918 г. заснаваў першую на Беларусі каталіцкую беларускую сэмінарыю, рэктарам якое быў а. д-р Фабіян Абрантовіч. Варта заўважыць, што нават сам біск. Лазінскі 6.XII.1918 г. сказаў у Менскай катэдры казаньне па-беларуску.

Калі ж у Менску аставалася бальшавіцкая ўлада і разам з гэтым прасьледаваньне рэлігій, біск. Лазінскі ўцёк у Заходнюю Беларусь — у Наваградак, а потым пераехаў у Пінск. Разам зь ім перанесена туды і сэмінарыя. Але ўжо ў Наваградку яе пачалі палянізаваць, а ў Пінску ад колішніяе беларускае сэмінарыі асталіся толькі выклады беларускае мовы. Аднак і гэта шматлікім польскім дзеячам моцна не падабалася. І вось аднойчы да біскупа Лазінскага зьявіўся якісьці генэрал з Варшавы і пачаў яго моцна дакараць, што ён “цацкаецца” зь беларусамі. Нарэшце, падняўшы голас, генэрал крычаў:

— *Я вам кажу, што няма ніякае патрэбы цацкацца з гэтымі беларусамі, бо праз 20 гадоў тут ня будзе ніводнага беларуса!*

Біскуп такжа падняў голас.

— *А я вас запэўню, пане генэрале, што праз дваццаць гадоў тут ня будзе ніводнага паляка.*

— *Як?! — усклікнуў генэрал.*

— *А так, што дайце мне супакой, і калі ласка, зачыніце дзьверы з другога боку.*

Генэрал выскачыў з канцылярыі біскупа як апараны і аб сваёй гутарцы пажаліўся аднаму каноніку.

Усюды ганяюць, усюды сьмяюцца, ну проста хоць крыкні “ратуй”.

Беларусь была замен[ен]а ў калёнію, але гэтага было замала. Ужо ад пару гадоў існавала ў Варшаве “*Liga Morska i Kolonialna*”³³³, якая падбухторвала грамадзкую апінію, што Польшча патрабуе калёніяў у [...] і Азіі. Беларусь мела [...].

І пры ўсім гэтым вельмі вымоўнае выяўленьне глыбокага перакананьня, што Беларусь будзе страчана.

Ніводнае новае фабр[ыкі], ніводнае [...]. Эксплюатацыя багацьцяў лесу і інш. — амаль грабеж.

ЧАСТКА II. ПАД САВЕТАМІ³³⁴

У савецкіх школах

Сядзець удома без работы было немагчыма³³⁵. Трэба шукаць нейкую працу. Мне было ведама, што найбольшую нястачу кадрў адчувалася ў школьніцтве, таму што аграмадная колькасьць польскіх настаўнікаў паўцякала, а беларусаў было мала. Прыпадкам я даведаўся, што ў Слоніме нават манашкам, якія прыпрацоўвалі ў школах, дазволена працаваць і далей у школах, толькі трэба было пераапрацуцца ў сьвецкую вопратку. У Наваградку адзін ксёндз быў запрошаны выкладаць лацінскую мову. Вось жа і я пастанавіў шукаць працы ў школах. Але першыя мае пошукі выявілі, што я яшчэ замала ведаў савецкую сыстэму.

Каб ведаць, дзе і як найлепш знайсці працу, я звярнуўся для інфармацыі да кіраўніка 10-годкі ў Міры. Ён катэгарычна заявіў, што гэта аніяк немагчыма і нават ня раіў ісьці да інспэктара районо. Мірскі

³³³ **Марская й каляніяльная ліга** (*Liga Morska i Kolonialna*) — польская грамадзкая арганізацыя, утвораная ў 1930 г. у выніку пераўтварэньня Марской і рачной лігі, якая існавала перад гэтым. Сярод іншага арганізацыя ставіла задачай змагацца за набыцьцё Польшчай заморскіх калёніяў. Практычная праграма арганізацыі заключалася ў набыцьці зямлі на іншых кантынэнтах з мэтай іх наступнага засяленьня перасяленцамі.

³³⁴ У арыгінале гэта асобны тэкст на 20 старонках, які мае назву “У савецкіх школах” і ўключае разьдзелы: “У савецкіх школах”, “У Баранавіцкім музэі”, “Дарэмныя пошукі працы”, “Вывазы і арышты”, “Голад Бога”.

³³⁵ 15 траўня 1939 г. паводле загаду наваградзкага ваяводы а. Леў Гарошка за яго дзейнасьць на карысьць вунні быў афіцыйна выселены з памежнай паласы, што складала 100 км. Ён быў пераведзены на працу ў Збуражы, але з прыходам Саветаў займацца душпастырскай працай стала амаль немагчыма.

раён³³⁶ быў малы, і тут ужо школы ўсюды працавалі, дык сапраўды ня варта было ісьці да інспэктара. Большым быў Стаўпецкі раён, вось жа я паехаў туды. Там начальнікам районо быў прысланы з Усх. Беларусі. Ён рашуча адмовіў мне працу, хоць прымаў на працу людзей амаль няграмадных з 2-х класных царскіх школаў.

Доўга не адкладаючы, я паехаў у абласны цэнтар Наваградак. Там было облоно. Але тут, як у Стаўпцах, начальніцаю была жанчына з Усх. Беларусі — Гусарава (?) — і да таго вельмі варожая да духавенства. Яна казала, што нават псаломшчыкаў не прымае, а аб сьвятарах дык і гутаркі быць ня можа. Было сапраўды дзіўна глядзець, як гэтая савецкая начальніца тут жа прымала на працу настаўнікаў людзей, якія самі не маглі напісаць заявы і адкідала чалавека з вышэйшай асьветай. На першы погляд гэта выдавалася бязглуздым, але такое становішча лягічна выплывала з усяе бязглуздае савецкае сыстэмы.

Ня маючы нічога да страчаньня, я паехаў яшчэ ў Баранавічы — там такжа было облоно, але ягоным начальнікам быў украінец. І вось тут неспадзевана пасля прывітаньня і кароткае вуснае інфармацыі аб сабе, ён мне кажа:

— Дык вы з Наваградзкае Беларускае Гімназіі, гэта добра, бо нам вельмі патрэбны настаўнік беларускае мовы. Але, кажце, як жа вы маглі трапіць у Аўстрыю на навучку?

— Я меў стыпэндыю ад мітр. Шэптыцкага.

— А вы яго добра зналі?

— Так, знаў вельмі добра.

— Калі так, дык магу вам запрапанаваць мейсца ў сярэдняй Гандлёвай школе ў Баранавічах.

— Добра. Шчыра дзякую.

Празь якую гадзіну я ўжо меў накіраваньне на працу, а на наступны дзень зьявіўся ў дырэктара Гандлёвае Школы — Крушынскага.

Ня знаю, ці разважна я зрабіў, ці не, але я не згаліў барады і праз гэта заўсёды прыцягваў да сябе лішнюю ўвагу. І настаўнікі і вучні адразу стараліся выясьніць “загадку”: што гэта за новы настаўнік з барадою? Але ў Гандлёвай школе адносіны да мяне і вучняў, і настаўнікаў былі зусім добрыя, нягледзячы на тое, што там было шмат палякаў, якія да беларускае мовы адносіліся непрыхільна.

Таму што ў Баранавічах сапраўды вельмі адчувалася нястача настаўнікаў беларускае мовы, а ўва ўсіх школах беларуская мова выкладалася, дык хутка мне далі дадатковую працу ў вячэрніх курсах расейскае і беларускае моваў і ў школе мэдыцынскіх сясьцёр — там яшчэ на

³³⁶ **Мірскі раён** існаваў у складзе БССР у 1940–1956 гг., сёньня ягоная тэрыторыя ўваходзіць у склад Карэліцкага раёну.

дадатак трэба было выкладаць і лацінскую мову. І на дадатак у вчэрняй сямігадовай школе даручана выкладаць біялёгію.

Вчэрнія курсы моваў шмат у чым розьніліся ад дзённых школаў. Калі ў дзённых школах вучні зацікаўлены ведаць добра ўсе прадметы, якія выкладаюцца ў школе, прынамсі ня толькі каб мець зь іх добрыя адзнакі, дык на вчэрніх курсах моваў былі нованабраныя савецкія ўрадоўцы, якія хацелі падвучыцца толькі тое, што для іх было патрэбна. І вось ужо на першай лекцыі выявілася адразу, што яны хочуць вучыць толькі расейскую мову, бо такі дух пановаў ува ўсіх тых установах, дзе яны працавалі. На курсах было каля 40 чалавек — усе з Баранавічаў [і] акругі. Склад курсантаў быў вельмі разнаякі: двох было з унівэрсытэцкаю асьветаю, каля дзясятка зь сярэдняю асьветаю, рэшта зь ніжэйшаю і 2 прыбіральніцы з НКВД ледва ўмелі расьпісацца. Было сапраўды вельмі цяжка выбраць спосаб выкладаньня, які б мог задаволіць усіх. Было вельмі прыкра чуць, як некалькі дзяўчат-жыдовак на першай лаўцы казалі голасна:

— *Беларуская мова брыдка я і нам непатрэбная, дык нашто яе нам вучыць?*

І мне здалася, што гэта не дзяўчаты гавораць, але празь іх вусны гаворыць сьвецкая ўлада. Дзеля гэтага наступную лекцыю я распачаў кароткім уступам:

— *Перш чым зачаць лекцыю, я хачу вам адказаць на вашыя засьцярогі адносна беларускае мовы. Некаторыя з вас казалі, што яна брыдка я, іншыя — што яна вам непатрэбная, але ж вы працуеце ў розных установах, якія маюць дачыненне зь беларускім народам, дык як жа ня ведаць мовы таго народу, зь якім вы штодзённа маеце розныя справы? Гэта ж было б зьянявагаю таго гаротнага народу, які столькі цярэў зьдэкаў і які чуў кпіны і зьянягаі да сябе самых і да свае “мужыцкае” мовы ад царскіх чыноўнікаў і польскіх паноў. Тыя ганьбілі яго мову, абзывалі яе рознымі абразьлівымі словамі. Дык савецкім служачым, якія маюць абараняць сялян і работнікаў, зусім не да твару патураць царскім чыноўнікам ці польскім панам і адносіцца зьяняважліва да беларускае мовы. І я думаю, што ў савецкіх установах не павінна быць мейсца ані для расейскіх чарнасоценцаў, ані для польскіх шавіністаў. А другая справа, ці беларуская мова прыгожая ці не — вось паслухайце верш Янкі Купалы “Курган” і потым мне скажаце.*

Я прачытаў так верш, як толькі мог, і калі яго скончыў, у клясе была мёртвая цішыня, а дзеўкі-жыдоўкі на першай лаўцы ўкрадкам выпіралі сьлёзы.

Па хвіліне маўчаньня на маё запытаньне, ці гэта брыдка я мова, усе прызналі:

— *Гэта вельмі прыгожая мова. Вельмі прыгожа!*

— *Добра, але каб у далейшым я ведаў, для каго я маю выкладаць і як выкладаць, скажэце мне, хто не хацеў бы прыходзіць на лекцыі беларускае м[овы].*

— *Будзем прыходзіць, — казалі ўсе за выняткам прыбёральнікаў з НКВД — яны маўчалі.*

Пасьля гэтае лекцыі трох хлопцаў затрымалі мяне на карыдоры і шчыра дзякавалі:

— *Такая гутарка лепш чым усякія граматыкі і правапісы, — казалі наперабой.*

У школе мэдыцынскіх сясьцёр былі іншыя цяжкасьці. Хоць школа рыхтавалася беларускаю, але ўсе настаўнікі за выняткам мяне выкладалі па-расейску. Так праяўлялася крывадушнасць савецкае ўлады: гаварыць адно, а рабіць другое.

Так у турботах мінуў першы месяц мае працы ў савецкіх школах. Усім настаўнікам у Баранавічах у канцы сьнежня выплацілі заробатную плату польскімі грашыма і даслоўна некалькі дзён пасьля выплаты ўняважлілі польскую валюту. Усе стараньні, каб хоць частку тых грошаў замяніць на савецкую валюту кончыліся нічым. Жыві з чаго хочаш, і як хочаш... Савецкая ўлада паказвае сваё сапраўднае аблічча.

Для школьніцтва Заходняе Беларусі важна датаю быў новы 1940 г. Падчас навагодніх канікулаў было абвешчана, што ўва ўсёй Заходняй Беларусі ўводзіцца беларуская савецкая сыстэма. Пры тым некаторыя школы, якія не адказвалі гэтай сыстэме, былі зьліквідаваны, у тым ліку і Гандлёвая Школа, дзе я выкладаў. Мяне перавялі на выкладчыка беларускае мовы ў расейскую 10-годку.

Згодна з савецкаю сыстэмаю з нагоды “беларусізацыі” школаў быў арганізаваны мітынг усіх настаўнікаў з Баранавіч, і на мітынг прыехаў высокі ўрадавец з наркамату асьветы зь Менску — Вадэйка. Ён адчыніў мітынг і, на здзіўленьне ўсіх, прамаўляў па-расейску. Больш наглядных кпінаў з тае беларусізацыі нельга было і выдумаць. Пасьля ягонае прамовы пачалі прамаўляць настаўнікі. Некаторыя гаварылі па-расейску, некаторыя па-беларуску, але большасьць гаварыла толькі аб тым, як гэта было дрэнна ў панскай Польшчы. Было прыкра слухаць гэтае пераліваньне з пустога ў парожнае, і ў мяне засьвярбеў язык. Мне далі слова па-за чаргою. Маё кароткае выступленьне моцна розьнілася ад маіх папярэднікаў. Хоць я рыскаваў, але хацелася паказаць, што нягледзячы на ўсякія небясьпекі “*жыва яшчэ душа ў народзе гэтым*”.

Кароткі зьмест майго выступленьня быў такі: *Нам было вельмі прыемна пачуць вестку, што школьніцтва ў Зах[одняй] Беларусі мае быць беларусізавана, але было вельмі дзіўна, што тав. Вадэйка гаварыў аб гэтым па-расейску. Мае папярэднікі на гэтай трыбуне шмат гаварылі аб ліхой долі, якую мы перажылі пад палякамі. Гэта*

шчырая праўда, але ж нас паклікалі сюды, каб выказацца адносна новых зьменаў у школьніцтве, аб чым амаль ніхто нічога не казаў і таму я аб гэтым хачу сказаць некалькі слоў. Я перакананы, што абвешчаная зьмена адказвае найжывейшым і найшчырэйшым жаданьням беларускага народу. Бо ж яшчэ перад Кастрычніцкаю рэвалюцыяю Я. Купала пісаў:

“К свабодзе, роўнасьці і знаньню
Мы працярэбім сабе след.
І будзе ўнукаў панаваньне,
Там, дзе сягонья плача дзед”.

Колькі ж гэта было стараньня ў Зах[одняй] Б[еларусі], каб адчыніць там школы, наколькі незьлічона дэкларацы[яў]³³⁷. Цяпер адчыняецца ня след, але шырокі шлях.

Але той жа Купала пры іншай нагодзе пісаў аб змагарох:

“Ідзем, брыдзем, а на дарозе,
То корч, то камень, то бадзьль,
У брата станеш на парозе,
А ён, табе, о Божа крыў!”³³⁸.

Я думаю, што ўсім тым, хто перажыў цяжкія часы, хацелася б каб цяпер ужо не было тых ні корчаў, ні бадзьлёў, ні каменяў на тым шляху, які вядзе да лепшае будучыні.

Мая прапанова выклікала буру. Адны горача віталі, іншыя казалі, што яна была нацыяналістычная. Апошнія слова на мітыngu меў Вадэйка і, дзіўна, гаварыў па-беларуску. Ён шкадаваў, што на адкрыцьці гаварыў па-расейску, а ў канцы напаў на мяне, называючы маё

³³⁷ Маюцца на ўвазе дэкларацыі на адкрыцьці школаў зь няпольскай мовай выкладаньня, якія прадстаўнікі нацыянальных меншасьцяў у Польшчы павінны былі падаваць у дзяржаўныя органы ў адпаведнасьці з моўнымі законамі ад 31 ліпеня 1924 г. Калі за школу на няпольскай мове падавалі заявы бацькі 40 вучняў, то ў гэтай мясцовасьці мусіла адкрывацца школа на гэтай мове, калі ж у той самай мясцовасьці адначасова бацькі 20 вучняў выказваліся за школу на польскай мове — адкрывалася дзьвюхмоўная (утраквістычная) школа. Аднак на практыцы гэтыя палажэньні звычайна не выконваліся. Так, у 1925 г. заходнебеларускія сяляне падалі 16 тысячаў заяваў на адкрыцьці 400 школаў на роднай мове, але ў выніку не атрымалі ніводнай новай чыста беларускай школы.

³³⁸ Цытуецца ў крыху скажоным выглядзе верш Янкі Купалы “На папасе”. Правільная версія гэтага сьлуска:

Ідзем, брыдзем, а на дарозе,
То куст, то камень, то бадзьль,
У брата станеш на парозе,
А ён табе... о, Божа, крыў!

выступленне шкодным. Мне было дзіўна, што пасля такога выступлення не адклікалі майго назначэння ў расейскую дзесяцігодку.

Першае знаёмства з расейскаю дзесяцігодкаю выявіла, што там аграмадную большасць вучняў складалі беларусы. Прытым вучняў запісалася больш, чым было мейсц, а ў беларускай дзесяцігодцы № 1 іх было замала. Бо агульна ўжо было ведама, што бальшавікі адносяцца варожа да беларускасці, таму шмат хто баяўся беларускіх школаў, каб ня мець прыкрасыці ад уладаў. Баязьнь да беларускасці ў вучняў расейскае дзесяцігодкі была такая, што спачатку яны адносілі[ся] непрыхільна нават да выкладаў беларускае мовы і да мяне як да выкладчыка. Але хутка гэтая непрыхільнасць замянілася ў прыязнь.

У школах адразу арганізаваліся гурткі піянераў і камсамольцаў і ладзілі антырэлігійныя лекцыі. У звязку з гэтым вучні часта сам на сам пыталіся ў мяне, што маюць рабіць, калі іх прымушаюць ісці туды, куды яны не хацелі.

Маё настаўніцтва ў сьвецкіх школах трывала нядоўга. У канцы студзеня 1940 г. адбыліся зьмены ў аблону і гороно. На мейсца Навхацкага быў прысланы зь Менску камуніст Кобля. Даведаўшыся, што ў ліку падуладных яму настаўнікаў ёсць сьвятар, ён хутка паклікаў мяне да сябе на размову.

— *Як жа з вашым сьветапаглядам?* — пытаўся т. Кобля пасля прывітаньня.

— *Сьветапагляд хутка не зьмяняецца,* — адказаў я корат[ка].

— *Дык вы не адрокліся свайго сану?*

— *Не.*

— *А ці маглі б вы зрабіць публічны даклад аб шкоднасці Царквы для народу. Вы ж напэўна ведаеце гісторыю Царквы і ведаеце шмат фактаў аб яе вялікай шкоднасці.*

— *Гісторыю Царквы я ведаю даволі добра і ведаю нямала фактаў, калі паасобныя духоўныя рабілі дрэнна, але іх Царква асуджала, як камуністычная партыя асуджала тых, што адхіляюцца ад партыйнае лініі і дзейнічалі на шкоду народу.*

Зрабіўшы кіслую міну, т. Кобля маўчаў. Разьвіталіся мы холадна, а праз два дні я атрымаў ліст з районо аб звальненні з працы. Калі аб гэтым даведаліся вучні, адразу намерваліся выслаць дэлегацыю ў аблону, каб там адклікалі пастанову районо, але я ім адраў гэта рабіць, бо ўсё раўно пастановы аб звальненні не адклічуць, а вучням могуць зрабіць прыкрасыць. Ды і мне самому не хацелася далей быць савецкім настаўнікам. Культ Сталіна і культ бальшавіцкае ўлады ператвараў усе падсавецкія літаратуры, а беларускую ў асаблівае, у нейкую прытарную агітацыю. Таксама і ў граматыцы ўсе практыкаваньні былі перапоўнены агітацыяю. Калі да но-

вага году яшчэ была магчымасьць самому выбіраць матэрыял для практыкаваньняў і для літаратуры, дык ад студзеня 1940 г. праграма дакладна азначала матэрыял, які трэба было падаваць вучням. Таму звальненьне з настаўніцтва я прыняў з палёгкаю на сэрцы.

Да таго ўжо маею асобаю пачыналі цікавіцца якіясь няведамыя мне людзі. Адпраўляў я Службу Божую толькі ў нядзелі і ў часе між раньняю і сьпяванаю мшою, калі ў касьцёле амаль нікога не было. Але на Каляды касьцёл увесь час быў поўны і для шмат каго была немалая сэнсацыя ўбачыць савецкага настаўніка, які адпраўляў Службу Божую. Паколькі яшчэ ў Зах. Беларусі моцнага перасьледаваньня не было, мне не хацелася хавацца з маім сьвятарствам, аб гэтым будзе сказана больш у разьдзеле “Голад Бога”.

У Баранавіцкім музэй

У расейскай дзесяцігодцы разам са мною працаваў Турскі³³⁹, арганізатар музэю ў Баранавічах. Як толькі ён даведаўся, што мяне звольнілі з настаўніцтва, дык сам запрапанаваў працу ў музэй, бо ён якраз зьбіраў кадры супрацаўнікоў згодна з інструкцыяю наркамату культуры. За польскіх часаў гэты музэй абслугоўвала двух чалавек, а цяпер кадры разрасьліся да 8 чалавек. Ужо шэсьць чалавек Турскі дабраў і бракавала толькі аднаго малодшага навуковага супрацаўніка і рэстаўратара. Я ахвотна згадзіўся працаваць малодшым навуковым супрацаўніком.

Першы тыдзень уласьціва не было ніякае працы і ўсе супрацаўнікі музэю праводзілі час або ў гутарках, або ў чытаньні якіх музэйных рэдкасьцяў. Я скарыстаў з гэтага, каб абзнаёміцца з архэалогіяю і музэйнаю працаю.

Часам трэба было такжа выпаўняць розныя анкеты. Пры гэтым выяўлялася сапраўднае аблічча савецкае ўлады. Напрыклад, у анкетце кадраў замест нацыянальнасьці былі ўсяго дзьве рубрыкі: рускія, іншыя. Тут расейскі расізм пераплінуў і гітлераўскі, і паўднёва-афрыканскі расізм. Трэба мець на ўвазе, што гэтая анкета адносілася да ўстановы ў БССР.

Усе экспанаты музэю складаліся з тых рэчаў, якія сабраў да вайны Турскі. А з тых музэйных рэчаў, якія былі разграблены ў маёнтках магнатаў, нічога ў Баранавіцкі музэй ня трапіла. З другога боку, і сам

³³⁹ **Леонард Турскі** (польск. *Turski*; 1881—?), культурны дзеяч, выпускнік Каралеўскай акадэміі прыгожых навук у Мюнхэне. У 1922–1940 гг. працаваў настаўнікам маляваньня й геаграфіі ў дзяржаўнай гімназіі імя Тадэвуша Рэйтана ў Баранавічах. Адначасова ў 1929–1944 гг. бесперапынна быў дырэктарам Рэгіянальнага (пасля гарадзкога) музэю ў Баранавічах. Пасля Другой сусьветнай вайны выехаў у Польшчу, працаваў настаўнікам маляваньня ў Дзяржаўным ліцэі й гімназіі імя Генрыка Сянкевіча ў Чанстахове. У 1949 г. выйшаў на пэнсію.

Турскі некаторыя больш вартасныя рэчы, як, напрыклад, беларускі старадрук з XVII ст., трымаў у сябе ўдома. Аднак экспанатаў і так было больш, чым можна іх было выставіць у невялікім доме, прызначаным пад музей.

Мне здавалася, што ў музеі ніхто мяне ня будзе турбаваць, але, на вялікі жаль, сталася інакш. На другі месяц мае музейнае працы пачалі часцей заглядаць у музей розныя начальнікі з аблвыканкама. Адночы пасяля такіх адведзінаў Турскага паклікалі ў аблвыканкам. На другі дзень ён прыйшоў у музей прыгноблены, бо яго начальства вылаяла за тое, што “музейныя кадры вельмі засьмечаны”. Ясна было, што тым “сьмецьцем” была мая асоба. І сапраўды два тыдні пасяля мяне звольні[лі] з працы, не падаючы ніякіх прычынаў.

Дарэмныя пошукі працы

Ня знаючы яшчэ належна савецкае ўлады, мне здавалася, што пры той нястачы інтэлігенцыі, якая адчувалася ў Зах. Беларусі, знайсці працу ня будзе вялікіх цяжкасьцяў. Побач адміністрацыйных установаў арганізаваліся шматлікія арцелі і дробныя фабрыкі. Усюды паграбавалі бухгалтараў, а я бухгалтэрыю ведаў добра. У баранавіцкай газэце “Чырвоная звязда”³⁴⁰ было нямала абвестак з запатрабаваньнем бухгалтараў. Выпісаўшы адтуль некалькі найбольш мне адпаведных адрасаў, я пайшоў шукаць шчасьця. І ўсюды паўтаралася тая самая гісторыя. Як толькі начальства пачула, што зьявіўся бухгалтер, радасна мяне віталі, але як толькі, зірнуўшы ў пашпарт, даведваліся, што я “служыцель рэлігійнага культу”, казалі па адказ прыйсьці заўтра, а заўтра заяўлялі, што ўжо знайшлі сабе іншага бухгалтара. Так каля двух тыдняў я вандраваў па розных бюрох.

Ходзячы [па] гэтых бюрох і ўстановах, можна было наглядна пераканацца, як за кароткі час панасылана з Усходу усякіх начальнікаў, сакратароў, кіраўнікоў, інструктараў і асабліва так званых адказных работнікаў. Ці было больш з Усходняй Беларусі ці з РСФСР — цяжка сказаць. Але наогул я меў такое ўражэньне, што ў ніводнай калёніі мэтраполія ня мела [с]толькі сваіх людзей, колькі было прыслана ў Зах. Беларусь за пару месяцаў.

Адзін з тых прысланых — начальнік воблторгу, які жыў у суседнім доме і зь якім я часта спатыкаўся, — у прыватнай гутарцы мне сказаў:

— Вы дарэмна шукаеце працы ў канцэлярыі ці ў якой установе. Вам ніводзін начальнік гэткае працы ня дасьць, бо ёсьць няпісаны закон, паводле якога той, хто дасьць духоўнаму працу ў савецкай установе, атрымае сам тры гады прымусовых работ.

³⁴⁰ “Чырвоная звязда” — абласная баранавіцкая газэта, якая выдавалася ў 1939–1954 гг.

Раз існуе такое права, нічога ня зробіш. Цяпер я пераканаўся, як я мала ведаў савецкую ўладу і як зусім ня быў падрыхтаваны працаваць у катакомбах. Дамоў ехаць я не сьпяшаўся, бо там маё становішча было шмат горшым, чым у Баранавічах.

Вывазы і арышты

Як толькі ўсталявалася савецкая ўлада, ужо зь першых жа дзён пачаліся вывазы сем'яў паліцыянтаў, лясьнічых, каляністаў і магнатаў. Гэта было для ўсіх самазразумелым. Але хутка пачаліся вывазы багачэйшых сялянаў. Людзі са страхам пыталіся: за што? І не знаходзілі іншага адказу, як толькі той, што прычынаю вывазу было багацьце. Але якое ж было дзіва, калі пачалі арыштоўваць быўшых дзеячаў КПЗБ і беларускую інтэлігенцыю. У Наваградку былі ведамы Пранько³⁴¹ і Волько, якія за прыналежнасьць да КПЗБ сядзелі больш у польскіх турмах, чым былі на волі. І вось іх аднаго дня арыштавалі. Чуваць было, што ў іншых раёнах дзеялася тое самае. Адзін вясковы хлопец, працуючы ў Баранавічах, неяк запрыязніўся з энкавэдыстам і, калі арыштавалі быўшага сябру з КПЗБ, пытаўся ў таго энкавэдыста, чаму гэта так робіцца. Той, будучы падвышпўшы, паляпаў яго па плячы і сказаў:

— Ты, брат, яшчэ ня знаеш савецкае ўлады. Нам патрэбны людзі, якія паслушна выковаюць усё, што ім начальства загадае, а тыя, што не баяліся польскіх турмаў, яны і нас ня вельмі слухаюць і крытыкуюць. Дык вось ім трэба прайсьці савецкую школу ў савецкіх турмах. Зразумеў?

Так казаў па шычарасьці энкавэдыст, але афіцьяльна як прычыну арыштаў падавалі быццам нейкія забавязаньні, якія тыя камуністы нібыта мелі падпісаць перад выходам з польскае турмы ў 1939 г., калі ўжо КПЗБ была разьвязана.

Дзеля тых самых прычынаў арыштоўвалі і беларускую нацыянальную інтэлігенцыю. Але калі арыштавалі абласнога (акруговага) вэтэрынарнага д-ра Мікалая Орсу, быўшага дэлегата на зьезду ў Беласток[у]³⁴², дык людзі пачалі пытацца:

³⁴¹ Магчыма, гаворка ідзе пра таго самага Пранько (Проньку), які фігураваў ва ўспамінах Сяргея Хмары: *“Быў так жа Пронька з Наваградчыны, які таксама не падпарадкаваўся разьвязаньню КПЗБ і зарганізаваў свой незалежны акруговы камітэт. Ён арганізацыя праводзіла тэрарыстычную акцыю й напады на паліцыю”*. Гл.: Хмара, Сяргей. Рабінавы хмель: выбраныя творы. Мінск: Кнігазбор, 2009. С. 186.

³⁴² Маецца на ўвазе т. зв. **Народны сход Заходняй Беларусі** — бутафорскае мерапрыемства, праведзенае савецкімі ўладамі 28–30 кастрычніка 1939 г. у Беластоку дзеля фармальнай легітымізацыі ўключэньня тэрыторыі Заходняй Беларусі ў выніку “верасньёўскага паходу” Чырвонай арміі ў склад СССР. “Выбары” на гэты сход былі праведзены 22 кастрычніка 1939 г.

— Што ж гэта дзеецца?

Арыштавалі яго зпадцішка не ў Баранавічах, а ў Стаўпцах, куды яго накіравалі па “кама[н]дзіроўцы”. Але чым больш тайна рабіліся такія арышты, тым больш аб іх было гутаркі.

І трэба ж было так здарыцца, што пару тыдняў пасля арышту сп. Орсы, я неспадзевана стрэнуў на Савецкай вуліцы майго і Орсы школьнага сябра з Наваградзкай гімназіі Алеся Мараўскага³⁴³ ў форме НКВД. Я аж прыстаў са здзіўленьня. І ён затрымаўся.

— Што глядзіш так, не пазнаеш? — пытаець.

— Як не пазнаць, каб Мараўскага не пазнай?

— Мусіць дзівішся, што служу ў НКВД?

— Гэта ты ўгадаў.

— Няма чаго дзівіцца.

— Слухай, а ты чуў, што Міколу Орсу арыштавалі?

— Як-жа, каб будучы ў НКВД ды ня чуў?

— Ну скажы мне, але шчыра, па-сяброўс[ку], за што яго маглі арыштаваць?

— Мусіць, было за што, калі арыштавалі, — адказаў, унурыўшы галаву.

— Алезь, ты так гаворыш, як бы мне зусім ня верыў.

— Хіба табе што палягчэе, калі скажу?

— Пэўна што палягчэе, бо я хачу ведаць праўду аб маім, зрэшты, і тваім добрым сябрам.

— Ён пачаў займацца контррэвалюцыйнаю дзейнасцю.

— Алезь, ты гаворыш глупства, у якое, напэўна, і сам ня верыш.

— Я табе кажу, што гэта так.

Я бачыў, што зь ім больш не было сэнсу гаварыць. Вучыўся ён заўсёды слаба і службу сабе выбраў ліха ведае якую. Прыкра было, што такі чалавек быў калісь сябрам.

Тым часам вывазы ў Сібір і Казахстан паўтараліся хваля за хваляю³⁴⁴. А таму што Баранавічы, як вузлавая станцыя, была зборным

³⁴³ Відаць, маецца на ўвазе **Аляксандар Мураўскі**, якога Андрэй Чэмер згадвае ў ліку тых, хто ў 1933 г. быў адлічаны з Наваградзкай беларускай гімназіі за правядзеньне камсамольскай дзейнасці.

³⁴⁴ Усяго зь верасня 1939 г. да чэрвеня 1941 г. Заходняя Беларусь перажыла чатыры буйныя хвалі вывазаў і дэпартацый. 23 лютага 1940 г. у аддаленыя рэгіёны СССР былі прымусова вывезеныя 33 749 асаднікаў і 17 561 службовец лясной варгты. Другая дэпартацыя была выканана 13 красавіка 1940 г., падчас якой з заходніх абласцей БССР было выслена 26 777 чалавек, галоўным чынам паліцыянтаў, чыноўнікаў, настаўнікаў, сьвятароў, удзельнікаў антысавецкага руху і сяброў некамуністычных партый. 29 чэрвеня 1940 г. адбылася трэцяя хваля дэпартацый, якая распаўсюджвалася на ўцекачоў з цэнтральных ваяводзтваў Польшчы. Нарэшце, падчас чацвёртай дэпартацыі ў чэрвені 1941 г. было вывезена 22 353 чалавекі.

пунктам для адсылкі канвояў, дык тут жуткае відовішча вывожваных сем'яў усцяж сеяла прыгноблочую атмасфэру.

Гэта якраз і была атмасфэра савецкага раю.

Голад Бога

У доме настаўніка, дзе я жыў у Баранавічах, пасяліўся такжа ваенны пракурор зь сям'ёю — жонкаю, сынам і маткаю — родам дзесь з-пад Масквы. Мы зь цікавасьцю прыглядаліся да іх, а яны да нас. І вось жонка пракурора, гатуючы на адной пліце ежу разам з жонкаю настаўніка, пыталася ў яе зь цікавасьцю:

— Чаму гэта ваш кватарант мае бараду?

— Хто яго ведае, я ў яго ніколі аб гэтым не пыталася.

Але пасля трох тыдняў супольнага гатаваньня яны запрязьніліся, і тады жонка пракурора даведалася, што я сьвятар.

— А ці мог бы ён ахрысьціць нашага сынка? — пыталася яна ў жонкі настаўніка.

— Ня ведаю, але я магу папытацца.

Я ахвотна згадзіўся ахрысьціць дзіця пракурора. Гэтым вельмі ўсьцешылася ягоная маці, бабулька малога. У назначаны час пракурор з жонкаю пайшлі “на прагулку”. У пакоі астаўся хросьнік і ягоная бабулька. Я апраўнаўся ў сьвятарскую вопратку і адзеў рызу. Калі ў суправаджэньні настаўніка і ягонае жонкі — якія былі кумамі — я ўвайшоў у пракурораў пакой, ягоная старэнькая маці хвіліну ўзіралася на мяне, раптам замігала яе павекі, пацяклі буйныя сьлёзы і яна кінулася цалаваць край рызы...

Якіх дзесяць мінут пасля хросту вярнуўся пракурор з жонкаю і запрасілі мяне на пачастунак, падчас якога пракурор дакараў жонку і маці, што на такое вялікае сьвята пачастунак заскромны.

* * *

У суседнім доме было больш савецкіх урадоўцаў. Між імі быў начальнік аблгандлю. Гэта быў расеец, але родам з Грузіі, які кончыў Маскоўскі ўнівэрсытэт. Таму што гаспадар суседняга дому, банкавы ўрадовец, меў радыё, дык я часта хадзіў туды паслухаць апошнія навіны і пры гэтай нагодзе заўсёды сустракаў начальніка аблгандлю. Ён такжа зацікавіўся маёю барадою і даведаўся ад гаспадыні дому, якая ведала мяне яшчэ зь-перад вайны, што я сьвятар. І вось пасля гэтага, як я прыйшоў слухаць радыё, ён адразу:

— Ці гэта праўда, што вы духоўны?

— Так, чыстая праўда.

— Але ж вы былі настаўнікам?

— І гэта праўда.

— А дзе вы вучыліся?

— Скончыўшы гімназію, кончыў такжа Багаслоўскую Акадэмію і ўнівэр[сытэт] у Інсбруку.

— І з такою асьветаю вы верыце ў Бога?!

— А хіба ж вы ня ведаеце, што найбольш вучоныя такжа верылі ў Бога?

І пачалася гутарка. Ня спрэчка і ня дыспут, але спакойная гутарка на розныя рэлігійныя тэмы. Так мы гутарылі праз цэлы тыдзень. І падчас тых гутарак у пакоі сядзеў зь люлькаю ў зубах раённы аграном, каля апарату сядзеў гаспадар дому, а гаспадыня насыцеж адчыніла кухонныя дзьверы, каб слухаць гутарку ў кухні, толькі жонка начальніка аблгандлю аставалася ў сваім пакоі разам зь сямігадоваю дачкою. Кожны вечар гутарку пачынаў начальнік.

Пераскокваючы з тэмы на тэму, мы нарэшце закранулі справу місіяў і місіянараў. Зразумела, што гаварыў аб вялікай і карыснай працы місіянараў.

— Ну што вы так хваліце місіянараў, калі гэта ў сапраўднасьці капіталістычныя агенты?! — кажа начальнік.

— Як жа яны могуць быць капіталістычнымі агентамі, калі яны ані ніякага матэрыяльнага капіталу для сябе не зьбіраюць, ані карысьці ня маюць з свае дзейнасьці. Наадварот, яны ахвяроўваюць усё сваё жыцьцё і ўсе свае сілы, каб несць эвангельскую навуку між чужых і найчасьцей вельмі бедных людзей. І найчасьцей між тых бедных людзей яны ўміраюць у апошній бедаце...

Калі я гэта гаварыў, да начальніка прыбегла ягоная сямігадовая дачка, ускочыла на калені, абняла за шыю, пацалавала і пачала нешта шаптаць у вуха. Ён усміхнуўся і кажа ёй:

— Добра, добра, толькі пазволь мне крыху паслухаць.

Яна палажыла галаву на яго плячо, гатовая такжа слухаць. Я прадаўжаў:

— Вось вам прыемна мець сваю сям'ю, пачуць ад роднага дзіцяці шчырае і мілае слова, а місіянары яны ж такжа нармальныя людзі і маюць такжа гэткае жаданьне, але ахвяроўваюць яго Богу і гэта ня дзеля якогась дачаснага капіталу, але дзеля тае капіталнае справы, якая называецца збаўленьне людзкіх душаў...

— Вот знаеце, я аб гэтым ніколі ня думаю... Я мушу падумаць...

Відаць, што мае апошнія словы яго моцна кранулі. Ён устаў, з дачкою на руках пайшоў у свой пакой. Больш ён каля радзь не паказваўся.

* * *

Але найцікавейшае выяўленьне голаду Бога ў падсавецкіх людзей здарылася мне ў Мірскім райваенкамаце пару месяцаў пазьней.

Новыя парадкі³⁴⁵

Пасья Новага 1940 году бальшавікі пачалі ўводзіць свае парадкі ўва ўсіх галінах жыцця. Ужо ў папярэднім разьдзеле я гаварыў, як адбывалася “беларусізацыя” школьніцтва³⁴⁶. Падобнаю ж крывадушнасьцю азначаліся ўсе іншыя новыя парадкі. Усім урадоўцам прызнана плату нароўні з служачымі ў СССР, але хутка абвешчана “дабравольную” пазыку дзяржаве ў вышыні аднамесячнага заробку. Уведзены падатак і культзбор на ўсе сьвятыні. Але найбольшы націск абрушыўся на сялянства — гэта мела быць падрыхтоўка да калектывізацыі.

Наложана на ўсіх пада[т]кі і культзбор, а да таго шмат “дабравольных” паставак дзяржаве: мяса, збожжа, малака, яец; калі хто меў пчолаў — дык такжа і мёду. І ўсё гэта па сьмешна нізкіх цэнах (яны былі больш, чым у дзесяць разоў меншыя ад сапраўдных). На дадзатак яшчэ наложана прымусовую працу на кожнага гаспадара: вывозіць лес, і вазіць каменьне на аэрадром і адрабляць шараварку³⁴⁷ на новых дарогах. А цэны за гэтую працу былі проста кпінамі зь сялян: бо за цэладзённую працу з канём усяго можна было купіць 2 кг хлеба. Але вяршак задзірства адбываўся пры выглядзе тых “заробкаў”, бо ад іх яшчэ адлічалі даходны падатак.

Уся праца, якую савецкая ўлада вымагала ад сялянства, мела характар жудаснае эксплюатацыі. Напрыклад, сяляне з нашае в. Трашч[ычы] і з суседніх мусілі кожны вывезці па 20 м³ зь лесу Крынічнага³⁴⁸ (за Нёманам). На кожнае падарожжа патрэба было 2 дні, бо выязджалася апоўначы, каб быць у лесе рана; там наладаваць дрэва і прывезці на бераг Нёману, здаць кантралёрам і вярнуцца дамоў наступнага дня каля паўночы. Зь лесу да Нёмана можна было зьвінуцца толькі адзін раз і прывезці ўсяго 0,8 м³ або найбольш 0,9 м³. Значыць, на вываз 20 кубамэтраў патрэбна было каля 50 дзён. А калі здараліся завеі і немагчыма было выехаць зь вёскі, дык пад вечар ужо зьяўляўся ў вёсцы якісь працаўнік з райкаму і пачынаў шукаць вінаватых “сабатажнікаў”.

Але найбольш характэрнаю азнакаю савецкага ладу было віжаваньне за кожным і за ўсімі. Актывісты самі дабравольна сачылі за ўсімі, а некаторых энкавэдысты мабілізавалі на гэткую службу. У нас пад вокнамі часта ляжалі (?) розныя “цены”.

³⁴⁵ У арыгінале гэта асобны тэкст на трох невялікіх старонках.

³⁴⁶ Маецца на ўвазе разьдзел “У савецкіх школах”.

³⁴⁷ **Шарварка** — накладзеная на сялянаў павіннасьць будаўніцтва ды рамонту дарог, мастоў і іншых камунікацыйных шляхоў.

³⁴⁸ **Крынічнае** — сёньня вёска ў Мірскім пасялковым савеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласці.

Савецкая ўлада³⁴⁹

Перад набліжэньнем савецкіх войскаў амаль паўсюдна вясковая насельніцтва грабіла маёнткі. Такі грабёж прадаўжаўся і ў першых днёх савецкае акупацыі — ніхто не казаў супраць ніводнага слова. Але былі выпадкі, дзе мійсцовыя актывісты замест грабляжу ладзілі прапарцыянальны падзел. Недалёка ад сталіцы ў адной маёнткавай малачарні двух актывістаў падраховалі ўсё сьперш і раздавалі па паўтары галоўкі на кожнага жыхара іхняе вёскі. І вось дзіўна — камэндант са Століна востра асудзіў актывістаў:

— *Што за падзел? Хай бяруць хто колькі зможа.*

А судзілі такжа вельмі востра Хрыстовіча³⁵⁰ ў Шчорсах³⁵¹ за тое, што ён сам казаў людзям:

— *Не лічыце сябе грабежнікамі, я вам сам усё аддаю, бярыце, што каму трэба.*

Тое ж было потым, калі ў некаторых вясковых крамах, дзе мійсцовыя кіраўнікі раздавалі тавары паводле сьпісу насельніцта, а ня тым, хто першы прыбег у краму.

— *Так ня можна, хай становяцца ў чаргу.*

— *У чым справа? — думалі шматлікія. — Чаму большавікі так баяцца парадку?*

А яны парадку не баяліся, але баяліся такога ладу, які ня зьвязваў людзей зь іхняю ўладаю. Затое ім былі на рукі ўсякія нават дробныя ўчынкi, за якія яны самі ня несці ніякае адказнасьці, але станавіліся быццам абаронцамі тых, хто тыя ўчынкi зрабіў.

Пэўна ж той, хто грабіў маёнтак, будзе заўсёды баяцца, каб не прыйшла такая ўлада, якая яго за гэта пакарае.

Таму не падабаліся большавікам нават камуністы з КПЗБ, якія актыўна выступалі супраць бясчынстваў некаторых актывістаў і нават супраць прысланых з Усходу розных гора-кіраўнікоў.

Шмат сяброў КПЗБ, якія перажылі польскія турмы, налажылі галавою ў савецкіх турмах і канцлягерах.

Адзін з камуністаў Наваградзкага абкаму, падпіўшы ў “даверанага” актывіста, тлумачыў на запытаньне:

— *Ну скажы ты мне, чаму гэта арышта[ва]лі нават некаторых людзей з КПЗБ?*

³⁴⁹ У арыгінале гэта асобны тэкст на васьмі старонках (4 невялікія аркушы).

³⁵⁰ Магчыма, тут прозьвішча пададзена скажона й маецца на ўвазе Апалінарыў Храптовіч-Буцянёў (1879–1945), апошні ўладальнік маёнтка ў Шчорсах.

³⁵¹ **Шчорсы** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Наваградзкім раёне Гарадзенскае вобласці.

— Яшчэ пытаецца “чаму?!” — дык яны ж не баяліся выступаць супраць палякаў і пачалі ўжо нас крытыкаваць — такія мудрагелі.

А крытыкаваць было за што. У 1940 г. пачаўся страшны наступ на сялянства. Эксплуатацыя сялян шмат у чым была горшаю за паншчыну.

Панакладалі на сялян вялікія падаткі — культзбор, абавязковыя пастаўкі збожжа, мяса, яец; калі хто меў пчолы — дык такжа мёду; да таго яшчэ вываз дроў зь лесу, даставы каменья на нованамечаныя аэрадромы і шараварка на будову дарог і да гэтага ўсяго яшчэ “дабравольныя” пазыкі дзяржаве.

Экзархат³⁵²

Падчас маіх дарэмных пошукаў працы аднойчы зьявіўся да мяне а. В. Аношка. Глянуўшы на яго, я адразу дагадаўся, што зь ім мусіла нешта стацца нядобрае. Аблічча яго было белае. У руках ён веў самакат.

— Што сталася? — пытаюся.

— Сам ня знаю што, але памажы мне направіць самакат, бо хачу заехаць у Альбэртын.

— Чаму ж гэта ў Альбэртын, а не ў Далятычы?

— Тут ніхто нас ня чуе? — запытаў ціха.

— Ніхто.

— Я сёньня ўцёк з НКВД і ня знаю, што з гэтага можа быць.

— Дык раскажэце толкам, як гэта сталася і ў чым справа.

— Налажылі на мяне вялікі падатак — 7.000 руб. і 3.000 культзбору. Дзе ж я мог назьбіраць [с]толькі грошай, дык вось паклікалі мяне ў НКВД. Там нагаварылі, напугалі на мяне, а потым пакінулі мяне аднаго ў пакоі. Я чакаў, чакаў, а потым выйшаў на карыдор. Чамусьці і на карыдоры нікога не было. Ці гэта так зрабілі наймысна, ці так сталася прыпадкам, ня ведаю, але я, доўга не чакаючы, пакуль мяне зноў паклічуць, адразу выйшаў на вуліцу, пайшоў да знаёмых, пазычыў самакат і еду ў Альбэртын да а. Неманцэвіча, але наветра выходзіць з задняга кола. Ты, здаецца, крыху знаешся на самакатах...

Я не распытваў, чаму ён мусіў пагутарыць з а. Неманцэвічам, ды і гутарыць доўга не было калі. Як толькі я наладзіў яму кола, ён адразу паехаў. Але не прайшло і пару тыдняў пасля гэтага, як да мяне ў Баранавічах зьявіўся а. Неманцэвіч. Распытваўся аб маіх намерах, аб працы і пераказаў мне пад вялікім сакрэтам аб падзеі гістарычнае важнасьці, што мітр. Андр[эй] Шэптыцкі ўтварыў чатыры экзархаты,

³⁵² У арыгінале гэта асобны тэкст на 18 старонках, што ўключае і наступны разьдзел.

між якімі і беларускі³⁵³. Экзархам назначаны ён — а. А. Неманцэвіч. Тымчасам праца экзархату мела весьціся ў сакрэце, але калі прыйдзе адпаведны час, усё мела быць падана да агульнага ведама. Пытаўся ў мяне, ці я згодзен удзельнічаць у гэтай працы.

— *Для такога працы ў мяне і згоды і ахвоты хапае.*

Мы коратка абгаварылі найбольш пільныя патрэбы Беларускага Экзархату і нашыя магчымасці. Адразу выявілася, што на Беларусі асталося вельмі мала ўсходнекаталіцкага духавенства. Усе прыпадковыя людзі або паўцякалі, або зусім адпалі. Цяпер было да болю ясна, чаму перш на кожным кроку адчувалася так шмат цяжкасцяў у ўнійнай дзейнасці.

(Найбольшаю недарэчнасцю ў нашым палажэнні было тое, што не было ніводнае парахвіі, куды б я мог паехаць, бо большасць усходнекаталіцкіх парахвіяў ужо была зруйнаваная польскімі біскупамі і адміністрацыяю. Большая палавіна зь іх існавала толькі на паперы для справаздачаў у Рым, каб там замыльваць вочы, што вядзецца нейкая ўнійна дзейнасць.)

Вечарам мы з а. Неманцэвічам адведалі сясьцёр сэрцанак³⁵⁴, якія перш працавалі ў Альбэргтыне, а цяпер мелі працу ў Баранавіцкіх дзіцячых дамах.

Супэрыёрка адразу ўцяміла, чаго да яе з’явілася двух барадачоў.

— *Бачу, што нам ня прыйдзеца забывацца беларускае мовы, —* казала, сьмеючыся.

— *Ані думайце!* — кажа а. Антоні, — *толькі маліцеся, каб Бог даў хутчэй магчымасць узяцца за сваю працу.*

Назаўтра мы разам адправілі Сл. Божую і дагаварыліся спаткацца ў Даятычах для супольнае нарады.

У назначаны дзень у Даятычах нас было ўсяго трох: а. Неманцэвіч, а. Аношка і я. Пагаварылі мы аб тых нязьлічаных цяжкасцях, якія вырыналі перад кожным нашым намераньнем; у канцы раз’меркавалі абавязкі, пастанавілі, што на другім безьдзе Экзархаў, які меў адбыцца ў Львове ў днёх...³⁵⁵, ад Беларускага Экзархату разам з а. Неманцэвічам маю ехаць і я, як заступнік.

³⁵³ Мітрапаліт Андрэй Шаптыцкі стварыў чатыры новыя экзархаты за межамі Галічыны 9 кастрычніка 1939 г. Гэта былі: экзархат Вальні й Холмшчыны на чале зь біскупам Міколам Чарнэцкім; экзархат для Беларусі на чале з Антонам Неманцэвічам; экзархат для Вялікай Расеі й Сібіры (на чале з айцом ігуменам Кляменціем Шаптыцкім); экзархат для Вялікай Украіны (Надняпраншчыны) на чале з арцыбіскупам Ёсіфам Сьліпым.

³⁵⁴ **Сэрцанкі** — манахіні з рыма-каталіцкага ордэну Аб’яднаньне служэбніц Найсьвяцейшага Сэрца Езуса, утворанага ў 1894 г. у Кракаве.

³⁵⁵ Так у аўтара.

Назаўтра раніцою мы ўтраіх адправілі ўрачыстую Службу Божую ў намераньні Белар. Экзархату. Таму што гэта быў будні дзень, дык дзяк зь цікавасьцю пытаўся:

— *Што гэта ў вас сёння за такая ўрачытасьць?*

— *Хіба ж для вас у Далятычах гэта ўпяршыню бачыць такую ўрачытасьць у будні дзень?* — адказаў жартам а. Антоні.

Спачатку ўсю працу ў Экзархаце вёў амаль выключна сам экзарх а. Неманцэвіч. Ён зьвяртаўся да біскупаў [у] справе пераняцьця юрысдыкцыі, навязваў кантакты з духавенствам, вышукваў сродкі для пашырэння дзейнасьці, рыхтаваў матэрыял для будучага выдавецтва.

Калі ўжо паціху [пачалі] расходзіцца трывожныя пагалоскі аб магчымасьці нямецка-бальшавіцкае вайны, зьехаліся ў Львове 4 усходнекаталіцкія экзархі. Айцец Неманцэвіч мяне прадставіў як свайго заступніка. Гэта была якраз тая падрыхтаваўчая праца, якая нават і пасля пастановаў 2-га Ватыканскага Сабору³⁵⁶ можа мець для будучыні вялікае значэньне. Пастановы абодвух зьездаў экзархаў ужо апублікаваны ў францускім перакладзе, дык не зьяўляюцца сакрэтам.

Мітрапаліт Шэптыцкі ў нарадах экзархаў ня ўдзельнічаў, толькі перад нарадамі расказаў аб тым, што папа Пій XII³⁵⁷ спачатку не хацеў прызнаць створаных Экзархатаў, бо лічыў, што паўнамоцтвы папы Пія X для мітр. Шэптыцкага ўжо перадаўненьня, і казаў Экзархаты скасаваць. На гэта мітр. Шэптыцкі адказаў: *“На паўнамоцтвах не азначана даты, калі канчаецца іхняя важнасьць, таму я стварыў Экзархаты ў добрай веры на іх важнасьць. Калі ж цяпер папа лічыць, што паўнамоцтвы перадаўненьня, дык я ня маю права скасаваць Экзархатаў і перадаю ўсю гэту справу ў рукі вашае сьвятасьці”*. Папа касаваць Экзархаты не захацеў і прызнаў іх...

Галоўнаю мэтаю нарады экзархаў было: устанавіць праўныя і практычныя нормы для далейшае дзейнасьці. Маючы сумны досвед з унійнае дзейнасьці пад кіраўніцтвам польскіх біскупаў у гадох 1923–1939, цяпер можна было безь перашкодаў вызначыць вытычнае³⁵⁸ ўнійнае дзейнасьці для агульнага добра і большае Божае славы.

У апошні дзень паседжаньня экзархаў зьявіліся ў Львове зусім пэўныя весткі ад аднаго лётчыка (быццам умысна пасланыя Божым

³⁵⁶ **Другі Ватыканскі Сабор** — XXI Сусьветны сабор Каталіцкай царквы, які прайшоў у 1962–1965 гг. На ім быў прыняты шэраг важных дакумэнтаў, мэтай якіх было забесьпячэньне аднаўленьня царквы і яе рацыянальнай рэарганізацыі ў адпаведнасьці з выклікамі часу.

³⁵⁷ **Пій XII** (1876–1958), Папа Рымскі ў 1939–1958 гг.

³⁵⁸ **Вытычныя** (ад польск. *wytuczne*) — дырэктывы, кіруючыя прынцыпы.

правідам), што нямецка-большавіцкая вайна вісіць на валаску. Таму а. Неманцэвіч і я сьпяшаліся дамоў.

Аб далейшай долі Эжархату будзе гутарка ў разьдзеле аб нямецкай акупацыі, а цяпер варта хоць коратка прыглянуцца савецкай гаспадарцы ў Зах. Беларусі.

Давай, давай, давай?

Калі за польскіх часоў сяляне наракалі на падаткі, дык большавіцкіх падатковых вымогаў нельга інакш назваць, як грабленьнем. Пры тым усё гэта згодна з савецкаю сыстэмаю было прыкрыта гучнымі клічамі: “савецкага патрыятызму”, “ахвярнасьці”, “дзяржаўнымі пастаўкамі” і пад.

Грашамі трэба плаціць: падаткі, культурны збор і “дабравольную” штогоднюю дзяржаўную пазыку — гэта адносіцца і да сялян, і да работнікаў.

Акрамя таго, сяляне мусілі даваць дзяржаве па дзяржаўных цэнах абавязковыя пастаўкі: збожжа, мяса, малака, яец, вывозіць дрэва зь лесу, вазіць каменні на аэрадромы. Плата за ўсё гэта была горш чым мізэрнаю, але і ад яе яшчэ адлічвалі падаткі — бо ж гэта рахавалася заробкам.

Як у практыцы выглядалі гэтыя “заробкі”, мне давалося пераканацца, як толькі вярнуўся дамоў з Баранавіч зімою 1940/41 году. Таму што бацьку было больш як 50 гадоў, дык вываз дрэва зь лесу запісалі на мяне. Трэба было вывезьці 20 кубаметраў таварнікоў³⁵⁹ з Крынічнага лесу на бераг Нёману. Каб на час заехаць з Трашчычаў у Крынічнае, трэба было выяжджаць с поўначы. Там немагчыма было зьвінуцца больш як адзін раз і прывезьці дэраваку, якіх 0,8 або 0,9 кубамэтр[аў].

Адтуль вярталіся дамоў, калі ўжо [...]

Гэта значыць, што магчыма было езьдзіць толькі раз на два дні, а для выкананьня ўсяе працы каля 50 дзён.

Нагляд за гэтаю працаю быў куды больш строгі і нялюдзкі, чым за часоў паншчыны. Адноўчы цэлы дзень і ноч бушавала завея. Усе дарогі так пазаносіла сьнегам, што ніхто ня мог выехаць зь вёскі. Вечарам таго ж дня зьявіўся якісьці “адказны работнік” з райкома партыі (зь Міра), склікаў сход і потым кожнага паасобку прабіраў за тое, што не паехалі ў лес. Як толькі чарга дайшла да мяне, дык адразу накінуўся:

— *Вы служыцель рэлігійнага культу?*

— *Так, я сьвятар.*

³⁵⁹ **Таварнік** — лес, які нарыхтоўваўся для наступнага продажу.

— Ага, дык вось дзе прычына сабатажу. Гэта вы настойвалі, каб ня ехалі ў лес. Вы за гэта панясеце адказнасць.

— Якая агітацыя, што вы гаворыце. Тут дарогі сьнегам замяло, што нельга зь вёскі выехаць, а вы...

— Знаемса мы на такіх нявінных, — перабіў мяне і адразу ўзяўся пісаць пратакол.

Назаўтра раненька замест ехаць у лес я пайшоў у Мір і адразу накіраваўся да першага сакратара райкому. Ён ужо ведаў аб пратаколе і таму доўга не распытваў. Відаць было, што быў здзіўлены маім прыходам.

— Як жа гэта так магчыма рабіць — завяя дарогі замяла, а на мяне адказнасць звальваюць? Выходзіць, нібы я як сьвятар вымаліў у Бога гэтую завяю. Выходзіць, што камуністы, хаця ў Бога ня вераць, а на практыцы самі робяць рэлігійную прапаганду і за гэта я маю адказваць?

— Вы не зьвяртайце ўвагі на той пратакол, — кажа і разгублена разводзіць рукамі.

— Як жа не зьвяртаць увагі, калі мне пагражалі карамі?

— Калі я кажу, што нічога ня будзе, дык будзьце спакойны, толькі пастарайцеся вывезьці сваю норму.

Ад першага сакратара райкама я яшчэ зайшоў да раённага пракур[ор]а і той такжа мне сказаў, што таго пратаколу я ня маю чаго баяцца.

Была ясна, што пратакол напісалі для пастраху, але для такога выпадку мая асоба зусім не надавалася, дык зь яго не зрабілі ўжытку.

Прышлося далей вывозіць лес. На беразе Нёмна ўжо ўздымаліся вялікія скірды таварнікаў. Адноўчы, калі я стаяў змучаны каля скірды з друкам у руках, якісь прыганяты актывіст пачаў голасна сьмяяцца:

— Во, глядзіце, поп замяніў крыж на друк!

— Так, замяніў, бо вось такія, як ты, крыжа ня слухалі, а друка, напэўна, лепш паслухаюць.

Гурт мужчын, каля якіх стаяў прыганяты, накінуліся на яго:

— Ты на каго гэта плявузгаеш, жаба разьлезлая?! — Іншыя адазваліся мацнейшымі словамі.

Прыганяты пачырванеў, змоўк і пайшоў да іншае скірды.

Шкода было глядзець на гэтыя скірды першакляснага лесу. І ўсё гэта потым змарнавалася. Вясною, пакуль надумаліся пазьбіваць плыты, прыйшла павадка і пазносіла ўсе тыя скірды немаведама куды. Тое ж было і на берагах Прыпяці і Заходняе Дзьвіны.

Падобнае марнатраўства вельмі часта здаралася і з абавязковымі пастаўкамі. Як толькі пачалі жаць, адразу зьявіліся з райкаму паланцы:

— *Здавайце збожжа дзяржаве!*

Некаторыя малацілі насыпех сырое збожжа і вязьлі. Для прыліку зверху ў мяшок насыпалі крыху сухіх зярнят і так здавалі.

Кантралёры пераглядалі збожжа, але ці яны маглі пераглядаць як належыць, калі перад прыёмным пунктам стаяў цэлы абоз фурманак? Збожжа прэла, псавалася.

Амаль ува ўсіх адносінах савецкае ўлады да сялянства панавалі злодзейскі падыход: *“Хапай чым найхутчэй, бо заўтра можа быць запозна!”*.

Здаецца, што яшчэ параўнаўча менш марнавалася жывёлы, якую мусілі аддаваць як абавязковую пастаўку мяса, але і тут няраз мелі месца [выпадкі] страшэннага марнаваньня.

Ужо ад 1940 г. вялася прапаганда калгасаў, але спачатку яна рабілася вельмі асцярожна. Насельніцтва з Заходняй Беларусі вельмі хутка ведала аб страшэннай галоце, якая панавала ў Усх. Беларусі, хоць калішняя польска-савецкая граніца і далей ахоўвалася вельмі моцна, каб унемагчыміць узаемны кантакт насельніцтва. Але праўды было немагчыма схаваць. З Усходняе Беларусі прысылалі шмат розных кіраўнікоў, а сьледам за імі прыяжджалі і іхнія сем’і. Тыя, часам ня хочучы, прагаворваліся аб жыцці ў калгасах.

Аднойчы ў кірмашны дзень у Міры жонка аднаго сакратара з райкому разам з сваёю маленькаю дачкою купляла на рынку ежу. І вось яе дачка ўбачыла жабрака і крычыць да маці:

— *Мама, мама, паглядзі, во і тут ёсьць калгасьнік, а ты казал, што тут няма калгасьнікаў.*

Маці, як бачылі, пасыпяшыла “змыцца” з рынку, а людзі глядзелі то на яе, то на жабрака і перашэптваліся:

— *Гэта ж мусіць там усе калгасьнікі, як жабракі.*

Але з другога боку сяляне вечарамі, калі пачыналі гутарку аб калгасах, даходзілі да сумнага высноўку, што ім ад калгасаў усё роўна ўцячы немагчыма, бо даведваліся, што падчас калектывізацыі ў 1929–1931 гадах аграмадная большасьць тых, што супраціўляліся калектывізацыі, апынуліся ў Сібіры. Таму ў некаторых вёсках, якія знаходзіліся побач вялікіх маёнткаў, знаходзіліся ахвотнікі залажыць калгас з сваіх і з быўшых магнацкіх земляў.

Так зьявіліся калгасы ў Кожаве і Малых Жуховічах³⁶⁰ Мірскага раёну, у Бабровічах Тэлаханскага раёну³⁶¹ і інш.

³⁶⁰ **Малыя Жухавічы** — сёньня вёска ў Жухавіцкім сельсавеце Карэліцкага раёну Гарадзенскае вобласці.

³⁶¹ **Целяханскі раён** існаваў у складзе спачатку Пінскае, а пасля Берасьцейскае вобласці БССР у 1940–1959 гг.

ЧАСТКА III. НЯМЕЦКАЯ АКУПАЦЫЯ³⁶²

Нямецкі наступ

Даведаўшыся ў Львове аб хуткім выбуху вайны, я сьпяшаўся ў Пінск, каб атрымаць назначэньне на якую-небудзь пустуючую парахвію. У суботу 21.VI пралат Івіцкі³⁶³ даў мне назначэньне ў Бабровічы і параіў пераначаваць у яго. З ахвотаю скарыстаў прапанову.

Раніцою 22.VI прыцягнуў нашу ўвагу якісьці небывалы гоман у недалёкім доме, дзе была нейкая савецкая ўстанова. Там каля дзвярэй таўпіліся жонкі савецкіх урадоўцаў зь Пінска і неспакойна крычалі аб “*транспарце для эвакуацыі*”...

Значыць вайна. Я адразу пасьпяшыў на станцыю, каб, яшчэ пакуль ходзяць цягнікі, неяк даехаць да Тэlexанаў³⁶⁴, а адтуль падвадою да Бабровіч. Але на цягнік давялося чакаць доўга. І там у пачакальні пачуў праз радыё прамову Молатава³⁶⁵, што немцы напалі на Савецкі Саюз. Ідзе вайна. Нямецкія самалёты бамбілі вузлавыя станцыі, і чыгуначны рух зь першага дня вайны быў у разладзе. Я мусіў зьмяніць сваю пастанову і замест у Бабровічы дабірацца дамоў, каб перачакаць буру наступленьня. Думаў, як прыойдзе фронт і крыху прыціхне, я адразу змагу паехаць у Бабровічы. Але дамоў дабрацца было цяжка. Цягнік на Лунінец пайшоў позна, але прыехаў безь перашкодаў. Калі меў ісьці цягнік з Лунінца на Баранавічы, ніхто ня ведаў. На станцыі казалі чакаць, як будуць ведаць самі, тады павядомяць. Позна ўначы пачуўся гул самалётаў і была абвешчана трывога, але, на шчасьце, нямецкія самалёты праляцелі спакойна. Дзесьці каля паўночы абвесьцілі, што хутка адходзіць цягнік на Баранавічы. Ехалася спакойна, але перад самымі Баранавічамі, калі ўжо сьвітала, цягнік стаў. Над станцыямі ляталі нямецкія самалёты. Бамбардыроўка трывала нядоўга, і каля якое гадзіны 9[-ae] мы былі ў Баранавічах, але гэта быў апошні савецкі цягнік. Калі будзе йці які цягнік з Баранавіч на Менск,

³⁶² У арыгінале гэта асобны незавершаны тэкст на 54 старонках.

³⁶³ **Вітольд Івіцкі** (1884–1943), каталіцкі сьвятар. У 1907–1920 гг. служыў на парафіях у Слуцку, Мазыры, Пецярбургу. Быў арыштаваны савецкімі ўладамі, у 1921 г. выехаў з Польшчы. Спачатку служыў сьвятаром у Нягневічах на Наваградчыне, ад 1924 г. — рэктар Вышэйшай духоўнай сямінары ў Наваградку (пазней пераехала ў Пінск). Ад 1926 г. — пробашч Пінскага катэдральнага касцёлу, пінскі дэкан. Ад 1939 г. — генэральны вікарый Пінскай дыяцэзіі. Быў узяты немцамі ў закладнікі й расстраляны.

³⁶⁴ **Целяханы** — сёньня гарадзкі пасёлак у складзе Івацэвіцкага раёну Берасьцейскае вобласці.

³⁶⁵ **Вячаслаў Молатаў** (1890–1986), савецкі партыйны й дзяржаўны дзеяч, у 1930–1941 гг. старшыня Савету Народных Камісараў СССР, у 1939–1949 гг. наркам (міністар) замежных спраў СССР.

каб ім даехаць да Гародзея³⁶⁶, я ня мог дапытацца і рашыў пайсьці на старую кватэру і там пера[ча]каць навальніцу.

На маё здзіўленьне, дом быў замкнёны. Калі я стаў каля дзвярэй з валізкамі і думаў, што ж рабіць далей, мяне ўгледзела гаспадыня суседняга дому і сказала, што Аляксандр Р. змабілізаваны вартаваць горад, а яго жонка зь дзецьмі выехала да бацькоў на вёску. На шчасьце, гаспадары перадалі ёй ключы ад дому, і яна мне перадала іх. І я, няпрошаны госьць, зноў заняў колішні мой пакой ды пачаў гатаваць абед.

Якраз, як быў гатовы абед, зьявіўся гаспадар. Спачатку здзівіўся, убачыўшы адчыненыя дзверы, але, убачыўшы мяне ў кухні, моцна ўсьцешыўся.

— *Добра, што надумаліся зайсьці да мяне, а то ж было ўсьцішна аднаму.*

— *А мне, дык ісьці ўжо не было больш куды, бо цянікі больш нікуды ня ходзяць.*

— *Вось і добра, аставайцеся тут як у сваім доме.*

Хата стаяла на ўскраю горада, далёка ад станцыяў, дык бамбардыроўкі не былі страшныя, але ў сераду вечарам пачуліся магутныя выбухі каля ваеннага гарадка. Мы з гаспадаром схаваліся ў правізарычнае³⁶⁷ сховішча. Выбухі безупынна то ўзмацняліся, то слабелі да позна ўначы. Нам здавалася, што там ідзе заўзяты бой, але назаўтра даведаліся, што гэта бальшавікі ўзрывалі склад амуніцыі. Немцаў яшчэ не было чуваць блізка, як пачаўся пажар у цэнтры Баранавіч. Гэта НКВД, ня могучы эвакуіраваць дакумантаў, запалілі дом і не давалі тушыць, аж пакуль увесь дом ня быў у агні і займаліся суседнія здэраваньныя дамы, а потым і тушыць не было каму.

Жыхары з ускраіны Баранавіч, ведаючы, што рана энкавэдысты стралялі на тых, хто набліжаўся да пажару, з страхам паглядзілі на пажар і бясьсільна глядзелі, куды накіроўваецца вецер. Папалудні ўжо не было чуваць аніякіх выстраляў, а пажар не сыціхаў. Я запрапанаваў гаспадару і ягоным суседзям пайсьці паглядзець, што робіцца на пажарышчы. Падыходзім да скрыжаваньня вуліц. Направа пажар ужо затрымаўся, а налева цэлае мора агню і займаецца новы дом, за якім густа йдуць дамы праз цэлы квартал. А там і да нашых дамоў недалёка.

— *Глядзіце, калі гэты дом загарыцца, дык і нам ня будзе дзе падзецца, — кажу ўсім.*

— *Дык што ж рабіць, на ім ужо дах дыміць?!*

— *А дзе ж людзей назьбіраць? — спытаў сусед.*

³⁶⁶ **Гародзей** — маецца на ўвазе сённяшняя **Гарадзья**, гарадзкі пасёлак у Нясьвіскім раёне Менскай вобласьці.

³⁶⁷ **Правізарычнае** — тут: часовае.

Я заўважыў, што каля дому, па вуліцы [...] некалькі жыдоў.

— *Давайце спрабуем затушыць. Я палезу на дах: тут ёсць крыху людзей, яны мне будуць ваду падаваць, вы йдзеце платы паразвальвайце ўздоўж гэтага вогненнага поля.*

— *Добра, да працы,* — адказалі згодна.

Навокал дома бегала каля двух дзясяткаў жыдоў. Я загадаў ім пазьбіраць усе вёдры з бліжэйшых хатаў, пастаць у рад і падаваць мне ваду на дах. Яны ахвотна кінуліся выпашняць загады. Не прайшло і дзвёх мінут, як я ўжо сядзеў на даху ўсяго які мэтар ад агню, а вёдры падаваў мне дужы юнак — Іцка — праз праламаныя гонты, а я, седзячы верхам на даху, ліў ваду то на дах, то на сваю вопратку. Пры мацнейшым подыху ветру з пажарышча прыходзілася хаваць галаву ў вядро з вадою, бо не было чым дыхаць. Але дом быў вырагаваны, выбілі толькі шчыт, бо ён ужо быў абсмалены, а пажар быў затрыманы.

Спатканьне з рабінам

Назаўтра рана мы чакалі немцаў, але іх яшчэ нідзе не было відаць; савецкіх жаўнераў ужо не было такжа. Мне карціла паглядзець на пажарышча. Падходжу да таго дому, за які ўчора йшло такое заўзятае змаганьне з агнём і ўзіраюся да абсмаленых краёў даху. Раптам з дому выбягае старэйшы чалавек з чорнаю барадою і адразу да мяне:

— *Я вам мушу заплаціць.*

— *За што вы мне мусіце заплаціць?* — пытаю здзіўлены.

— *Вы мне вырагавалі гэты дом, дык я вам за гэта мушу заплаціць. А я баранавіцкі рабін.*

— *Мне прыемна, што я мог зрабіць вам прыслугу, але я не таму ратаваў дом, што ён ваш, а таму, што нам Хрыстос так казаў рабіць.*

— *Так!* — рабін хвіліну памаўчаў. — *Дык хай вам Хрыстос пашле ўсё найлепшае, чаго вы ад Яго жадаеце!..* — Пры тым ён паволі суклоніўся і задам пайшоў да дзвярэй, яшчэ некалькі раз суклоніўшыся і зачыняючы дзверы.

Прыйшлі вызвольнікі

На наступны дзень ужо зматарызаваныя нямецкія калёны йшлі праз Баранавічы далей на ўсход. Перастрэлка з адыходзячымі савецкімі аддзеламі была вельмі нязначная.

Беларусы зь непрыхаванаю радасьцю чакалі немцаў як вызвольнікаў. Спадзяваліся, што нарэшце змогуць зажыць свабодна. Ужо даўно хадзілі пагалоскі, што быццам у Нямецчыне мелі быць створаны нейкія дзяржаўныя арганізацыі для Беларусі і Украіны. А тым часам ішлі нямецкія войскі, а аб беларускіх ні слуху ні духу.

Здаецца, што на другі дзень прыходу немцаў нейкая большая часць затрымалася на нашай ускраіне і адзін зь нямецкіх афіцэраў зайшоў у наш дом. Калі я загаварыў да яго па-нямецку, крыху здзівіўся, але хутка мы разгаварыліся. І вось ён мяне пытае:

— *Што вы думаеце пра гэтую вайну?*

— *Што ж я магу думаць? Мне цікава пачуць аб гэтым вашу думку і вашы пляны.*

— *А што я знаю, я радавы афіцэр: выконваю загады і цешуся зь перамогаў.*

— *Але ж вам павінна быць вядома, што мае быць з гэтымі абшарамі, якія цяпер займаеце.*

— *Паверце мне, што нічога ня ведаю.*

Пачуць такі адказ ад нямецкага афіцэра я ніколі не спадзяваўся. Мы якраз стаялі каля сцяны, на якой вісела карта СССР, дык кажу яму:

— *Ну добра, разьбіць некалькі савецкіх часьцяў, набраць палонных — гэта, як бачыце самі, нават лёгка. Але ж гляньце, які гэта абшар, колькі тут народаў жыве, і апанаваць яго без канкрэтнага пляну ня знаю, ці магчыма. Я быў пэўны, што такія пляны нямецкае камандаваньне мае.*

— *Таму я вас і пытаў, бо і сам так думаю, але аб плянах нічога ня ведаю, — І, не разьвітаўшыся, паволі выйшаў, сумна схіліўшы галаву.*

Аб гутарцы з афіцэрам я расказаў Аляксандру Р., мы абодва такжа павесілі насы. Але што ж рабіць?

— *Пачакаем, што пакажа будучыня.*

Чакаць прыйшлося нядоўга. Адзін за другім пачалі дзеяцца розныя здарэньні, большыя і меншыя, якія адназгодна выяўлялі намеры [і] пляны нацыстаў адносна Беларусі і адносна беларускага народу.

Яшчэ таго ж дня вярнулася жонка гаспадара зь вёскі разам зь дзецьмі, у ліку якіх быў нованароджаны сямімесячны сын. Зьявіўся ён на сьвет пад грукат бамбардыровак і быў такі кволы, што бацькі ня мелі ніякае надзеі, што ён будзе жыць. Таму, хаця былі абое праслаўныя, папрасілі мяне, каб я таго ж дня ахрысьціў малога, “*пакуль ён яшчэ дыхае*”.

Ня маючы з сабою міра, ані ніякіх рызаў, я пайшоў да кс. дзекана Барысэвіча³⁶⁸, дастаць усё неабходнае для хросту. Калі я йшоў назад, на адным скрыжаваньні вуліц убачыў нямецкага жаўнера.

³⁶⁸ Маецца на ўвазе **Ян Барысюк** (1888–1953), каталіцкі сьвятар, у 1933–1942 гг. пробашч касцёлу Ўзвышэньня Сьв. Крыжа ў Баранавічах. Ад 1938 г. — баранавіцкі дэкан, кіруючы Ляхавіцкім дэканатам. Ад 1945 г. — генэральны вікарыў Пінскай дыяцэзіі. У 1948 г. арыштаваны, загінуў у ГУЛАГу.

— Стой, куды ідзеш! — крычыць на мяне.

— Іду хрысьціць хворае дзіця.

— Хрысьціць пойдзеш потым, а цяпер пойдзеш ачышчаць дом для нямецкіх жаўнераў.

— Я каталіцкі сьвятар і я не магу адкладаць хросту, калі дзіцяці ў небасьпецы сьмерці.

— Нічога значь не хачу пра нейкі хрост, ідзеце за мною, а як не, дык я вас застрэлю!

Вось дык вызвольнікі!!! Нават да каталіцкага сьвятара, які гаварыў па-нямецку, той радавы жаўнер зьвяраўся як да дзікуна!

Пару дзён пасяля я пазычыў самакат у гаспадара і выбраўся дамоў, бо ж бацькі яшчэ ня ведалі, дзе я, а я ня ведаў, што робіцца ўдома.

Хоць на дарозе было поўна нямецкага войска, але спачатку можна было ехаць безь ніякіх перашкодаў. Абапал дарогі ляжалі разьбітыя савецкія аўтамашыны і танкі. Сям-там былі магілы нямецкіх жаўнераў з каскамі на крыжах. Усюды збожжа было моцна здрасаванае. Ад Сталавічаў³⁶⁹ да Вольнае на дарозе войска не было, але разьбітых танкаў было даволі многа і зь лесу каля Вольнае нясло моцным трупячым пахам. Там загінула многа савецкіх жаўнераў. Толькі калі я выехаў з Кожава і накіраваўся ў Вушу³⁷⁰, убачыў два нямецкія аддзелы. Як толькі я зьехаў на луг, каб іх абмінуць, пачуў грознае:

— *Halt!*..³⁷¹.

Да мяне бегла двух жаўнераў і крычала:

— *Скідай свае рэчы і давай нам самакат!*

— *А гэта што за работа?* — крычаў я па-нямецку. — *Вы хто, жаўнеры ці марадзёры?*

— *Не гаварыць!* — крычаў адзін, і ўжо нажом адразаў мой багаж.

— *Галё, афіцэры! Абаранце ад марадзёраў,* — крычаў я і пабег да аддзелаў.

Якісь афіцэр, пачуўшы нямецкую мову з вуснаў мясцовага жыхара, крычыць:

— *Гэй там, пакіньце яго ў супакоі і хадзеце ў строй!*

Неахвотна жаўнеры пакінулі самакат і не азіраючыся пабеглі ў свой аддзел. Затое яны далі сабе волю ў в. Радунь, шукаючы курэй, масла і сала.

³⁶⁹ **Сталавічы** — сёньня аграгарадок, цэнтар сельсавету ў Баранавіцкім раёне Берасьцейскае вобласьці.

³⁷⁰ **Вуша** — сёньня вёска ў Жухавіцкім сельсавеце Карэліцкага раёну Гардзенскае вобласьці.

³⁷¹ Стой! (ням.).

Удома я быў усяго пару дзён і ў нядзелю выбраўся на Сл[ужбу] Б[ожую] у Мір. Пагода была хмурная, і я на ўсякі выпадак узяў парасон. Праходзячы празь Пясочна, мяне дагнаў вялікі абоз нямецкіх грузавікоў. Наладаваныя яны былі вопраткаю і рэчамі хатняга ўжытку. І вось з аднаго такога самаходу крычаць на мяне:

— *Стой!*

Я ўдаю, што ня чую і йду далей... Зноў той жа голас крычыць мацней:

— *Стой!*

А другі голас дадае:

— *Што там цырымоніцца, страляй!*

Я затрымаўся і кажу:

— *Чаго вам трэба?*

— *Ададай парасон!*

— *А што вы, ваяваць будзеце парасонам, ці што?* — стараўся я гаварыць як найбольш чыста па-нямецку.

Зь іншага самаходу якісьці старшы закрычаў:

— *Пакіньце яго, хай ідзе.*

Пайшоў я, але з страшэнным цяжарам на сэрцы. Такого дзікунства і марадзёрства я яшчэ ня чуў і ня бачыў. Усё, што было на тых самаходах, было аграблена ад бедных беларускіх сялян.

З роднае вёскі я хутка вярнуўся ў Баранавічы (і вярнуўся без прыгодаў), маючы намер, каб адтуль пры першай нагодзе паехаць на парахвію ў Бабровічы.

У Баранавічах ужо было шмат навінаў. Ваенны камэндант назначыў бурмістра — паляка Гібоўскага, родам з Галічыны, — ён знаў добра нямецкую мову, бо калісь быў афіцэрам у аўстрыйскай арміі. Як бачым, зьявіліся быўшыя польскія ўрадоўцы ў новаарганізаваны магістрат, каб супрацоўнічаць зь немцамі. Арганізаваўся такжа інспэктарат; інспэктарам быў назначаны паляк Мазуркевіч. Арганізавалася паліцыя, амаль выключна з палякаў. І так рабілася ўва ўсіх гарадах Зах. Беларусі³⁷². Дзіўна, што савецкая і польская прэса аб гэтых фактах маўчаць як заклятая — а гэта ж былі першыя і найбольш руслівыя нямецкія супрацоўнікі.

Для беларускае інтэлігенцыі зьявілася грозная небяспека. У малых мястэчках шмат каго немцы расстралялі на даносы розных асабістых ворагаў і польскіх паліцыянтаў.

Нельга было сядзець апусьціўшы рукі. У Наваградку, а сьледам за тым і ў Баранавічах зарганізаваліся Беларускія Камітэты. Праві-

³⁷² Пра тое, як палякі ў першыя месяцы нямецкай акупацыі ўзялі ў свае рукі ўсю дзяржаўную адміністрацыю ў Заходняй Беларусі, і пра зьвязаныя з гэтым канфлікты пісаў у сваім дасьледаваньні “Беларусь пад нямецкай акупацыяй” Юры Туронак. Гл.: Туронак, Юры. Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня, 2006. С. 551–553, 556–559.

зарычная ўправа Баранавіцкага Бел. Камітэту складалася ўсяго з трох чалавек: д-р В. Войтэнка³⁷³, інж. А. Таранда і я.

Пару дзён пасля залажэньня камітэту зьявіўся ў Баранавічах д-р Шчорс³⁷⁴ з Варшавы. Ён хадзіў у нямецкія Камандатуры С. Д. і паведаміў нам, што хутка магістрат перададуць у беларускія рукі, будзе выхадзіць беларуская газэта і будуць беларускія перадачы з баранавіцкага радыё. Мне даручылі арганізаваць рэдакцыю газэты і быць сьпікерам у радыё. Беларускія перадачы мелі быць кароткія, але штодзённыя. Думаючы, што гэта будуць сапраўды беларускія, я згадзіўся прыняць гэтыя абавязкі, але на кароткі час, пакуль будзе магчыма пераехаць у Бабровічы.

Пакуль я зьбіраў супрацаўнікоў рэдакцыі, з камэндатуры перадалі ў Камітэт матэрыял для газэты. Яго трэба было толькі пералажыць на беларускую мову. І матэрыялу было ўсяго на адну старонку газэты.

— Што гэта мае значыць? — пыталі мы сябе наўзаем, але ніхто ня мог нічога адказаць на гэтае пытаньне.

Занёс я пераложаны тэкст у друкарню, спадзею[чы]ся, што там спаткаю каго-небудзь і даведаюся больш аб газэце. Даведаўся толькі, што газэта мае выходзіць у трох мовах: 2 старонкі нямецкія, адна польская і адна беларуская, і мае называцца “*Baranowitscher Zeitung*” — “Баранавіцкая газэта”³⁷⁵. І мясцовым рэдактарам быў зондэрфюрэр

³⁷³ **Віктар Войтанка** (1912–1972), грамадзка-культурны й рэлігійны дзеяч. У 1939 г. скончыў Віленскі ўнівэрсытэт Стэфана Баторыя, атрымаўшы дыплём доктара мэдыцыны. З прыходам у Заходнюю Беларусь савецкай улады жыў зь сям’ёй у Баранавічах, працаваў загадчыкам дзіцячай паліклінікі й лекарам хуткай дапамогі. Пасля акупацыі Беларусі нямецкімі войскамі арганізаваў у Баранавічах мэдыцынскую школу зь лекарскім, фармацэўтычным і адміністрацыйным аддзеламі. У 1943 г. на загад нямецкіх акупацыйных уладаў быў пераведзены на пасаду акруговага лекара ў Слонім. Ад 1944 г. — на эміграцыі. Спачатку жыў у Нямеччыне, ад 1950 г. у ЗША. Меў мэдыцынскую практыку, у 1969 г. рукапаложаны на праваслаўнага сьвятара.

³⁷⁴ **Мікола Шчорс** (1913–1995), грамадзкі дзеяч, выпускнік мэдыцынскага факультэту Віленскага ўнівэрсытэту. У 1935–1937 гг. быў старшынём Беларускага студэнцкага саюзу. У 1939 г. выехаў у Варшаву, ад 1940 г. быў старшынём Беларускага камітэту ў Варшаве. 19 чэрвеня ў Бэрліне на пасяджэньні беларускага актыву быў абраны старшынём Беларускага нацыянальнага цэнтру — правобразу ўраду будучай Беларусі. Пасля адмовіўся ад палітычнай дзейнасьці й вярнуўся ў Варшаву. Ад восні 1944 г. жыў у Нямеччыне, у 1949 г. выехаў у ЗША. Адзін са стваральнікаў Беларускага кангрэсавага камітэту Амэрыкі (БККА) і ягоны старшыня ў 1951–1955 гг. У 1955 г. — адзін з заснавальнікаў Камітэту незалежнай Беларусі.

³⁷⁵ **“Баранавіцкая газэта”** — газэта, якая выходзіла ў Баранавічах ад 22 ліпеня 1941 г. да 24 чэрвеня 1944 г. ва ўмовах нямецкай акупацыі. У 1941 г. выдавалася пад назвай “*Baranowitscher Zeitung*” (“*Baranavickaja*

Карл Бэрэнд, родам зь Вены, а тэхнічным рэдактарам Карл Хізгэн. Але яшчэ не было пэўным, што яна заўсёды будзе шматмоўная і нават не было вядома, як часта будзе выходзіць.

У такім палажэньні не было іншае рады, як склікаць усіх сяброў Камітэту і вырашаць супольна, што рабіць далей. Але пакуль мы змаглі сабрацца ў Камітэт, на Марынскай³⁷⁶ вул. зьявілася двух вышэйшых нямецкіх урадоўцаў і адзін афіцэр; зрабілі вобвыск у памяшканьні і Камітэт развязаці. На наша запытаньне [да немцаў]:

— *Што ж гэта нам рабіць? Адміністрацыя ў польскіх руках, паліцыя таксама, а беларусы на роднай зямлі ня могуць нічога.*

— *Хутка адміністрацыя будзе перададзена беларусам, — сказаў старэйшы зь іх, выходзячы з памяшканьня. Мы моўчкі выйшлі за імі.*

У гэтым часе якіясь людзі пачалі пусіць пагалоскі, што ў Галіцыі ўкраінцы “распраўляюцца” з палякамі і немцы ім не перашкаджаюць. Калі беларусы так зрабляць у Баранавічах, дык немцы гэтаму зусім ня будуць перашкаджаць. Ці гэта была правакацыя, ці ўмыснае нацкаваньне нацыі супраць нацыі, невядома, але беларусы адназгодна нават і слухаць не хацелі такое “рады”.

Рэлігійнае жыцьцё

Як толькі заціхла першая хваля ваеннае завірухі, вернікі ўсіх веравызнаньняў на Беларусі, за выняткам жыдоў, адчынілі ўсе тыя сьвятыні, якія ўцалелі, калі толькі зьяўляліся сьвятары. Звычайна ніхто ў нікога не пытаўся ніякога дазволу на адкрыцьцё сьвятыняў. І рэлігійнае жыцьцё быццам па інэрцыі пайшло так, як вялося да 1939 г. — у праваслаўных цэрквах у расейскім дусе, а ў каталіцкіх касьцёлах — у польскім дусе. Аднак нямецкае С. Д. адразу ж зарганізавала тайны нагляд за ўсімі сьвятынямі і сьвятарамі. Я хоць ня быў парахам, працаваў у рэдакцыі і служыў толькі прыватную Сл[ужбу] Б[ожую] у касьцёле, быў такжа на ўліку.

Даведаўся я аб гэтым даволі хутка, бо першы шэф баранавіцкага С. Д. — Бішоф — заклікаў мяне да сябе і правёў цэлы дапрос, праўда, у зусім ветлівай форме.

Я і так ня меў намеру доўга аставацца ў рэдакцыі “Баранавіцкай газэты” і ў радыё, а пасля двух першых нумароў і пасля пару

gazeta) і публікавала матэрыялы на нямецкай, польскай і беларускай мовах. Па-беларуску тэксты спачатку друкаваліся лацінкай, ад чэрвеня 1943 г. — кірыліцай. Газета выходзіла два разы на тыдзень, ад 8 студзеня 1944 г. называлася “Пагоня”. Усяго выйшла 313 нумароў.

³⁷⁶ Сёньня колішняя вуліца ў Баранавічах, якая ў часы Другой сусьветнай вайны называлася Марынскай, носіць назву Савецкая.

дзён радыёперадачаў я ўбачыў, што мяне горка падвялі нямецкія абяцанкі. Газэта так і аставалася трохмоўнаю з адною беларускаю старонкаю, на якую складаліся толькі пераклады нямецкіх артыкулаў і паведамленьняў вярхоўнага нямецкага камандаваньня, а ў радыё чыталіся толькі ваенныя паведамленьні і больш нічога.

Вось жа я пайшоў у Камэндатуру, каб атрымаць пропуск на чыгунку, даехаць да Тэлехан. На маё вялікае здзіўленьне, атрымаў катэгарычную адмову. Відаць, што ў Камэндатуры ўжо добра ведалі маё прозьвішча з рэдакцыі і з радыё. Тады я зьвярнуўся да зондэрфюрэра Карла Бэрэнда, каб мяне звольніў і з рэдакцыі і з радыё.

— *Не магу!* — адказаў коратка.

— *Але ж я сьвятар і мушу ехаць на сваю паракхвію, там мяне ніхто не заступіў.*

— *Ваша паракхвія мяне нічога не абходзіць. А калі вам так вельмі хочацца водпуску, дык я магу даць валавяны...* — пры гэтых словах дастаў з кабуры рэвольвэр і памахаў перад маім абліччам.

Пасьля такога адказу я сам ня знаў, што рабіць далей. Параіцца не было з кім. Калі я спрабаваў пагутарыць з кс. дзеканам Барысэвічам, дык ён толькі паціскаў плячыма. Да экзарха а. Неманцэвіча ў Альбэртыве нельга было дабрацца, бо я ня меў ніводнага вольнага дня. Аставалася толькі здацца на Божы провід.

Перамена адміністрацыі

Абяцанка немцаў перадаць адміністрацыю беларусам хутка збылася. Але гэта было зусім ня тое, чаго беларусы маглі спадзявацца. На мейсца Гібоўскага бурмістрам быў назначаны д-р В. Войтэнка, на мейсца Мазуркевіча інспэктарам назначана П. Міхайлоўскага. У гарадзкой управе мейсца палякаў занялі бела[русы], але перамены ў паліцыі адбываліся шмат павольней. Толькі зусім не зьмянялася акружэньне нямецкіх афіцэраў, якія на даўжэйшы час затрымоўваліся ў гарадах. Шмат хто зь іх меў пры сабе ў нейкім афіцыйным характа[ры] польскую дзеўку, ці хто з цэнтральнае Польшчы, ці з быўшых служачых: яны адыгралі вельмі няпрыгожую ролю ў адміністрацыйных і нацыянальных дачыненнях.

Калі нованазначаны беларускі бурмістар Баранавічаў выдаў сваю першую абвестку толькі ў нямецкай і беларускай мовах, дык мне прыйшлося быць сьведкам, як у взыбулі радыё тья “прыжывалкі” апрацоўвалі сваіх афіцэраў і тэхнічных працаўнікоў радыё, пераважна падафіцэраў, супраць беларусаў. Назаўтра рэдактар “Баранавіцкае газэты” зондэрфюрэр К. Бэрэнд напісаў супрацьбеларускі артыкул пад загалоўкам “Шэры зьвер”. Я даў перакладаць артыкул Арыстарху К., а ён як толькі прачытаў яго, прыбег да мяне.

— Глядзецце, што тут павыпісвана. Гэта ж ліха ведае што!

Артыкул абвестку ў беларускай мове расцэнва[ў] як праяў шкоднага нацыяналіз[му], за які немцы могуць расправіцца згодна з ваенным часам.

Тут жа з'явіўся сам Бэрэнд.

— Аб чым дыскутуеце?

— А вось дзівімся, што вы тут павыпісвалі.

— Напісаў тое, што думаюць немцы аб вашым нацыяналізме, — казаў сьмеюч[ыся].

— Дык, па-вашаму, перш, калі да беларусаў зьвярталіся толькі па-нямецку і па-польску, было нармальна, а цяпер, калі беларуская адміністрацыя зьвяртаецца па-нямецку і па-беларуску, гэта мае быць нечым ненармальным?

— Гэта больш як ненармальна, гэта праяў, які трэба здушыць.

— Так можа гаварыць толькі той, хто бяздумна паўтарае нашіпты польскіх дзевак, — заявіў [я] вострым тонам.

— Я нямецкі афіцэр, — крычаў пачырваневшы, — і вы мяне абражаеце такімі закідамі, я вас магу застрэліць за гэта. — Ён выхапіў рэвольвэр і прыставіў мне да грудзей.

— А я сьвятар і маю ня толькі права, але абавязак сказаць вам праўду, што вы хоць і афіцэр, але бабнік.

У Бэрэнда дрыжалі рукі, ён злосна глядзеў на мяне, а я глядзеў на яго, чакаючы, што ён сапраўды можа стрэліць у мяне. Усе супрацоўнікі рэдакцыі і з дырэкцыі друкарні глядзелі на нас. Раптам ён апусціў рэвольвэр.

— Мы яшчэ пагаворым, — сказаў праз заціснутыя зубы і пабег, на хаду хаваючы рэвольвэр.

Я сеў за стол, каб крыху супакоіцца. Арыстарх узяўся за артыкул. Усе іншыя кудысьці павыходзілі, перашэптваючыся. Я думаў, чым можа кончыцца гэты выпадак, а Арыстарх “студыяваў” артыкул. Па некалькі хвілінах ён ужо зусім спакойна гаварыў.

— А ці не дарэмна мы нарабілі толькі гоману? Гэты ж артыкул мае подпіс зондэрфюрэра, дык няхай людзі ведаюць, якім духам яны да нас дыхаюць.

Я перачытаў яшчэ раз увесь артыкул і прызнаў яго заўвагу зусім слухнаю.

— Сапраўды, артыкул [напісаны] па-нямецку немцам і друкуецца ў нямецкай газэце і падпісаны зондэрфюрэ[рам], а польская і беларускія старонкі — гэта ж толькі пераклады. Няхай народ ведае, што гэта за птушкі. Перакладай і ў набор.

Выпадак быў каля гадзіны 10. І вось мінуў абед, і артыкул ужо быў пераложаны і набраны, пачынала сутонець, убягае ў пакой Бэрэнд і зьвяртаецца да мяне надзіва лагодным голасам.

— Вы мелі некаторыя засьцярогі да майго артыкулу, ці не былі б вы ласкавы напісаць мне, як вы думаеце яго паправіць.

— Я перадумаў і не лічу патрэбным яго праўляць, бо артыкул мае ваш подпіс і выказвае вашыя думкі. Вось ужо артыкул набраны і скарагаваны.

— Выбачце, што я турбую, але я вас прашу зьмяніць заканчэньне артыкулу згодна з вашаю думкаю і так будзе ператлумачана па-нямецку і па-польску.

Просьба яго была выканана. Але першапачатковы тэкст я захаваў для сябе і для бурмістра. На жаль, у часе эвакуацыі яны згінулі. Куды хадзіў Бэрэнд, хто яму казаў зьмяніць той пагрозылівы артыкул, я ня ведаю, але пасля гэтага ён зьмяк і хутка быў высланы далей на ўсход. Для мяне было дзіўна, што нехта зверху казаў яму лічыцца з думкаю беларуса. На мейсца Бэрэнда быў назначаны д-р Дамэн, малодшы мюзыкалёг, родам з Кёльна.

Пры першай нагодзе я яму паказаў маё назначэньне на парахвію ў Бабровічы і прасіў звольніць мяне з рэдакцыі і радыё.

— *Добра, толькі знайдзе[це] кагосьці, каб вас заступіў; найлепш асобна для рэдакцыі, асобна для радыё*, — казаў новы зондэр-фюрэр.

Пакуль я шукаў заступнікаў, трапіўся зноў небясьпечны выпадак.

Шукаючы спасобных людзей на сваё мейсца, адначасна я шукаў транспарту. Мне паралі зьвярнуцца да ўправы Беларускае Каапэратывы: яны езьдзяць у Пінск па запалкі, дык маглі і мяне па дарозе завезці ў Бабровічы. Старшыня ўправы каапэратывы Патаповіч ахвотна згадзіўся памагчы, але пад умоваю, што я знайду бэнзыны, і адразу параіў пагаварыць з кіраўніком гаспадарскае часьці нямецкага гарнізона ў Баранавічах.

Неадкладна я знайшоў гэтае кіраўніцтва. Мяне ветліва прыняў палкоўнік фон Швэнт. Выслухаў маю просьбу і кажа:

— *З бэнзынаю ў нас скупа, але я магу вам даць мой асабісты прыдзел, які я ня выкарыстаў. У мяне ёсьць 20 літраў, гэта вам доволі?*

Зь вялікаю ўдзячнасьцю я прыняў яго падарунак. Пры гэтай нагодзе завязалася гутарка над рэлігійным палажэньнем у Баранавічах. Ён яшчэ ніколі ня бачыў каталікоў усх[одняга] абраду.

— *Мяне цікавіць пабыць на ўсходняй Службе Божай, ці маглі б вы мяне завясьці ў якую царкву.*

— *Чаму ж не? З прыемнасьцю.*

— *Ведаеце, у мяне ёсьць добры прыяцель, гэта тутэйшы бэрайхскамэндант³⁷⁷, ён такжа з ахвотай пойдзе з намі. Ідзём я вас зь ім пазнаёмлю.*

³⁷⁷ **Бэрайхскамэндант** (ням. *Bereichskommendant*) — раённы камэндант.

Праз пару хвілін мы ўжо знаёміліся з бэрайхскамэндантам (прозьвішча ўжо не памятаю) і дагаварыліся ў бліжэйшую нядзелю ісьці ў царкву на магільніку. Я папярэдзіў параха, што ў нядзелю будучь незвычайныя “малельнікі”. А яны пасля Службы Божае падзякавалі за тлумачэньні і мы разышліся кожны ў свой бок.

І вось усяго пару дзён пасля тое нядзелі, праходзячы праз друкарню, мне кінулася ў вочы нейкая абвестка каля прэсу. Пад нямецкім і польскім тэкстам быў трэці тэкст, які меў быць беларускім, але напісаны такою моваю, што я ніколі ў маім жыцці не спатыкаў такіх кпінаў зь беларускае мовы. Пад нізам быў подпіс “Бэрайхскамэндант”.

Я ўзяў адзін экзэмпляр тае абвесткі і паправіў чырвоным алоўкам усе моўныя і граматычныя памылкі: тэкст зрабіўся зусім чырвоным, і адразу пайшоў да знаёмага ўжо бэрайхскамэнданта.

Прывітаўшыся, паказаў яму тую абвестку ды кажу:

— *Хіба ж пад такім тэкстам вы не паставіце свайго падпісу.*

— *Няўжо гэта так няграматна пераложана?*

— *На жаль, так!*

Ён адразу выклікаў загадчыка па аграрнай часьці. Гэта быў інжынер паляк Чыжэўскі.

— *Хто перакладаў гэтую абвестку на беларускую мову?*

— *Пералажыў інжынер Ваткевіч (такжа паляк).*

— *Паклічце яго сюды.*

Пры гэтай нагодзе выявілася, што [у] Камэндатуры яшчэ ўсе цывільныя супрацоўнікі былі палякі. Калі абодва інжынеры зьявіліся да камэнданта, дык ён гаварыў зь імі даволі востра і загадаў перадрукаваць усю абвестку, а потым зьвярнуўся да мяне.

— *Ці маглі б вы згадзіцца на будучыню рабіць нам пераклады на беларускую мову? Працы будзе нямнога, — пытаўся камэндант.*

— *З ахвотаю, толькі, здаецца, я хутка маю выехаць з Баранавіч.*

— *Ну, але пакуль будзеце?*

— *Згода!..*

Здаецца, што праз тыдзень пасля тое размовы зьявіўся да мяне ў рэдакцыю інж. Чыжэўскі з новаю абвесткаю для перакладу.

— *Добра, — кажу, — але мне цікава, як вы надрукавалі тамтую абвестку.*

— *Я яе з сабою ня маю.*

— *Магчыма, што тут у друкарні можна знайсцьці які экзэмпляр.*

— *Не. Сталася так, што мы не маглі надрукаваць, дык абрэзалі беларускі тэкст.*

— *Так?! Дык нашто я маю зноў перакладаць, траціць час, каб вы выкідалі на сьметнік маю працу?*

— *Цяпер напэўна надрукуем.*

— Надрукуйце перш тое, што я ўжо пералажыў, тады буду перакладаць гэта.

— А я вам загадваю ў імені бэрайхскамэнданта перакладаць безь ніякіх умоваў.

— А вас знаць не хачу і выйдзіце адгэтуль, ды не перашкаджайце мне працаваць! — сказаў я катэгарычна і адчыніў дзьверы.

Назаўтра я прыйшоў у рэдакцыю зь невялікім спазьненнем, і ўсё персанал друкарні на маё прывітаньне казалі.

— Вас шукала жандармэрыя!

Не чакаючы, пакуль зноў прыйдуць жандармы, я адразу паспяшыў да бэрайхскамэнданта. Ён спаткаў мяне і з жартам і з гразьбою.

— Што ж гэта вы займаецеся сабатажам!

— Якім сабатажам?

— Выкінулі майго інжынэра за дзьверы ды яшчэ пытаецеся?

— А вы ведаеце, што ён зрабіў?

— Што?

— Той пераклад, які я паправіў і які вы казалі нанова надрукаваць, ён адрэзаў і выкінуў вон, а абвестку выслаў зусім безь беларускага перакладу.

Камэндант ускочыў [з] мейсца, загрузалі дзьверы, забегалі інжынэры і перакладчыкі.

— Выбачце, такое сьвінства больш не паўторыцца! — казаў мне камэндант на разьвітаньне.

Тым часам рэдакцыю я перадаў А. Шышку, а радыё згадзіўся пераняць мой школьны сябра Барыс К. Др. Дамэн выдаў мне даведку, што я звольнены на ўласную просьбу і еду ў Бабровічы. Але была затрымка з сааходам.

Вівісэкцыя³⁷⁸

Затрымка была выклікана тым, што ў міжчасе адбыліся вялікія перамены. 1.IX на мейсца ваенных нямецкіх уладаў былі ўстаноўлены цывільныя нацыстаўскія адміністрацыі. І пры тым страшэнна абрэзаны беларускі абшар. Ужо 1.VIII.1941 Беластоцчына і Гродзеншчына (абшар 30.000 кв. км, 1. 300.000 жых.) па загаду Фюрэра былі далучаны да Ўсходняе Прусіі. А 1.IX.1941 частка Палесься (зь Пінскам і Берасьцем) была далучана да Камісарыяту Ўкраіна, узамен за Галіцыю, якую далучана да Генэральнага Губэрнатарства.

На рэштках беларускага абшару 1.IX.1941 на мейсца нямецкае ваеннае ўлады была ўстаноўлена нямецкая адміністрацыя — т. зв.

³⁷⁸ **Вівісэкцыя** (ад лац. *vivus* — жывы і *sectio* — расьсяканьне) — тут у сэнсе: рэзаньне па жывым.

Weissruthenische Generalkommissariat на чале з гаўляйтэрам В. Кубэ³⁷⁹ ў Мінску.

У Баранавічах знаходзіўся галоўны Камісарыят для зах. часткі Беларусі на чале з Франкам і *gebitskommisariat* на чале [з] палк. Вэрнэрам³⁸⁰.

Але яшчэ пасля ўстанаўленьня цывільнае ўлады 4.VI.1942 далучана да Летувы з павеіты: Сьвірскі, Ашмянскі і Эйшышкаўскі — нібыта для зьменшаньня партызанскага руху³⁸¹.

Адведзіны Бабровіч

Прышлося разьвітацца з самаходам. Пазычыў у Барыса самакат і паехаў у Бабровічы, каб на мейсцы ўбачыць, што рабіць далей.

Маё зьяўленьне ў Бабровічах было неспадзеванкаю для ўсіх. На абліччы ўсіх тых, з кім я гаварыў, адчувалася нейкае дзіўнае запытаньне: “Што ж цяпер будзе?”.

Дзеравянная, яшчэ новая і някончаная царква стаяла на невялікай плошчы па сярэдзіне вёскі. Дзякаўскі дом, школа і сьвятарскі дом стаялі адчыненыя насыцяж, з павыбіванымі вокнамі, зь печам бяз дзьверцаў і бяз ложкаў.

— Што ў вас тут рабілася? — пытаюся ў царкоўнага старосты.

— Ох, войча, і расказаць цяжка.

Ідзём да старэйшага дзядзькі, які заступаў дзяка, і там расказваюць, што ў Бабровічах, з прыходам савецкае ўлады, быў зарганізаваны першы ў раёне калгас. Параху а. Пачопку і яго сям’і рабілі ўсякія прышчасьненні, каб яго выгнаць зь вёскі. Ён страшэнна цярпеў і бедаваў, але парохвіі не пакідаў. Тады актывісты пачалі зь яго здзекавацца. Некалькі разоў кідалі яго на капю саломы і падпальвалі яе. Пасля такіх “пажараў” ён дастаў расстройства

³⁷⁹ **Вільгельм Кубэ** (ням. *Kube*; 1887–1943), кіраўнік нямецкай цывільнай адміністрацыі ў Генэральнай акрузе Беларусь у 1941–1943 гг.

³⁸⁰ **Рудольф Вэрнэр** (ням. *Werner*), оберфюрэр, у 1941–1944 гг. гэбітскамісар Баранавіцкай акругі.

³⁸¹ Першапачатковы варыянт, перакрэсьлены аўтарам:

“Затрымка была выклікана тым, што ў міжчасе вялікая частка беларускага Палесься зь Пінскам і Берасьцем была прылучана да Ўкраінскага Генэрал-камісарыяту, затое ўся Галіцыя была ўключана да польскага Генэрал-губэрнатарства, Віленічына аставалася пры Летуве; а па некаторым часе ўся Беласточчына была далучана да Ўсходняе Прусіі.

Такое рэзаньне жывога цела Беларусі і суседніх народаў мела выразную мэту: растравіць нацыянальныя спрэчкі. А з другога боку, пасля такога рэзаньня нямецкая адміністрацыя не магла мець ніякага даверу да народаў з гэтых парэзаных абшараў”.

нэрваў і памёр у шпіталі, а ягоную сям'ю вывезлі ў Сібір. Потым гэтую царкву ганебна спрафанавана³⁸².

Як прыйшлі немцы, дзесяцёх быўшых актывістаў арыштавана і расстрэляна.

Пры тым немцы забаранілі іх хаваць на агульным магільніку. І гэта сталася нядаўна. Мне адразу стала ясна, чаму на мяне глядзяць так дзіўна. Але тут жа моцна здзівіў мяне староста, калі ў канцы свайго апавядання заявіў.

— *А мы ведалі, што вы маеце прыехаць.*

— *Як жа вы маглі ведаць, калі я сам ня ведаў, калі і як сюды прыеду?*

— *У нас адна жанчына бачыла вас у сьне тыдзень таму і казала, што да нас прыедзе бацюшка ў акулярах і зь невялікаю барадою.*

Як яна магла бачыць такі сон, гэта адзін Бог ведае.

Агледзеўшы ўсе будынкі, зямлю і пагутарыўшы зь людзьмі, рубам стала пытаньне:

— *Як жа тут затрымацца? Дзе жыць і з чаго жыць?*

Я прыехаў у суботу, вось жа і старосту і дзяку кажу, што заўтра будзем служыць Службу Божую.

— *Заўтра мала хто прыйдзе ў царкву, — кажа дзяк, — бо на заўтра назначаны сход. Зь вёскі трэба даць дзьве каровы немцам.*

— *Дык усе ж на сход ня пойдучь.*

— *Пэўна што не, але гутаркам пасья сходу канца няма, то тое, то гэта...*

Ужо з гэтых слоў было ясна, што тут ёсьць шмат глыбокіх прычынаў, якія паважна зруйнавалі рэлігійнае жыцьцё. І сапраўды, на Службу Божую людзей прыйшло вельмі мала. Нават не было цікавасьці да новага сьвятара. Аднак, нягледзячы на ўсе гэтыя адстрашваючыя цяжкасьці, я пастанавіў перабрацца ў Баранавічы і з гэтаю думкаю я вярнуўся ў Баранавічы, каб забраць, хоць на самакаце прывезьці з сабою прынамсі самыя неабходныя рэчы. Але сталася іначай.

Беларускае школьніцтва

У Баранавічах я думаў затрымацца ўсяго некалькі дзён, каб вырасьціць найбольш пільныя справы бабровіцкага парафіяльнага ж[ыцьця]. Я меркаваў сам асяліцца ў дзякаўскім доме, бо ён быў побач царквы, зразумела, перш адрамантаваўшы яго, а сьвятарскі дом, які патрабаваў яшчэ больш рамонтаў, ператварыць у сірацінец і запрасіць туды тых сясьцёр, што вялі сірацінец у Альбертыне. Яны

³⁸² Падрабязьней пра лёс Баляслава Пачопкі гл.: Ільіна, А. Уніяцкі сьвятар на фоне заходнебеларускай рэчаіснасьці 1920–30-х гг.: Баляслаў Пачопка // Асоба ў гісторыі: гераічнае і трагічнае: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канфэрэнцыі студэнтаў і аспірантаў, 21–22 лістапада 2003 г.: у 2 ч. Ч. 1. Брэст, 2004. С. 112–117.

жылі ў Баранавічах і працавалі ў дзіцячых дамах. Трэба было такжа пастарацца адчыніць школу. Для вырашэння ўсіх гэтых справаў трэба было крыху (?) часу і турботаў. Сясьцёр я знайшоў хутка і супэрыёрка згадзілася ў прынцыпе пераехаць у Бабровічы, калі згодзіцца іншыя сёстры. На ўтрыманьне сірацінца я праектаваў перадаць паракхвіяльную зямлю. Сіратаў у Бабровічах і ваколіцы было многа.

Затое школьная справа, якая мне здавалася зусім лёгкаю, зусім пабытала мае пляны. Акруговы інспэктар П. Міхайлаўскі, як толькі ўбачыў мяне, кінуўся насустрач:

— *Вось добра, што я вас бачу, вось добра!*

— *Добра, што вы так цешыцеся, бо я маю да вас справу.*

— *І я маю да вас важную справу. Мы арганізуем шасьцітыднёвыя настаўніцкія курсы, і нам патрэбны назарэз настаўнік беларускае мовы і гісторыі Беларусі.*

— *Тут жа ў Баранавічах былі беларускія сямігодкі і дзесяцігодкі і Пэдагагічны Інстытут, няўжо нікога не асталося?*

— *Можна дзе і ёсьць, але нам патрэбны добры кваліфікаваны настаўнік, каб вучыць будучых настаўнікаў.*

— *Вось табе і маеш! А я спадзяваўся знайсці ў вас якога настаўніка для аднае школы на Палесьсі, і зь ім зараз жа туды выехаць.*

— *Цяпер такіх настаўнікаў зусім няма. Вось памажэце нам добра наладзіць настаўніцкія курсы, і тады можаце ўзяць любога настаўніка.*

Цяжка было згадзіцца, але яшчэ цяжэй было адмовіцца ад прапановы. Шмат было прычынаў: і за і супраць. У канцы перамагла тая думка, што адзін у Бабровічах я нічога не зраблю. Я хацеў абавязкова там адчыніць школу. Парахвія была ў руінах з кожнага гледзішча. Да таго хацелася мець кантакт з настаўнікамі, якія да гэтага часу ня мелі ніякае рэлігійнае асьветы.

Шэсьць тыдняў выкладаў на настаўніцкіх курсах мінулі хутка. Выкладалася зь вялікаю прыемнасьцю, бо курсанты — гэта была моладзь, якая з прагнасьцю ўбірала кожнае слова, каб яго далей несці сваім малодшым суродзічам.

Аднак было вельмі сумна, калі з інспэктарату даходзілі жуткія весткі аб нямецкіх плянах адносна школаў на Беларусі. Немцы катэгарычна адмовіліся даць дазвол адчыняць гімназіі; аб унівэрсытэце не магло быць і мовы. Дазвалялі толькі пачатковыя-сямікласныя і прафэсіянальныя школы, розныя курсы; дазволілі некалькі прагімназіяў і настаўніцкіх сэмінарыяў, а ў іх не дазвалялі ніякіх выкладаў рэлігіі, хоць дазволена была малітва перад і пасля навукі. У Прыбалтыцы гімназіі і ўнівэрсытэты былі дазволены.

Калі настаўніцкія курсы даходзілі да канца, курсанты зьвярнуліся з просьбаю прадаўжаць навуку. Але ўжо пачаўся школьны год і адуюсь дамагаліся настаўнікаў. Іхнія самазразумелыя просьбы здаволіць было немагчыма.

На заканчэньні курсаў, 30.XI.1941, былі розныя прамовы. Я папрасіў інспэктара даць мне слова апошняму і гаварыў ня толькі як настаўнік, але і як сьвятар. І курсанты, і настаўнікі і госьці слухалі таго слова зь нязвычайнаю ўвагаю. Курсы закончыла 227 чалавек.

На курсах быў мой родны брат Косьця, і ён згадзіўся ехаць разам са мно[ю] у Бабровічы.

Асьцярога: ня едзь!

Калі я зноў пачаў рыхтавацца ў дарогу, зноў упапярок дарогі стала цэлая купа розных перашкодаў. У гэбітскамісарыяце зноў катэгарычна адмовіліся даць білет на цягнік да Тэlexанаві. Самаходаў такжа нельга было знайсці: маю бэнзыну даўно праездзілі. Выслаць ліст у Бабровічы не было ніякае магчымасьці, бо пошта не хадзіла і ніхто з тых ваколіц не паказваўся ў Баранавічах. Зноў прыйшлося пазычаць самакат.

Ужо быў пачатак сьнежня і раніцамі прымарожвала. Але Косьця прастудзіўся. Як толькі ён пачаў папраўляцца, мы дагаварыліся, што я паеду адзін у Бабровічы на самакаце і ў Бабровічах найму падводу, каб прывезьці туды нашы рэчы з Баранавіч.

Выбраўся я з Баранавіч халоднаю ціхаю раніцаю. Але як толькі выехаў за горад, пачаў дзьмуць вецер у вочы. Трэба было мацней націскаць на пэдалі, але пасья некалькі кілямэтраў адна пэдаля пачала хістацца. Як я яе ні прывінчваў, яна разьлюзантавалася (?) усё больш. Два кілямэтры перад Лясною³⁸³ вецер шугнуў крыху мацней, я пахіснуўся на сьцежцы, пэдаля стукнулася аб камень і адляцела. Да Ба[б]ровіч было яшчэ каля 50 км, ад Баранавіч — 22. Назад ісьці не хацелася. Пайшоў пехатою да Лясное, знайшоў каваля, прыблілі наглуха пэдаля. Ужо даўно мінула палудне. Хоць я быў змучаны і ветрам і прыгодамі, паехаў далей. У Дабрамысьлі³⁸⁴ пачало сутонець, дык я заехаў да праваслаўнага параха, а. Аляксандра, каб пераначаваць і пазнаёміцца з маім будучым суседам. Гэта быў былы афіцэр царскае арміі і надзіва сьведамы беларус. У сямейным жыцьці ён меў няшчасце, жонка яго кінула, дык жыў сам. Зь людзьмі, відаць, жыў добра, бо як толькі суседкі ўбачылі, што да яго заехаў госьць,

³⁸³ **Лясная** — сёньня вёска й чыгуначная станцыя ў Баранавіцкім раёне Берасьцейскае вобласьці, цэнтар Ляснянскага сельсавету.

³⁸⁴ **Дабрамысьль** — сёньня вёска ў Івацэвіцкім раёне Берасьцейскае вобласьці, цэнтар Дабрамысьленскага сельсавету.

зараз жа прынеслі яец і масла на пачастунак. Прыняў мяне вельмі гасьцінна.

Назаўтра раніцою, як толькі я глянуў у вакно, зьякаўся — ішоў густы сьнег. Як жа цяпер ехаць далей? Але і назад не было як вяртацца. Да Бабровіч аставалася больш як 20 км — усё праз балоты, дзе няма ніводнае жывое души, да таго, калі зьбіцца зь сьцежкі над зарослым каналам, дык можна загінуць у багне. Айцец Аляксандар выясьніў дакладна, як трапіць на той зарослы, а цяпер і закіданы сьнегам канал і я, узяўшы ў рукі самакат, здаўся на Божую ласку.

Увесь час сьнег ішоў вельмі густа, і ўсе тыя прыметы дарогі, якія мне казалі, былі засыпаны. Калі я дайшоў да лесу, спыніўся на раздарожжы. Навокал нідзе ні жывое души і не відно ніякае дарогі. Нічога іншага не аставалася, як вярнуцца ў Дабрамысьль і распытаць дакладней дарогу. Толькі я завярнуўся назад, аж бачу йдзе да мяне хлапец.

— Ну, — думаю, — *паслаў Бог ратунак*.

Зь ім я дайшоў да каналу, а далей ужо раздарожжаў не было. Каля палудня я ўжо быў на Бабровіцкім возеры. Яно добра ўмерзла і вецер зьмятаў зь яго сьнег, і я па[с]прабаваў ехаць на самакаце, але лёд быў такі сьлізкі, што можна было ехаць толькі па прастай лініі — чуць павярнуўся ўбок, колы скоўзнулі і [я] паляцеў на лёд. Над возерам стаяць тры вёскі, і я ня знаў, каторая Бабровічы, бо летам ехаў туды зь Сьвятое Волі³⁸⁵. Аж бачу, да сярэдзіны возера йдзе якісь чалавек. Я да яго.

— *Каторая гэта вёска Бабровічы?*

А ён ні слова, толькі размахвае рукамі. Гэта быў глуханямы. Вытлумачыў я яму рукамі, чаго мне трэба. Ён адразу дагадаўся, паказаў Бабровічы, і пачаў мне паказваць, каб я ехаў назад, паказваючы на сабе ўсе мучэньні, якія актывісты вычынялі а. Пачопку. Гэта была апошняя перасьцярога, але як яе было паслухаць, калі ўжо быў амаль на мейсцы?

Што рабіць, што чыніць?

За час мае адсутнасці агульнае становішча ў Бабровічах пагоршала ўва ўсіх дачыненнях. Партызанаў яшчэ не было, але група актывістаў з суседніх вёсак, якая ўвесь час сядзела ў лясных гушчарах, ужо пачалі запугваць ваколільных вясковых старостаў і паліцыю, каб ня важьліся іх чапаць.

— *Мы нікога не чапаемо, дык і нас няхай не чапаюць!*

Але ўжо пару разоў быў перарэзаны тэлефон на дарозе да Тэлеханаў. А ўсе тыя, што грабілі сьвятарскі і дзякаўскі дамы і школу,

³⁸⁵ **Сьвятая Воля** — сёння вёска, цэнтар сельсавету ў Івацэвіцкім раёне Берасьцейскае вобласці.

баяліся, каб я ня выкрыў іх, — усе яны былі настроены да мяне варожа. Васковы стараста, па мянушцы Козік, паціху дагаварыўся з суседнім праваслаўным парахам з Глінска³⁸⁶ а. Васілём, каб захапіць зямлю бабровіцкае парахвіі, і ўжо за час мае адсутнасці адзін раз а. Васіль служыў у Бабровіцкай царкве Сл[ужбу] Божую і распусціў[ў] пагалоску, што я ў Бабровічы не прыеду. Таму мой прыезд іх страшэнна азлобіў. Яны адразу пусцілі ў ход пагрозы: *“Хто будзе хадзіць да а. Гарошкі на багаслужэньне, таго вывезуць за Буг”*. Глінскі парах пачаў часцей прыяжджаць у Бабровічы і служыў у школьным памяшканьні, і гэтую пагрозу паўтараў у сваіх казаньнях і пры тым страшэнна ляўся. А стараста Козік ужо не здавальняў пагрозамі, ён пачаў шырыць тэрор. Падчас вячэрняў ён станавіўся ў прыгтворы каля дзвьярэй (там было заўсёды цёмна), і як хто толькі намерваўся ўвайсці ў царкву, штурханцом у грудзі выкідаў назад. Адна старэйшая кабета, падаючы ад такога штурханца, патаўкла сабе сьпіну, але баялася аб гэтым гаварыць, каб яшчэ не наклікаць на сябе помсты Козіка. Я пайшоў да яго і кажу:

— *У нас дзеюцца нечуваныя рэчы: нехта ў царкоўным прыгтворы нападае на малельнікаў. Можна б вы дапільнавалі, каб гэтага больш не было, бо будзе брыдка для нас усіх, калі я папрашу паліцыю.*

— *Пэўна, што будзе нядобра, калі аб гэтым даведаецца паліцыя. Я што змагу, то зраблю.*

— *Вось і добра. Буду шчыра ўдзячны вам за турботы. Яшчэ маю да вас просьбу. Ці маглі б вы памагчы мне знайсці падводу, каб з Баранавіч прывезці сюды настаўніка і разам з тым мае рэчы?*

— *Ведаецца, гэта такая далёкая дарога, што я не магу назначыць падводу.*

— *Я разумею гэта добра і таму не прашу, каб вы вызначылі, а толькі каб памаглі знайсці якога ахвотнага, бо ж, думаю, і вам лягшыць на сэрцы, каб вашы дзеці маглі вучыцца. А за падводу я заплачу.*

— *Гэта праўду, што школу трэба адчыніць, але ж на гэта ёсць і воіт, і інспэктар.*

— *Бачыце, што яны да гэтага часу нічога не зрабілі, бо цяпер такое палажэньне, што кожны мусіць клапаціцца сам аб сабе.*

— *Яно-то так, але неяк боязна.*

Пасля гэтае гутаркі Козік ужо не адзваўся варожа супраць мяне. А воіт зь Сьвятое Волі згадзіўся вызначыць мне падводу ў Баранавічы на кошт воласьці і прызначыў дровы на апал. Толькі трэба было чакаць спрыяючае пагоды, бо дзядзька Андрэй, які згадзіўся ехаць, лічыў, што трэба каля чатырох дзён на гэткае падарожжа, а пагода

³⁸⁶ Відаць, маецца на ўвазе вёска **Глінная** — сёння у Амяльнянскім сельса-веце Івацэвіцкага раёну Берасьцейскае вобласці.

якраз была нясталая. Тым часам а. Васіль страціў усякую меру і прызваітасць у награвітаньні людзей супраць мяне. Брыдка нават і ўспамінаць аб ягоных “подзвігах”. Яму да помачы прышоў тэлеханскі праваслаўны сьвятар прат. Іван³⁸⁷. Ён запрашаў да сябе “на пачастунак” камэнданта нямецкае жандармэрыі і камэнданта паліцыі і нямецкіх госьцяў з Ганцавіч, загаварваючы зь імі аб Бабровічах. Рыхтавалася нешта нядобрае. Але што?

На Вадохрышча 10.І.1942 г., калі я пасьля Службы Божае і асьвячання вады пайшоў на абед, а. Васіль, вяртаючыся з вадасьвячання на возеры, разагітаваў сваіх прыхільнікаў, яны напалі на царкву, зламалі замок і аб’явілі, што займаюць царкву. Пры тым а. Васіль загроб сабе ўсе ахвяры на царкву, якія ляжалі ў захрыстыі³⁸⁸, забраў увесь невялікі архіў царквы. Усё гэта ён рабіў апанены ў царкоўных рызы.

Я прыйшоў у царкву. Людзі расступіліся. Нічога ня кажучы, я пасьпяшыў забраць Найсьвяцейшую Эўхарыстыю з аганьбленае царквы і выйшаў на салею, каб сказаць некалькі слоў людзям. Як толькі я пачаў гаварыць, а. Васіль кінуўся да мяне з кулакамі, учапіўся за грудзіну і крычаў:

— Людзі, памажэце выкінуць гэтую халеру вон...

Ягоны дзяк і яшчэ нейкія двое людзей кінуліся да мяне. Відовішча было несамавітае: Чалавек, апанены ў царкоўных рызы, у таварыстве падпіўшых дзядзькаў і трох памагатых зь вёскі Тупічы³⁸⁹, тузалі і штурхалі мяне. Я не бараніўся, ды і ня мог бараніцца, бо адною рукою прыціскаў да грудзіны Эўхарыстычнага Хрыста, а ў другой быў напружаны крыві.

Назаўтра раніцою я агледзеў царкву. На дзвярох вісеў новы вялікі замок, але дзверы ў захрыстыю былі адчынены. Я зайшоў усярэдзіну. На падлозе валяліся кускі паперы. З захрыстыі і аўтара зьнікла шмат рэчаў. Толькі нейкім дзівам захаваўся сьпіс інвэнтару. Сьпіс быў і так невялікі, а цяпер зь яго не асталося і трэцяе часткі. Я пазазначыў усё

³⁸⁷ **Іван Струкоўскі** (1895–1991), праваслаўны сьвятар, нараджэнец Мазырскага павету, паходзіў са сьвятарскай дынастыі. Скончыў Менскую духоўную сэмінарыю. Ад 1921 г. служыў псаломшчыкам у мястэчку Гарадзея, пасьля быў сьвятаром у вёсцы Крывічы Маладэчанскага павету, мястэчку Лахва Лунінецкага павету. Ад 1932 г. служыў у Целяханах, дзе пабудаваў новы храм. У 1949 г. арыштаваны савецкімі ўладамі, асуджаны на 25 гадоў папраўча-працоўных лягераў. У 1956 г. вызвалены, ад 1958 г. зноў служыў сьвятаром у Целяханах.

³⁸⁸ **Закрыстыя** — бакавое памяшканьне пры касьцёле, у якім захоўваюцца царкоўныя ўборы й прылады, неабходныя для службы. Акрамя таго, у закрыстыі сьвятар рыхтуецца да правядзеньня імшы.

³⁸⁹ Відась, маецца на ўвазе вёска **Тупічыцы (Тупічычы)**, якая празь некаторы час была спаленая немцамі й пасьля вайны не аднавілася.

збравання рэчы на палёх сьпісу і пайшоў да царкоўнага старасты, які быў заадно з а. Васілём. Засьпеў я яго ў хаце. Ён сядзеў за сталом, сумна зьвесіўшы галаву.

— Пасьля ўчарашняга нападу на царкву, — кажу яму, — у царкве згінула шмат рэчаў. Я маю сьпіс рэчаў, якія былі падчас майго прыезду, а тут васьмь зазначана, што згінула. Ці маглі б вы са мною спраўдзіць гэты сьпіс і падпісаць яго.

— Ох, айцец, бачыў я ўчора, што там рабілася, бачыў. Як жа я быў дурны, што дагэтуль ня бачыў таго разбойніка? — Стараста горка заплакаў. Жонка моўчкам вышла з хаты. Крыху супакоіўшыся, ён прадаўжаў. — Ня трэба мне туды йсьці, бо я вам і так веру. Дайце ваш сьпісак. — І ён дрыжачаю рукою напісаў сваё імя і прозьвішча.

Здаецца, што 23.І я атрымаў ад старасты павестку зьвявіцца ў Тэ-леханы ў справе царквы. У назначаны дзень раніцою я быў ужо ў вальасной управе у Тэлеханах і там засьпеў глінскага параха. Ён аб нечым гаварыў зь перакладчыкам. Хутка нас паклікалі ў канцылярыю. Там быў якісьці высокі нямецкі ўрадовец з Ганцавіч з свастыкаю на рукаве. Аказваецца, ужо ня толькі напад на царкву, але былі падрыхтаваныя даносы, каб зрабіць зь мяне польскага агента, і таму ўрадовец адразу зьвярнуўся да мяне даволі злосьным чынам:

— Якім правам вы захапілі праваслаўную царкву ў Бабровічах? — Перакладчык пачаў тлумачыць мне пытаньне па-расейску, я яго перабіў і па-нямецку расказаў аб тым, што здарылася і чаму гэта здарылася.

Як толькі я пачаў гаварыць, глінскі парах пабялеў, а перакладчык зьмяніўся з твару, але хутка апанаваў сябе. Калі ж я расказаў, як ён падбухторваў людзей, як пагражаў, што немцы ўсіх маіх вернікаў вывезуць за Бут, [а] перакладчык тлумачыць а. Васілю. Той пачаў перабіваць мяне.

— Ніколі я гэтага не казаў, васьмь вам сьвяты крыж! — і пры тым размашыста хрысьціўся.

Ён запярэчваў усё, што казаў публічна і за кожным разам дзівосна размашыста хрысьціўся.

Немец глядзеў то на мяне, то на яго. Раптам зьмяніў тэму гутаркі.

— Вы адкуль ведаеце нямецкую мову?

— Я вучыўся ў нямецкім унівэрсытэце.

— І вы з такою асьветаю сядзіце тут у глухім закутку?! Вам тут зусім ня мейсца сядзець! Вы адкуль прыехалі?

— З Баранавіч.

— Дык я вашае справы разьбіраць не хачу, але вам загадваю вярнуцца ў Баранавічы. Калі хочаце, можаце там апэляваць да вышэйшых уладаў.

Далей гаварыць не было чаго... Я мусіў ехаць у Баранавічы.

Адразу ж быў высланы данос у Баранавічы, каб апярэдзіць мой прыезд³⁹⁰.

Страшнае падарожжа

Не дачакаўшыся нагоды і пагоды, каб прывезьці ў Бабровічы брата і мае рэчы, трэба было адтуль выяжджаць. Да сьлёз было жалка пакідаць гурток тых шчырых людзей у Бабровічах, якія мне памагалі, колькі маглі.

Зборы ў дарогу былі невялікія: рэчаў было вельмі мала, але быў пазычаны самакат. Яго нельга было ані пакінуць, ані выкарыстаць для язды — быў якраз пачатак лютага. Каб скараціць дарогу і за адзін дзень дабрацца да Баранавіч, я рашыў пайсьці праз балота на Дабрамысьль і Мілавіды³⁹¹, спадзеючыся, што ад Мілавід і самакат прыдасца. Выбраўся я яшчэ зацямна. На сьвітаньні пачаў церушыць сьнег і падзьмуў вецер. Дарогу засыпала, і самакат вязнуў у сьнезе — цягнуць было цяжка, а пхаць яшчэ цяжэй. Папрабаваў яго нясьці на сабе, але ён быў зацяжкі. Калі я выхадзіў зь лесу перад Дабрамысьлем, дык быў ужо так змораны, што мусіў адпачы[ва]ць штонекалькі хвілін. Але як толькі садзіўся на сьнег ці на пень, страшэнна хацелася спаць. Я ўскокваў, каб ісьці далей, аднак ногі адмаўлялі паслушэнства, трэба было зноў спыняцца. Як толькі я спыняўся, хіліла да сну нават стоячы.

Мінуўшы мост на Шчары, дарога была крыху ўтаптаная і я, змабілізаваўшы рэшткі сілы, сеў на самакат. Але як праехаў праз Даб-

³⁹⁰ Язэп Малецкі, які пэўны час працаваў з а. Львом Гарошкам у Баранавічах, у сваіх пасьялаваенных успамінах выклаў бабровіцкую эпапею сьвятара крыху інакш, паблытаўшы храналёгію падзеяў і акрамя канфлікту зь мясцовымі праваслаўнымі сьвятарамі паспрабаваўшы далучыць да гэтай справы палітычны фактар: «*Леў Гарошка, каталіцкі сьвятар усходняга абраду, адзін з выдатных беларускіх дзеячоў, у часе нямецкага паходу на Ўсход быў на беларускім Палесьсі, якое, паводле гітлераўскага пляну распадзелу ўсходніх прастораў, адміністрацыйна прыразалася да Райхскамісарыяту Украіны. Там, у сваёй парафіі, з прыходам Немцаў ён ня толькі дзейў у кірунку хрысьціянскае рэлігійнае супольнасці, але й ставіў востра дамаганьне, каб Палесьсе, як беларуская прастора, мела беларускую адміністрацыю й школьніцтва. За гэта а. Л. Гарошка апынуўся пад украінскім і мясцовым праваслаўным абстрэлам, і нямецкі камісар загадаў высляціць яго зь Пінскай акрузі без права павароту. Айцец Леў Гарошка тады пераехаў да Баранавіч, тут знайшоў падтрыманьне др. В. Войтэнкі, тагачаснага бурмістра места, ды ўладзіўся ў рэдакцыі “Баранавіцкай газеты”» (гл.: Малецкі, Язэп. Пад знакам Пагоні: успаміны. Таронта, 1976. С. 96).*

³⁹¹ **Мілавіды** — сеньня вёска ў Баранавіцкім раёне, цэнтар Мілавідзкага сельсавету.

рамысьль, быў так зьняможаны, што ледва не зваліўся. Калі быў у Мілавідах, ужо сутонела. Рашыў пераначаваць у праваслаўнага параха. Гэта быў ужо старэйшы сьвятар. Безь ніякіх распросаў сказаў:

— *Пераначаваць мейсца знойдзеца.*

Сам сьвятар і ўся яго сям'я гаварылі мала, толькі трохгадовая ўнучка, на агульнае зьдзіўленьне, узлезла мне на калені і расказвала аб сваіх цацках і турботах.

Адразу па вячэры я лёг спаць і адразу заснуў, але каля поўначы прачнуўся. Ува ўсім цэле я чуў моцны боль, быццам мяне хтосьці пабіў малатком. Як я не варочаўся, боль мяне дайшоў так, што аб сьне і думцаў нельга было. Раніцою, калі я выйшаў на двор, ногі былі быццам не мае, а ў галаву прыйшла дзіўная думка.

— *Бог асьцерагаў, каб ня ехаў туды, не паслухай, дык вось маеш цяпер пакуту.*

Што ж, пакутаваць дык пакутаваць, я выбраўся ехаць у Баранавічы, але сілы пачалі здаваць. З жахам я заўважыў, што пачалі мерзнуць кончыкі пальцаў. Махаў і стукаў рукамі, каб крыху разагрэцца і сьпяшаўся ў Лясную. Там адразу пайшоў у плябанію і кажу параху:

— *Я страшна зьмерз, дайце мне гарачае гарбаты.*

Ксёндз, як глянуў на мяне, бягом кінуўся на кухню і крычаў.

— *Марыся, каб за пяць мінут была гарачая гарбата!*

Сапраўды, за пяць мінут яна нясла гарбату, а ксёндз на хаду ліў яшчэ нешта ў шклянку. Пробашч са мною гаварыў мала, ён быў зацяты паляк і варожа адносіўся да беларусаў, але прыняў мяне гасьцінна³⁹².

Далейшае падарожжа да Баранавіч, дзе едучы, дзе йдучы, адбылася без прыгодаў. І так трэба было мучыцца, калі побач была чыгунка, але мне адмаўлялі дазвол карыстацца зь яе.

У Баранавіцкіх школах

Пагаварыўшы зь некаторымі знаёмымі, я пераканаўся, што апэляваць у справе Бабровіцкае парахвіі няма сэнсу. Як потым я пераканаўся, што добра зрабіў, паслухаўшы іх рады. На ўсх[одне]кат[аліцкую] царкву немцы глядзелі вельмі крывым вокам.

Крыху аддыхнуўшы, я зьбіраўся паехаць у Альбэртын да Экарарха а. Неманцэвіча, каб параіцца, што рабіць далей. Аднойчы веcharам я зайшоў да д-ра В. Войтэнка, ягоны дом быў блізка м[айго] дом[у]. Пагутарыўшы аб агульных справах, ён паказаў мне дазвол з гэбітскамісарыяту на адкрыцьцё ў Баранавічах Сярэдняе Мэдыцынскае школы і кароткі нарыс праграмы навукі. Праектаваў стварыць

³⁹² У той час пробашчам у Лясной быў **Уладзіслаў Зыгмунт Паўлоўскі** (1879–1942), які крыху пазьней, 13 ліпеня 1942 г., быў расстраляны немцамі ў Баранавічах.

у ёй аж 6 аддзелаў: фэльчарскі, акушэрскі, аптэкарскі, дэнтэстычны, вэтэрынарскі і мэдыцынскіх сёстраў, а магчыма і сёмы — фізычнага ўзгадаваньня.

— А дзе ж будзе мясціца гэтая аграмадная школа? Хто будзе яе ўтрымліваць? — зацікавіўся я.

— Пакуль што нічога няма. Усё трэба знайсці. Вось возьмецца за гэтую працу, бо я на вушы заняты ў магістраце.

— А дзе ж набраць [с]толькі настаўнікаў, гэта ж для старшых курсаў мусяць быць прафэсары?

— Трэба зачаць ад двох першых курсаў, і ў меру разьвіцьця школы будзем дабіраць настаўнікаў. Дахтароў я пастараюся знайсці сам, а вы шукайце настаўнікаў для агульнаасьветных прадметаў. Пры тым адразу дазаварымся, што вы будзеце кіраваць усёю школай, а я буду фігураваць як дырэктар.

— Плян вельмі прыгожы, але так пачынаць зь нічога, з нуля, ды ў цяперашніх абставінах — вельмі цяжкая і рызыкаўная справа...

— Пэўна што цяжкая і рызыкаўная, — перабівае мяне, — але ж нам патрэбны кадры і ніхто іх нам ня дасць. Мусім самі іх тварыць і ўзгадоўваць. Гімназіяў і ўнівэрсытэтаў няма, дык трэба шукаць нейкае іншае рады.

— Добра, шукаць, дык шукаць. Напішэце мне якую паперку, каб я мог зь ёю ўсюды паказацца, і пачнём дзейнічаць. Можна, Бог паможа нешта стварыць.

Назаўтра я ўжо быў у кватэрным адзеле Баранавіцкага магістрату і пераглядаў невялікі спіс дамоў, зь якіх нядаўна выйшлі нямецкія ваенныя аддзелы. Выбар быў вельмі невялікі. Прышлося здаволіцца невялікім домам на вул. Фр. Скарыны.

Лаўкі давялося зьбіраць па панадворках быўшых школаў, якія былі заняты войскамі. У некаторых школах лаўкі былі папалены, у некаторых асталіся дзякуючы таму, што былі засыпаны сьнегам. Мяне здзівіла, што ніводзін нямецкі афіцэр не адмовіўся перадаць мне лаўкі. Праўда, мне шмат памагла нямецкая мова.

Кандыдатаў на першы курс згаласілася шмат больш, чым можна было спадзявацца, 200 чалавек. Вось жа на экзамінах можна было зрабіць адшаведны выбар. Прынята 160. Пры тым праграма навукі была ўложана так, што неабходна было рабіць ня толькі выбар, але адбор. Школьны год складаўся з двох сэмэстраў, але сэмэстр меў трыццаць толькі тры месяцы, каб за адзін каляндарны год прарабіць праграму двох школьных гадоў. На летнія канікулы прадбачваўся перапынак усяго на два тыдні.

З даборам настаўнікам так для агульнаасьветных прадметаў, як і для фахавых зьявілася шмат больш цяжкасьцяў, чым іх можна было спадзявацца. Ужо ад верасня працавала ў Баранавічах 5 сямігодка,

затрудніўшы ўсіх настаўнікаў, якія былі ў Баранавічах. На шчасьце, пакрыху прыяжджалі незатрудненыя настаўнікі з правінцыі. А дактары вельмі неахвотна гадзіліся выкладаць у школе, бо аплата за выкладчы была вельмі нізкая. Толькі больш сьведомыя згадзіліся выкладаць у Мэд[ыцынскай] шк[оле] з нацыянальнага абвязку.

Навука ў Мэдыцынскай школе распачалася, здаецца, 20-га лютага 1942 г. у дзвёх групах, але пасля трох тыдняў прыйшлося тварыць зь іх трэцюю групу. З гэбітскамісарыяту папярэдзілі акруговы аддзел аховы здароўя:

— Будзьце гатовы, што аднаго дня ў аптэках не астанецца аніводнага жыда.

— А хто ж іх заступіць?

— Гэта ня наша справа. Рабіце што хочаце.

Што ж было рабіць? Селі мы з д-рам Войтэнкам пераглядаць ацэнкі вучняў з абодвух груп першага курсу. Выбралі 19 чалавек найбольш здольных з тых, што жадалі пайсьці на аптэкарскі ад[дзел], заклікалі іх у канцылярыю і паведамілі іх:

— Заўтра вы пераходзіце на другі курс.

— Нам і на першым курсе цяжка, — загудзелі ў адзін голас.

— Не апраўдвайцеся, а бярэцеся за працу, — коротка спыніў іх д-р Войтэнка.

Зноў зьявіўся клопат з выкладчыкамі. Міма ўсіх старанняў д-р Войтэнка не знайшоў між лекараў ніводнага ахвотнага выкладчы біялёгію. Калісьці ў Наваградзкай Гімназіі выкладалі біялёгію, але там быў гімназійны ўзровень, ды гэта было 11 гадоў таму, пры тым я ўжо выкладаў беларускую літаратуру і гісторыю Беларусі, на маёй адказнасьці былі ўсе справы дырэкцыі Школы; але не было нікае рады, давялося ўзяць яшчэ выклады біялёгіі — гэта значыць у першую чаргу самому студыяваць яе. Але гэта быў толькі пачатак.

Калі перад 1939 г. у Баранавічах беларускае інтэлігенцыі было вельмі мала, аб беларускае нацыянальнае працы не было ні слуху, ні духу, дык у 1942 г. Баранавічы сталіся цэнтрам беларускага культур[нага жыцця]³⁹³.

Харчаваньне ў гарадах³⁹⁴

Грабежніцкая палітыка нацыстаў ня ведала ніякіх межаў. Кожны вайсковы аддзел, які праходзіў празь вёскі, бяскарна забіраў у сялян усё, што толькі траплялася пад рукі. Калі ўжо ачышчалі ў сялян “шпэк” і “яйка”, пачыналі паляваць за курамі і свінямі. У гарадох жыхаром падавалі харчовыя картачкі, але мала што зь іх можна было

³⁹³ У арыгінале на гэтым тэкст часткі абрываецца.

³⁹⁴ Асобны запіс на адным аркушы.

атрымаць. Толькі хлеб і крупу давалі рэгулярна, а мяса ў Баранавічах на карткі мне ўдалося атрымаць усяго два разы за ўвесь час нямецкае акупацыі.

Зь вёскі ў горад правезьці харчы было вельмі цяжка, бо на рагатках³⁹⁵ стаялі або паліцыянты, або нямецкія жаўнеры і забіралі, што ім падабалася.

Для вучняў мэдыцынскае школы і для ўсіх іншых баранавіцкіх школаў паўставала паважная загроза ліквідацыі школаў. Вось жа дырэкцыя школаў, акруговы інспэктарат і гарадзкая ўправа звярнуліся да гэбітскамісара, каб ён спыніў грабёж на рагатках. Тады з гэбітскамісарыяту былі выданы пасьведчаньні для бацькоў вучняў, каб ад іх не забіралі харчоў. На некаторы час паліц[ыянты] тыя даведкі рэспэктавалі, але потым зноў грабілі...

Мэд[ычная] школа — перашкоды³⁹⁶

Стрэнуў мяне аднойчы старшыня гарано Сама[...] і кажа:

— *Вы ведаеце, што на вас даносы сьпяляца?*

— *Не, яшчэ ня чуў аб гэтым.*

— *Вось учора быў у мяне адзін праваслаўны сьвятар і пратэставаў, што мы дапускаем, каб вуніяцкі сьвятар выкладаў гісторыю Беларусі ў Мэдыцынскай школе і на розных курсах.*

— *І нашто яму было пратэставаць, няхай бы сам прыйшоў і выкладаў: у нас так не хапае настаўнікаў, — кажу ям[у].*

— *Дык я ж яму і сказаў амаль тое самае, ды нават больш. Толькі вам мушу сказаць, што ён быў не такі, як вы, а зь вялікім пузам.... Хай ён замест гадаваць сабе чэрава прыйдзе ў школу. Ды глядзіце, вы адзін, а іх сотні; аднак у беларускай грамадзкай працы іх не відаць.*

Мэдыцынская школа — працяг³⁹⁷

Першы сэмэстар мінуў вельмі хутка і добра. Хоць вымогі былі вялікія, але адсеў вучняў быў параўнаўча нязначны. Замест летніх канікулаў быў усяго двухтыднёвы перапынак. У канцы чэрвеня адбыўся экзамін другога набору. Наплыў кандыдатаў быў значна большы, чым

³⁹⁵ **Рагаткі** — заставы, пасты.

³⁹⁶ Сярод накідаў а. Льва Гарошкі ёсьць тэкст на 5 старонках пад назвай “Мэдыцынская школа”, які зместава паўтарае разьдзел “У Баранавіцкіх школах”. У гэтай публікацыі дзеля паўтарэньня звестак мы згаданы разьдзел апусьцілі. Гэты ж разьдзел у арыгінале ўяўляе зь сябе запіс на невялікім аркушы (2 старонкі).

³⁹⁷ У арыгінале гэта асобная частка рукапісу на 25 малых аркушах, што ўключае разьдзелы “Мэдыцынская школа — працяг” і “Разгром школаў”.

у лютым, таму экзамены былі больш строгімі, але з новаўступваючых трэба было ўтварыць аж чатыры паралельныя класы.

Пасьля такога набору школьны будынак у панадворку С. Д. быў зусім нявыстарчаючы, бо трэба было арганізаваць яшчэ анатамічны, хэмічны, фізычны і вэтэрынарны кабінэты. На шчасьце, якраз у тым часе перанеслі шпіталь заразных хваробаў за Баранавічы і памешканьне шпіталя (быўшы жыдоўскі хэдар³⁹⁸) немцы не адважваліся займаць, а Мэдыцынскай школе гэта было якраз на руку. Праз дарогу быў агульны шпіталь, а побач вялікі дом, дзе былі склады акруговага інспэктарату, дзе было даволі мейсца для кабінэтаў і нават для лябараторыі.

Затое значна ўзрасьлі цяжкасьці з настаўнікамі, бо ўжо заіснаваў трэці аптэкарскі курс і трэба было ажно трох настаўнікаў-спэцыялістаў. Пасьля некаторага ваганьня яны згадзіліся. Але радасьць была невялікая, бо якраз тады прыйшлося зьліквідаваць аддзел фізычнага ўзгадаваньня. Там вучняў было мала і адзіная настаўніца-спэцыялістка наадрэз адмовілася далей выкладаць, хоць яе пляменьніца вучылася ў мэдыцынскай школе.

Маючы [с]голькі вучняў, цяпер можна было арганізаваць добры хор і гурток народных танцаў. Да гэтага знайшліся добрыя настаўнікі, дык ня дзіва, што хор і танцавальная група Мэдыцынскае школы здабылі сабе добрае імя сваімі канцэртамі.

Калі д-ра Войтэнку перавялі з Баранавіч у Слонім, мне даручылі ня толькі дэ-факта, але і афіцыйна дырэктарства школы, хоць гэта было зусім ненармальна, бо ж у Баранавічах было аж 30 лекараў. Таму пасьля пару месяцаў Акруговы інспэктар і Акруговы Аддзел Аховы Здароўя прызначылі дырэктарам д-ра М. Смаршчка³⁹⁹. Ад гэтага назначэньня практычна нічога не зьмянілася, бо і далей мне прыходзілася займацца ўсім. Трэці набор быў такжа вялікі, бо ўжо немцы рознымі спосабамі набіралі моладзь на працу ў Нямецчыну, а вучні Мэдыцынскае школы, падобна як і іншых школаў у Баранавічах, атрымалі працоўныя карты і тым самым афіцыйна не падлягалі вывазам. Таму, нічога нікому ня кажучы, мы прымалі, колькі маглі.

³⁹⁸ **Хэдар** — габрэйская рэлігійная пачатковая школа.

³⁹⁹ **Мітрафан Смаршчок** (творчы псеўд. **Анатоль Бязозка**; 1915–2008), грамадзкі дзеяч. У 1939 г. скончыў мэдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту. Браў удзел у студэнцкім руху. У 1939–1941 гг. працаваў лекарам у Баранавічах і Пінску. Падчас нямецкай акупацыі працаваў лекарам у Баранавічах, быў дырэктарам мясцовай мэдычнай школы. У 1944 г. арыштаваны немцамі й зьняволены ў канцлягеры. Ад 1948 г. жыў у ЗША. Быў адным з заснавальнікаў Крывіцкага навуковага таварыства імя Пранціша Скарыны.

Калі пасья трэцяга набору вучняў адчынена фэльчарскі, акушэрскі і вэтэрынарны аддзелы, Мэдыцынская школа ўжо ўвайшла ў сваю фаховую каліну. Вучні старэйшых курсаў мусілі акрамя навукі адбываць такжа практыку. Найбольш практыкі мусілі адбыць фэльчары — па два тыдні на кожным адзеле ў шпіталі і ў дзіцячых дамах. З даборам выкладчыкаў было асабліва цяжка. [...] наадрэз адмовілася выкладаць у Мэд. школе.

З гэтага скарыстаў акруговы лекар д-р Лукашэня⁴⁰⁰, каб у першую чаргу паслаць вучняў у шпіталь заразных хваробаў, бо там не хапала абслугі. Гігіенічныя ўмовы ў шпіталі цяжка было захаваць у тым ваенным часе. Пры тым хворыя на тыф прывозілі з сабою шмат вошаў. Здаецца, другі вучань, які адбыў практыку ў тым шпіталі, Янка Палька, праз два тыдні сам захварэў на тыф і лёг між сваіх пацыентаў.

Гэты спакойны і цяплівы юнак праз тыдзень аддаў душу Богу — гэта першая ахвяра будучых беларускіх мэдыцынскіх кадраў. Мне хацелася яго пахаваць урачыста ў Баранавічах, але бацькі зажадалі пахаваць на могілках роднае вёскі.

Пасья такога выпадку іншыя вучні былі больш асьцярожныя, але ўсё раўно большасць з іх пасья практыкі самі перахварэлі на тыф, толькі ў часе хваробы мелі лепшы дагляд.

Ува ўсіх тых установах і адзелах, дзе мелі практыку вучні мэдыцынскае школы, я стараўся быць пры розных нагодах хоць некалькі хвілін, і кожныя такія адведзіны мелі добрыя насьледкі.

На пачатку 1943 г. на мейсцы д-ра М. Смаршчка дырэктарам школы быў назначаны д-р М. Мінкевіч⁴⁰¹. Ён увайшоў размашыста ў кан-

⁴⁰⁰ **Лукашэня** (?—1943) у 1939—1941 гг. быў галоўным лекарам Баранавічаў, падчас нямецкай акупацыі — баранавіцкі акруговы лекар. Паводле Язэпа Малецкага, “у беларускі нацыянальна-вызвольны рух ён не ўлучаўся, радаў беларускіх прадстаўнікоў як у Менску, так і ў Баранавічах, ня слухаў, прыкідваўся, што верна службыць толькі Немцам” (гл.: Малецкі, Язэп. Пад знакам Пагоні. http://knihi.com/Jazep_Malecki/Pad_znakam_Pahoni_Uspaminyu.html). Пасья пералому ў вайне на карысьць СССР зьвязаўся з савецкімі партызанамі, якім пастаўляў лекі й іншыя мэдыцынскія матэрыялы. Арыштаваны немцамі й расстраляны.

⁴⁰¹ **Мікалай Мінкевіч** (1909—1980), грамадзкі дзеяч, лекар, зяць Р. Астроўскага. Паходзіў з сям’і праваслаўнага сьвятара. Скончыў Віленскую беларускую гімназію. Вучыўся на мэдыцынскім факультэце Віленскага ўнівэрсытэту. У 1942 г. скончыў унівэрсытэт у Коўне. Ажаніўся з дачкой Р. Астроўскага. У 1942—1944 гг. працаваў лекарам у Баранавічах, дырэктарам Баранавіцкай мэдычнай школы, ад сакавіка 1944 г. — галоўны лекар БКА. Дэлегат Другога Ўсебеларускага кангрэсу. Ад лета 1944 г. — на эміграцыі. Працаваў лекарам пры UNRRA і IRO ў брытанскай зоне акупацыі Нямеччыны. У 1949 г. выехаў зь сям’ёй у Аргентыну, дзе працаваў галоўным лекарам пры шпіталі ў Сан-Луісе. У студзені 1955 г. пераехаў

цылярью з новым назначеньнем і голасна заявіў мне, што цяпер ён будзе кіраваць усімі справамі школы.

— *Ну, дзякуй Богу*, — сказаў я такжа голасна, — *можна хоць нарэшце я крыху адпачну*.

Першы тыдзень сапраўды выглядала так, што мне будзе менш працы, аднак на другі тыдзень я зноў мусіў быць ад рана да вечара ў школе і заладжаць усе бягучыя справы, ды яшчэ чакаць новага дырэктара, каб падпісаў розныя паперкі. А падпісваць тады было што. Адных толькі працоўных вучнёўскіх картаў было 450. І трэба было іх падпісваць штотыдня. А розныя накіраванні, даведкі і карэспандэнцыя, зь якою ледва спраўляліся дзьве сакратаркі, такжа вымагалі ня мала часу і ўвагі.

У сярэдзіне студзеня 1943 г. з'явілася якаясь афіцыйная нямецкая камісія зь Менскага Генэральнага Камісарыяту у складзе трох чалавек. Яны вымагалі дакладных інфармацыяў аб стане Мэдзьцынскае школы і зажадалі паказаць ім вучняў. Д-ра Мінкевіча не было, і я мусіў выконваць ролю дырэктара.

Агляд школы пачаўся ад чацьвёртага аптэкарскага курсу. Там было ўсяго 19 вучняў.

— *Колькі ім яшчэ трэба да сканчэньня курсу?* — пытаўся шэф камісіі.

— *Усяго чатыры месяцы.*

— *Ну гэтыя яшчэ могуць скончыць*, — зьвярнуўся ён ціха да іншых. Тыя на знак згоды кіўнулі галавамі.

Побач была кляса другога агульнага курсу — мела 60 чалавек. Увайшлі туды. Паглядзелі моўчкі. Выйшаўшы пытае той самы:

— *А гэтым колькі да канца?*

— *Гэтым трэба аж два гады.*

— *Два гады!!!* — засьмяяўся голасна шэф і махнуў рукою.

— *А колькі ў вас усіх вучняў?*

— *Усіх 450 чалавек.*

— *Ча-ты-рыста-пяцьдзсят чалавек; дзе-вять-сот рук!!!* — з прыціскам і нарасьпеў гаварыў шэф. — *Ого-го-го!*

Больш аглядаць школы яны не хацелі, толькі спыталіся, дзе больш працуюць вучні.

— *У шпіталі, у клініках, у дзіцячых дамах і ў аптэках*, — адказаў я коротка.

Не разьвітаўшыся нават, яны адразу пайшлі ў шпіталь.

З паводзінаў і тэмы гутаркі камісіі было ясна, што над школаю вісіць грозная небяспека.

у ЗША. Працаваў у шпіталях у штатах Ілінойс, Агаё, Місуры, Індыяна, Мічыган. У 1976 г., пасля выхаду на пэнсію, пераехаў у Флярыду.

У шпіталі камісія была моцна здзіўлена. Яны заявіліся спачатку на гінэкалягічным аддзеле і пытаюцца:

— *Дзе тут працуюць вучаніцы з Мэдыцынскае школы?*

— *А во разам з доктарам робяць абход,* — адказала дыжурная сястра і паказала на іх праз адчыненыя дзьверы.

Адтуль пайшлі ў агульны адзел і зайшлі ў перавязачную залю. Дырэктар шпіталю д-р Навумік якраз рабіў апэрацыю, а ў перавязачнай працавалі самыя вучні — будучыя фэльчары.

— *Гм, дык яны добра спраўляюцца,* — перашэптваліся з сабою сябры камісіі, не звяртаючы ўвагі нават на прысутнасьць дыжурнае сястры, якая добра ведала нямецкую мову.

Мэдыцынская школа ў тым часе мела 12 групаў на ўсіх курсах і працавала на дзьве зьмены ў двух будынках. Пасьля тае камісіі я, нічога нікому ня кажучы, меркаваў, каб раскідаць яе яшчэ больш. Старшы фэльчарскі курс запраектавана перанесьці ў шпіталь. Узмоцнена (?) рассылаў старэйшых вучняў на практыку ў шпіталь і клінікі.

Аб тым, што гітлераўцы задумалі ліквідаваць беларускія сярэднія, нават фаховыя школы, было ясна з таго, што нядаўна зьліквідавалі ў Мэдыцынскай школе вэтэрынарны адзел. Ліквідацыя праведзена была падступна, бо абвешчана, [што] адчыняецца Вэтэрынарная сярэдняя школа ў Менску і туды маюць пераехаць вучні з вэтэрынарнага адзелу нашае школы. Але ў Менску нічога не адчынілі, а нам адзел не аднавілі.

Дакладна ўжо даты ня помню, але тады ж з распараджэньня гэбітскамісара ўведзены быў абавязак для ўсіх вучняў сярэдніх фаховых школаў у Баранавічах працаваць у розных нямецкіх д[...] складах і лягерах прынамся паўдня ў тыдні. За працу нічога не плацілі.

У такой атмасфэры трэба было штодня быць гатовым на розныя неспадзеванкі.

Разгром школаў

Чакаць грознае неспадзеванкі прышлося нядоўга. 8-га лютага⁴⁰² 1943 г. я меў лекцыю зь біялёгіі аб інтуіцыі ў другім курсе. Толькі я кончыў лекцыю і выйшаў на карыдор, як у школу ўбег акруговы інспэктар Міхайлоўскі і адразу да мяне.

— *Ёсьць загад з гэбітскамісарыяту, каб вы сабралі ўсіх сваіх вучняў на 12 гадзіну; мае прыйсьці камісія з Ураду працы.*

— *У нас немагчыма сабраць на 12-ю гадзіну, бо ж другая зьмена пачынае заняткі толькі з 12.20 — адзначыў я.*

⁴⁰² З далейшага тэксту бачна, што аўтар дапусьціў апіску, на самай справе гэтыя падзеі адбываліся 7 лютага.

— *Рабеце, як хочаце, я вам перадаў загад*, — сказаў інспэктар і выйшаў.

Што ж, загад дык загад. Дырэктара д-ра Мінкевіча не было, ды яго інспэктар і не пытаўся. Трэба было выконваць загад уладаў.

Я адразу накіраваўся ў другі курс, дзе толькі нядаўна гаварыў аб інтуіцыі. Вучні, адчуваючы нешта грознае, усе ўсталі і быццам занямелі.

— *Ёсьць загад ад нямецкіх уладаў, каб усе вучні нашае школы былі сабраныя тут на 12 гадзіну*, — сказаў я голасна.

— *А што будзе?* — хтосьці спытаў нясьмела.

— *Немцы прыйдуць!* — адказаў я і пайшоў у суседнюю клясу.

Абышоўшы ўсе прысутныя на раньняй зьмене курсы, я пайшоў у канцэлярыю і там паўтарыў загад. У школе зрабілася незвычайна ціха. Я выйшаў на карыдор. Усюды было пуста. Я абышоў усе клясы, нідзе не было жывое душы. Вярнуўся ў канцэлярыю — і там нікога. Да 12-е было яшчэ нам 2-х гадзінаў.

Уцякаць, як гэта зрабілі вучні, не было сэнсу, бо мяне ўсё роўна гэстапаўцы шукалі б, але і аставацца было небясьпечна, бо калі замест усяе школы з 450 вучнямі гітлераўцы ўбачаць мяне аднаго, дык са злосьці могуць адразу застрэліць.

— *Дык што мне рабіць?* — пытаюся я сам сябе.

І прыйшла думка: калі жыды арыштоўвалі Хрыста, дык Ён казаў, каб не чапалі апосталаў, і тыя ўцяклі, але Сам не ўцякаў. “*Значыць, і мне ня трэба ўцякаць*”, — вырашыў я і пачаў маліцца, гатуючыся на ўсякую неспадзеванку. Ці гэта была малітва, ня знаю, бо кожных некалькі мінут я глядзеў на гадзіннік. Здавалася, што час ішоў вельмі марудна. Асабліва доўжыліся апошнія мінуты перад 12-ю. Але вось на-стала і 12-ая гадзіна, а нікога з Арбайтсамта⁴⁰³ не было. Пачакаў яшчэ 3 мінуты, прайшло яшчэ якіх 14 па 12-й, і, ня бачучы нікога, рашыў пайсьці ў Адміністрацыйна-гандлёвую школу. Там гітлераўцы былі раніцаю а 10-й гадзіне, а дырэктар тае школы — Русак⁴⁰⁴ — быў у блізкіх адносінах да вышэйшых уладаў. Ён сядзеў адзін у канцэлярыі, школа была пустая. Ён расказаў, што яго школу раніцаю акружылі немцы з сабакамі, але шмат моладзі паўцякала праз вокны і тыя немцы, што

⁴⁰³ **Арбайтсамт** (ням. *Arbeitsamt*) — біржа працы.

⁴⁰⁴ **Аляксандар Русак** (1907–1957), грамадзкі дзеяч. У 1939–1941 гг. быў ініцыятарам стварэньня й старшынём Беларускага камітэту ў Познані, улетку 1941 г. — арганізатар Беларускага нацыянальнага камітэту ў Горадні, у 1942 г. заснаваў Адміністрацыйна-гандлёвую школу ў Баранавічах, быў яе першым дырэктарам. Заснаваў арганізацыю гандлёвых і прамысловых прадпрыемстваў. У 1943–1944 гг. — бургамістар Баранавічаў, удзельнік Другога Ўсебеларускага кангрэсу. Ад лета 1944 г. — на эміграцыі, спачатку ў Нямеччыне, пасля ў ЗША.

стаялі каля вокнаў, зусім не перашкаджалі ўцякаць. З усіх 250 вучняў захапілі толькі два дзясяткі, але і тыя паўцякалі па дарозе.

Я раскажаў яму, што сталася ў нас.

— Ну што ж, калі немцы спазьніліся на 3 мінуты, дык вы мелі права пайсьці, — зажартаваў ён.

Вечарам таго ж дня я зайшоў да д-ра Мінкевіча. Ён жа быў дырэктарам школы, але ў ёй таго дня не паказаўся.

— Вы ведаеце, што сталася ў Мэдыцынскай школе? — спытаўся я.

— Так, ведаю, — казаў ён прыглушаным голасам.

— Дык вось, калі будуць якія прыкрыя кансэквэнцыі⁴⁰⁵, вы можаце гаварыць, што ў школе не былі і нічога ня ведаеце, як так сталася, што ўсе вучні паўцякалі. Усю адказнасьць я бяру на сябе. А тым часам бывайце!

На заўтра 8-га лютага ў Мэдыцынскую школу прыйшло толькі 5 настаўнікаў і ніводнага вучня. Каля 10-е гадзіны ў канцылярню ўвайшоў нямецкі афіцэр SD у таварыстве паліцыянта і замест прывітаньня загадаў:

— Пакажыце вашы дакумэнты!

Я паказаў першы.

— Вы арыштованы!

Побач стаяў мой брат Косьця, ён працаваў у фізычным кабінэце. Я хацеў яму перадаць грошы — афіцэр строга мне забараніў.

Нікога больш не арыштавалі. Мяне павялі спачатку ў паліцыю, але там безь ніякіх допытаў адразу накіравалі ў турму.

Камэра, куды мяне замкнулі, і так была поўная. Не было ніякога мейсца, дзе прымасьціцца. Я ледва праціснуўся ў куток, стаў на калені і, не зьвяртаючы на нікога ўвагі, пачаў маліцца. Раптам з карыдору дыжурны паліцыянт пачаў грымаць у дзьверы, крычучы:

— Эй, там, спьні маленьне.

Я не зьвярнуў на яго крык ніякае ўвагі. Памаліўшыся, пачаў пакрыху знаёміцца зь сябрамі па няшчасьці.

Тым часам напад гітлераўцаў на сярэдняе школьніцтва ў Баранавічах выклікаў агульную паніку. Апусьцелі такжа і пачатковыя школы. Нават малышы, як убачылі на вуліцы якога-небудзь у нямецкай уніформе, крычалі:

— Немец! — і ўцякалі ў панадворак хавацца.

Вучні з па-за Баранавіч уцякалі дамоў.

Атмасфэра няпэўнасьці цяжыла над усім жыцьцём у Баранавічах. Бурмістар Юры Сабалеўскі⁴⁰⁶ інтэрвэніяваў у гэбітскамісара Вэрнэра,

⁴⁰⁵ **Кансэквэнцыі** (ад польск. *konsekwencje*) — наступствы.

⁴⁰⁶ **Юры Сабалеўскі** (1889–1957), грамадзка-палітычны дзеяч. У 1926–1927 гг. быў дэпутатам польскага сойму, уваходзіў у пасольскі клуб БСРГ, затым у Беларускі пасольскі клуб. Падчас нямецкай акупацыі быў шчыль-

каб неяк унармаваць палажэнне, і сугэраваў⁴⁰⁷ яму выдаць публічную заяву, што больш ня будуць чапаць школаў, і дамагаўся, каб мяне звольнілі, бо інакш усё роўна вучні не паслухаюць ніякіх заяваў.

А тым часам [м]не ў турме было дзіўна, што ніхто не рабіў ніякіх ані допытаў, ані нават ніякага пратаколу ніхто не пісаў. А бацькі вучняў ужо на другі дзень пачалі прыносіць у турму розныя дарункі.

О, тыя дарункі, той шчыры выяў прызнання, як глыбока яны запалі мне ў душу!!! І мне рабілася да сьлёз жалка, што яшчэ аставалася ўсяго тры месяцы да першага выпуску аптэкараў і так раптам усё гэта можа быць знішчана. Але гэтым разам жаль мой быў дарэмна.

Пасья трох дзён турэмнага жыцця, 10-га лютага, раніцою ў нашу камэру увайшоў сам начальнік турмы і казаў мне збірацца з рэчамі.

Зборы былі невялікія — увесь хлеб, што мне прынеслі за гэты час, я пакінуў у камэры, каб яго разьдзялілі між сабою, у канцылярыі турмы забраў мае дакумэнты і тыя дробныя асабістыя рэчы, што знаходзіліся ў кішэнях падчас арыштаў, і мне адчынілі дзьверы турмы.

Выйшаўшы на вуліцу, мусіў перажыць дзіўнае пачуццё свабоды. І тады я ацаніў, як невымоўна дорага адчуваць сябе свабодным.

Пасья хвіліны развагі я рашыў найперш зайсьці да Сабалеўскага, потым — Міхайлаўскага, каб даведацца, што чуваць у горадзе і зарыентавацца, што рабіць далей.

Усё, што я даведаўся, было вельмі сумным. Усюды панавала нейкая паніка, толькі бурмістар Ю. Сабалеўскі трымаўся бадзёра і быў пэўны, што ў гэбітскамісарыяце прымуцца ягонья сугэстыі⁴⁰⁸:

— *Калі вас выпусьцілі, дык напэўна выдадуць заяву, што больш ня будуць чапаць беларускіх школаў, — цвёрдзіў ён.*

Так яно і сталася. Хутка гэтая заява зьявілася ў “Баранавіцкай газэце” і на дошках з абвесткамі. Паволі і нясьмела пачалі збірацца вучні ўва ўсе баранавіцкія школы, аднак з далейшых ваколліцаў вельмі многа ня прыехалі зусім. З колішніх 450 чалавек у Мэдыцынскай Школе зьявілася ўсяго 350 — і тыя зьяўляліся паволі.

Ня раз падчас тых прыездаў адбываліся такія сцэны, што ўзрушалі да сьлёз. Вось аднойчы селянін з Клецку прывёз сваю дачку і выклікае мяне з канцылярыі пагаварыць бязь сьведкаў. Мы зайшлі ў дырэктарскі пакой:

на заангажаваны ў справу стварэння беларускай адміністрацыі, быў старшынём Беларускай самапомачы й віцэ-прэзыдэнтам БЦР. Пасья вайны жыў на эміграцыі ў ЗША й Нямеччыне.

⁴⁰⁷ **Сугэраваць** (ад польск. *sugerować*) — раіць, намаўляць.

⁴⁰⁸ **Сугэстыі** (ад польск. *sugestie*) — тут: пераконваньні.

— Вось, ойца, я сьцярог сваю дачку, як мог, яна ў мяне адна, а цяпер ужо не магу, хапаюць моладзь усюды, дык будзьце вы ўжо ёй бацькам.

— Добра, але тут жа тая сама ўлада, вы ж ведаеце, што са мною было сталася, — адказваю.

— Ведаю, добра ведаю, але ўжо можа больш такога ня станеца.

— Пакуль ня станеца, дык я ўсіх вучняў у гэтай школе буду пільнаваць як сваіх дзяцей.

— Ну дык вось, дачушка, аставайся тут далей, — зьвярнуўся ўсьпешаны дзядзька да свае дачкі.

Для мяне было вельмі цікава, што хоць я быў да вучняў вельмі вымагаючы, аднак іхнія адносіны да мяне былі наагул вельмі добрыя. А пасля арышту яны сталіся яшчэ лепшыя. За тры дні, якія я прасядзеў у турме, моладзь тварыла чуць не лягенды.

З нагоды майго арышту і разгрому школаў выявілася сапраўднае аблічча некаторых прыхаваных рэнэгатаў. Успомню прынамся аб адным. Акруговы інспэктар лекар д-р Лукашэня, калі даведаўся аб маім арышце, з радасьцё заціраў рукі, хадзіў па сваім кабінэце і, не зважаючы на прысутнасьць сваіх служачых, голасна гаварыў:

— *Даўно б так трэба было зрабіць. Даволі гэтых беларускіх школаў. Цяпер то ўжо будзе скончана з гэтай беларусізацыяю і з гэтым вуніятам Гарошкам.*

Потым выявілася, што ён належаў да расейскае арганізацыі і праз свайго швагра Махнача, які працаваў у аптэкарскай базе, перадаваў лекі партызанам.

Толькі заўчасна цешыўся Лукашэня і яму падобныя. Хоць і зь некаторымі цяжкасьцямі, але ўсе баранавіцкія школы працавалі далей і на пачатку лета 1943 г. адбыўся першы выпуск — 19 аптэкараў выдатна закончылі чацьвёрты аптэкарскі курс і былі адразу накіраваны ў аптэкі. Наступны выпуск меў адбыцца праз тры месяцы. Цяпер ужо можна было звольніць тэмпа навучаньня і наблізіць яго да нармальнага.

У міжчасьце д-р Мінкевіч зрокся дырэктарства, і на яго мейсца быў назначаны д-р Малецкі⁴⁰⁹. Зь ім мы дагаварыліся сэмэстры прадоўжыць з трох да пяці месяцаў. Гэткім чынам, трэба было праграму навучаньня амаль падвоіць. З гэтай мэтай была склікана агульная

⁴⁰⁹ **Язэп Малецкі** (1906–1982), грамадзкі дзеяч. Скончыў мэдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту, быў адным з актыўных сябраў Беларускага студэнцкага саюзу. Падчас акупацыі працаваў у беларускай адміністрацыі, пасля вайны на эміграцыі. Ад 1950 г. жыве ў Аўстраліі, дзе быў адным зь лідараў беларускай дыяспары. Ва ўспамінах Язэпа Малецкага некалькі старонак прысьвечаныя й ягонай працы ў Баранавічах (гл.: Малецкі, Язэп. Пад знакам Пагоні. С. 88–91).

канфэрэнцыя ўсіх выкладчыкаў і прафэса[ра]ў. Калі ім абвесьцілі, што праграма мае быць пашырана амаль удвая, дык адзін з дактароў зьвярнуўся паціху да мяне:

— *Ойча, дык гэта ж робіцца ўнівэрсытэт!*

— *Маўчыце, — шапнуў я.*

І ён маўчаў. А школа сапраўды пачынала прымаць унівэрсытэцкі характар. Нават прынагодна сярод беларускага актыву паціху пагаворвалі аб тым, ці хапіла б у нас сілаў стварыць поўны ўнівэрсытэт. Як ужо перш успаміналася, з кадрамі выкладчыкаў было нямала цяжкасьцяў, але часам былі і прыемныя неспадзеванкі — самі зьяўляліся добрыя фахоўцы, якімі можна было замяніць менш адпаведных людзей. Толькі адзін раз прыйшлося зьвярнуцца да бурмістра Ю. Сабалеўскага, каб дапамог знайсці выкладчыка клінікі для фэльчарскага аддзелу. І цікава, што хоць той прафэсар спачатку адносіўся непрыхільна да Мэдыцынскае школы, але калі адбыўся выпускны экзамін фэльчараў, дык сьцьвердзіў:

— *Мушу прызнаць, што нават у Віленскім унівэрсітэце я ня меў лепшых вучняў.*

Незабавам адбыўся другі выпуск аптэкараў і першы выпуск акушэрак — школа расла на вачах, нягледзячы на нутраныя цяжкасьці і на ваенны час, але мне прыйшлося разьвітацца з ёю. Якраз на Новы Год, 1944 г., акруговы інспэктар Міхайлоўскі паведаміў мяне, што зь Менску прыйшоў загад звольніць мяне з настаўніцтва. Адзіная прычына да гэтага — што я сьвятар. Ужо пару месяцаў перш быў такі загад, але інспэктар і бурмістар, нічога мне ня кажучы, адклікаліся ў Рыгу да Ўсходняга Міністэрства⁴¹⁰, і вось там рашуча адкінулі ўсякую апэляцыю, катэгарычна загадваючы выключыць мяне з усякае настаўніцкае працы.

Verzeihen Sie!⁴¹¹

Новы, 1944 год увесь актыў беларускае інтэлігенцыі сустрэкаў супольна ў сталюцы Аўдзея. Сталы былі састаўлены ў два даўгія рады і густа застаўлены рознымі паўміскамі, між якімі так жа густа стаялі пляшкі з самагонам і зрэдку пляшкі зь ліманадам.

Нягледзячы на неспакойны час і на яшчэ больш неспакойныя весткі з фронту, за сталамі хутка вытварылася вельмі мілая, быццам сямейная атмасфэра. Крыху перакусіўшы, пачаліся прынагодныя

⁴¹⁰ Маецца на ўвазе **Імпэрскае міністэрства занятых усходніх тэрыторый** (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*), створанае ў 1941 г. для цывільнага кіраваньня захопленымі ў ходзе вайны тэрыторыямі СССР. Ягоным нязьменным кіраўніком быў Альфрэд Розэнбэрг.

⁴¹¹ *Прабачце!* (ням.). У арыгінале гэта асобны тэкст на трох вялікіх старонках.

Пасьведчаньне асобы Льва Гарошкі 1944 г.

прамовы. На агульнае дамаганьне і мне прыйшлося сказаць колькі слоў. Успрынялі іх гучнымі воплескамі.

І вось у гэтую грамаду неспадзевана ўвалілася чатырох узброеных немцаў — гэта быў патруль С. Д. Відаць, яны хацелі пахмяліцца, бо, прывітаўшыся зь некаторымі знаёмымі, хутка разышліся між сталеў, каб знайсці парожныя мейсцы. Адзін зь іх сеў якраз насупраць мяне на мейсцы М. Тулейкі⁴¹², які дзесьці на хвіліну выйшаў. Немец адразу ўхапіўся за пляшку і звярнуўся да мяне:

— Вып’ем за Новы Год.

— На жаль, я ня п’ю ніякіх алькагольных напіткаў.

⁴¹² **Міхась Тулейка** (1915–1998), грамадзкі дзеяч. У 1936 г. скончыў Нясвіскую настаўніцкую сэмінарыю, працаваў настаўнікам у Нясвіжы й Снове. Пры “першых саветах” працаваў у Нясвіжы — спачатку настаўнікам, пасля намеснікам дырэктара настаўніцкай сэмінарыі. Пазьней працаваў у Баранавіцкай настаўніцкай сэмінарыі. Кіраваў камітэтам БНС на Баранавіцкую акругу, быў дэлегатам Другога Ўсебеларускага кангрэсу. Ад 1944 г. — на эміграцыі, спачатку ў Нямеччыне, ад 1949 г. — у ЗША.

— Што, ня п'еш?! — Вызьверыўся на мяне. — Я вам магу загадаць. Вы знаеце, хто я ёсьць? Я шэф баранавіцкага С. Д.

— Выбачце, што я ня ведаў, з кім маю гонар гаварыць. Вашае становішча вельмі паважнае, гэта праўда, але ж яно хіба не сягае аж да такіх рэчаў, як пітво.

— Што там яшчэ гаварыць... — Тут немец прыглянуўся да пляшкі, яна была амаль пустая.

— Э, гэта для нас замала. — Ён рашуча адставіў яе ў бок і ўхапіўся за іншую пляшку, якая стаяла недалёка ад мяне і пачаў наліваць у сваю і ў маю шклянку.

Пры тым ён увесь час гаварыў аб важнасці свайго становішча. Відаць, ён быў крыху падпіўшы. Пакуль ён гаварыў, я заўважыў на бакох шклянкі дробныя бульбаткі — у пляшцы была ліманада, а немец гэтага не заўважыў. Мы чокнуліся і выпілі.

Калі б шэф С. Д. выпіў 90 % сьпірту, відаць так не задзівіўся б, як задзівіўся з таго, што выпіў. Ён быў пэўны, што наліў у шклянкі самагон-пяршак, а выпіў... ваду! Ён асьцярожна паставіў шклянку на стол і ўтаропіўся на мяне. Я такжа глядзеў на яго. Пасьля некалькі хвілін такога сузіраньня шэф С. Д. нахіліўся праз стол да мяне і сьцішоным, быццам наляканым голасам пытаўся:

— *Siend Sie Priester?*⁴¹³.

— *Jawohl!*⁴¹⁴ — адказаў я такжа ціха.

— *Also, verzeihen Sie!*⁴¹⁵ — Пры тым ён схапіўся зь мейсца і хутка накіраваўся да выходных дзвярэй. За ім пасыпаліся ягонныя суправаджатыя.

Нямецкая палітыка і прапаганда⁴¹⁶

Аб тым, як самая ж нямецкая прапаганда шкодзіла сабе і памагала савецкім партызанам, найлепш сьведчыць такі жарт.

Сталін паслаў эскадрон бамбавозаў на Бэрлін і так загадаў пілётам: *“Збамбеце вайсковыя аб’екты, калі, нават цывільнае жыхарства, жанчын і дзяцей. Але калі хто з вас збамбардуе будынак нямецкае прапаганды, дык таго загадаю неадкладна расстраляць”*.

⁴¹³ “Вы — сьвятар?” (ням.).

⁴¹⁴ “Так ёсьць” (ням.).

⁴¹⁵ “Тады прабачце” (ням.).

⁴¹⁶ Наступныя шэсьць разьдзелаў уяўляюць зь сябе выпіскі Льва Гарошкі з розных публікацый, зробленыя на асобных аркушах. Тут яны змешчаны паводле храналягічнай адпаведнасці тэксту.

Адносіны немцаў да польскіх партызанаў

Гэбйтскамісар Віленскага гэбіту (*Land*) *Wulf*⁴¹⁷ выдаў давераны за-гад летувіскай паліцыі на правінцыі, каб унікала канфліктаў з польскаю партызанкаю і пад жадным прэтэкстам не ўваходзіла зь імі ў вайну.

с. 252. *Józef Mackiewicz, Nie trzeba głośno mówić. Paryż, 1969.*

Адносіны палякаў да беларусаў у 1942–1943

Паводле: *Józef Mackiewicz, Nie trzeba głośno mówić. Paryż, 1969. Str. 270–271.*

Пералічаецца зь нейкага спісу забітых беларусаў (імёны сапраўдныя).

А далей: “ад мая 1943, калі палякі супрацоўнічалі зь немцамі, дык на нарадах свайго актыву між іншым пастанавілі... 4) прасіць паліцыю і немцаў, каб палілі беларускія вёскі пад прэтэкстам, што яны памагаюць савецкім партызанам”...

12.V.1943 “аб забавязанні дзелячоў польскага падзямельля ставаць тэрор адносна беларускага руху...”.

Польская партызанка і немцы

“*Na razie jest układ. Niemcy dają nam broń po cichu, nazywa się że my ją zdobywamy, i nie ruszają. W zamian chcą, żebyśmy przepędzili partyzantkę sowiecką. Jak spotyka się nasz oddział z żandarmami na drodze, to jedni patrzą w jedną stronę, drudzy w drugą i mijają jak te lale. Ale ostatnio lidzki gebietskomisarz oddał właściwie cały swój "Gebiet" w nasze ręce, w zamian za oczyszczenie powiatu z bolszewików. I my "oczyszczamy", jak sie da...”.*

с. 327. *Józef Mackiewicz, Nie trzeba głośno mówić. Paryż, 1969.*

Усх.-кат. Самадзельная Беларуская Грэка-Каталіцкая Царква

“Генэральны Камісар Беларускай Вільгэльм Кубэ зацвердзіў вызначэньне рымскім папаю айца Неманцэвіча, грэка-каталіцкага сьвятара, на экзарха (Кіраўніка) Беларускай Грэка-Каталіцкай Царквы з цэнтрам у Альбэртыне каля Слоніма.

⁴¹⁷ **Хорст Вульф** (ням. *Wulff*; 1907–1945), нямецкі нацыянал-сацыялістычны дзеяч, сябра нацыскай партыі ад 1926 г. У жніўні 1941 г. быў прызначаны гэбйтскамісарам Вільні. Пры ім было здзейсьнена масавае зьнішчэньне габрэйскага насельніцтва гораду. Загінуў падчас нямецкай абароны Бэрліну вясной 1945 г.

Экзарх Беларускай Грэка-Каталіцкай Царквы, Беларус з Сакольчыны, былы гадунец Пецярбургскай каталіцкай духоўнай акадэміі, сябра беларускага гуртка ў гэтай акадэміі, за польскіх часаў а. Неманцэвіч быў прафэсарам сэмінарыі ў Дубне і рэдактарам белар. рэл. часопісу “Да злучэньня”.

У Бел. Гр.-Кат. Ц. урадавай мовай і мовай казаньняў ёсьць выключна беларуская мова”.

“Раніца”⁴¹⁸ N. 18 (82) 17.V.1942.

Арганізацыя Грэка-Каталіцкае Беларускае Царквы

2.V г.г. [1942] экзархам Грэка-Каталіцкае [уніяцкае] Беларускае Царквы а. Неманцэвічам вызначана Рада Экзархату Грэка-Каталіцкае Царквы — як найвышэйшы ўрад Уніяцкае Царквы ў Беларусі.

У склад рады ўвайшлі сьвятары Гарошка Леў, Гэрмацюк Іван⁴¹⁹ і Аношка Вячаслаў.

3.V экзархам Гр.-Кат. Ц. вызначаны Духоўны суд Гр. Кат. Ц. зь сядзібаю ў Альбэртыне Слонімскае акругі (з “Баранавіцкае Газэты”)

“Раніца” N. 23 (87) 21.VI.1942.

ГРАМАДЗКАЯ БІЯГРАФІЯ⁴²⁰

Напісаць маю грамадскую біяграфію заняло б шмат часу; ды яна ўжо пакрыху пішацца ў форме ўспамінаў, толькі невядома, калі яе змагу канчаткова падрыхтаваць да друку. Тут абмяжуюся толькі каратка — важнейшымі фактамі і здарэньня[мі] з мае грамадзкае дзейнасьці.

Мая грамадзкая дзейнасьць у беларускім нацыянальным жыцці пачынаецца ад юнацтва — адразу па ліквідацыі “Грамады”⁴²¹, калі

⁴¹⁸ “Раніца” — газэта, якая выдавалася ў Бэрліне на беларускай мове са сьнежня 1939 г. да красавіка 1945 г.

⁴¹⁹ **Іван Гермацюк** (? — 1942 ці 1943), грэка-каталіцкі сьвятар. Выхадзец з Галічыны, скончыў Папскую акадэмію ў Дубне. У пачатку 1940-х гг. быў парахам царквы ў Сынковічах, таксама служыў у Альбярціне. У траўні 1942 г. увайшоў у склад Рады Беларускага экзархату Грэка-каталіцкай царквы. Памёр ад тыфу, пахаваны ў Альбярціне.

⁴²⁰ Асобны тэкст, які ў арыгінале займае 24 старонкі.

⁴²¹ **Беларуская сялянска-рабочніцкая грамада** (БСРГ) — масавая радыкальная левая партыя, якая дзейнічала на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1926–1927 гг. За кароткі час дасягнула колькасьці сяброў больш за 100 тысяч чалавек, пасля чаго была ліквідавана польскімі ўладамі, а асноўныя яе лідары апынуліся ў турме.

я быў у Беларускай Наваградзкай Гімназіі. Тады ў нашай вёсцы Трашчычы ў Стаўпеччыне ўжо беларускае нацыянальнае жыццё было даволі моцнае, часта ставіліся беларускія спэктаклі, ладзіліся канцэрты, прэнумаравалі⁴²² беларускія газеты і часопісы. Таму і пасля ліквідацыі гуртка “Грамады” ў нашай вёсцы і далей ладзіліся спэктаклі, у якіх я заўсёды прымаў актыўны ўдзел і на маю прапанову часць атрыманых з спэктакляў грошай ішла на закуп беларускіх кнігаў, зь якіх я ў нашай хаце зарганізаваў беларускую бібліятэку. Гэтую ж працу прадаўжаў кожнае лета, будучы студэнтам.

Нягледзячы на польскі наступ, у нашай ваколіцы беларуская нацыянальная праца не спынялася. Каля 1933 г. з пачыну майго бацькі і дваюраднана брата, якім я часта расказваў аб украінскай каапэрацыі, заснавалася і ў нашай вёсцы каапэратыва. Кожнае лета я актыўна працаваў у ўправе каапэратывы і рыхтаваў бухгалтараў. І ў гэтым жа студэнцкім пэрыядзе я навязаў вельмі блізкую лучнасьць з нашымі нацыянальнымі і рэлігійнымі дзеячамі ў Вільні.

Стаўшы сьвятаром, мая душпастырская праца [стала] неразрыўна злучона з грамадзкаю працаю. За гэта давалася шмат цяжкасцяў ад паліцыі і адміністрацыйных польскіх уладаў. Падчас мае працы ў Гародне на Палесці палескі ваявода страшыў мяне не на жарт, што вышле ў Картускую Бярозу, а потым у злосьці крычаў, што давядзе мяне да шыбеніцы. Тады пасыпаліся на мяне розныя прыдзірлівыя адміністрацыйныя кары па 5, па 10 зл[отых]. За паўгоду іх назбіралася аж на 200 зл[отых]. Я не заплаціў ні злотага і пачаў кпіць з паліцыі, каб пісалі больш. Але пісаць ім больш не ўдалося, мяне перавялі ў Стаўпцы. Тады аб маёй грамадзкай і рэлігійнай працы зьявіліся зацемкі ў прэсе. Стаўпецкі староста аж пеніўся са злосьці, але атрымаў ад мяне такі адказ, якога ён ніколі не спадзяваўся.

Калі ў міжнародным жыцці ўзрастала напружаньне, польскі наступ на ўсё беларускае пачынаў прымаць дзікія формы. Адміністрацыя пачала высяляць з так званае прыгранічнае паласы, якую пашыро- на да 100 км — усіх, каго лічылі непажаданым[і]. Між выселенымі знайшлося шмат беларускага духавенства⁴²³. І вось 15.V.1939 загадам наваградзкага ваяводы выселена і мяне з Стаўпцоў. І яшчэ як выселена: калі ксяндзоў Ад. Станкевіча, Ул. Талочку, Я. Гэрмановіча⁴²⁴ выселена на 5 гадоў, дык мяне — назаўсёды. Такі ім быў страшны.

⁴²² Маецца на ўвазе — падпісаліся на беларускую прэсу (ад польск. *prepi-merata* — падпіска).

⁴²³ У 1938–1939 г. былі сярод іншага выселеныя беларускія марыяне з Друі, а таксама ксяндзы Адам Станкевіч і Ўладзіслаў Талочка зь Вільні.

⁴²⁴ **Язэп Германовіч** (1890–1978), каталіцкі сьвятар, паэт, публіцыст. Пасьвячоны ў сьвятары ў 1913 г., працаваў у розных парафіях Беластоцкага дэканату. У 1924 г. уступіў у ордэн марыянаў у Друі. Служыў там пробашчам,

Тады пінскі біскуп мяне назначыў зноў на Палесьсе — у Збураж, Маларыцкага раёну⁴²⁵, а палескі ваявода назначыў спецыяльны нагляд нада мною.

Але і там я не спыніў працы, беларускія кнігі і газеты ішлі да мяне і туды, але каб менш чаплялася паліцыя, побач душпастырства займаўся зборам лекарскіх зёлак і народнаю мэдыцынаю. Гэткім чынам хутка ў Збуражы і ваколіцах я меў блізкі кантакт з насельніцтвам, і паліцыя ня мела за што прыдрацца, ды камэндант паліцыі там даволі людзкі, ды гэта ўжо быў час, калі пачалі голасна гаварыць аб вайне.

З мамэнтам прыходу ў Зах. Беларусь бальшавікоў і душпастырская і беларуская нацыянальная праца сталася цяжкаю і нават небясьпечнаю справаю. Для мяне яна была тым больш небясьпечнаю, што трэба было разам зь невялікаю групаю беларускіх каталіцкіх святароў усходняга абраду на чале з а. Неманцэвічам заняцца арганізацыяй Беларускага Экзархату.

Для ўсяго СССР было створана 5 экзархатаў — у тым ліку і Беларускі. Мне давлялося ўдзельнічаць на 2-ім саборы экзархаў у Львове. Толькі я вярнуўся зь Львова і выбіраўся ехаць на паравію ў Бабровічы, як 22.VI нямецкая армія рушыла на Ўсход. Я якраз ехаў у сваю паравію на Палесьсе, дык адразу вярнуўся назад, але даехаў толькі да Баранавічаў і там дачакаўся прыходу нямецкай арміі.

Першыя распараджэньні нямецкіх ваенных уладаў у Баранавічах моцна расчаравалі беларусаў. Бурмістрам быў назначаны паляк з Галічыны — Гібоўскі, школьным інспэктарам і камэндантам паліцыі такжа палякі. Яны пачалі набіраць урадаўцаў такжа толькі палякаў. Уся мясцовая ўлада знайшлася ў польскіх руках, і ў ваколіцы пачаліся арышты больш актыўных беларусаў. Тады падчас прыватных сустрэчаў беларусы рашылі зарганізаваць Беларускі Камітэт — у яго склад увайшлі: д-р В. Войтэнка, інж. Таранда і я. Ад імені гэтага Камітэту я ўвайшоў у склад рэдакцыі “Баранавіцкай газеты”, якую заплянавала выдаваць Камэндатура. І адначасна мне даручылі працу ў Баранавіцкім радыё. Я згадзіўся, але адразу моцна расчароваўся, бо

адначасова выкладаў Закон Божы й лацінскую мову ў мясцовай гімназіі. Пісаў вершы й прозу, друкаваў іх пад псеўданімам Вінцук Адважны. Ад 1932 г. — на місіянерскай працы ў Харбіне, дзе таксама быў дырэктарам гімназіі. У 1936 г. вярнуўся ў Вільню, кіраваў Беларускім марыянскім домам студэнтаў. У 1938 г. дэпартаваны разам са студэнтамі ў Цэнтральную Польшчу. Зноў выехаў у Харбін. У 1948 г. арыштаваны кітайскай паліцыяй і перададзены савецкім органам бясьпекі, асуджаны да 25 гадоў прымусовых работ у лягерах. Пасля сьмерці Сталіна вызвалены. Выхаў у Польшчу, а ў 1959 г. — у Італію, затым — у Вялікабрытанію.

⁴²⁵ Маларыцкі раён зьявіўся як адміністрацыйная адзінка толькі ў савецкі час, а ў пэрыяд, які апісвае Леў Гарошка, вёска Збураж належала да Бельскага павету.

ў газэце трэба было ўсяго перакладаць артыкулы зь нямецкае мовы, а ў радыё чытаць толькі пераклады нямецкіх паведамленьняў з фронту. Пры тым і сам Камітэт прайснаваў вельмі коратка. Якраз на другі тыдзень, калі я ў Камітэце зьбіраў рэдакцыйную калегію, увайшла ў памяшканьні тры нямецкія афіцэры зь мясцовай Камэндатуры і абвесьцілі, што разьвязваюць Камітэт. На гэтую заяву я запратэставаў даволі востра:

— *Што вы робіце? Усю ўладу аддалі палякам, якія пад рознымі прэтэкстамі ўжо пачалі вынішчаць беларускую інтэлігенцыю і цяпер разьвязваеце нашу адзіную арганізацыю, якую мы стварылі для свае абароны!*

На гэта яны спакойна адказалі:

— *Ня бойцеся, хутка заменім на лепшае; і магістрат, і паліцыя прыойдзе ў беларускія рукі.*

Празь некалькі дзён сапраўды бурмістрам быў назначаны д-р Войтэнка, але ў паліцыі зьмены адбывалі павольней.

У “Баранавіцкай газэце” і ў радыё ніякіх зьменаў на лепшае не было. Галоўны рэдактар зондэрфюрэр Карл Бэрэнд на маё запытаньне аб зьменах на лепшае, жартам адказаў, што для беларусаў лепшае газэты ня трэба. А беларуская ў газэце была толькі адна старонка; дзьве першыя былі нямецкія, а чацьвёртая — польская.

Тады я заявіў, што я выходжу з рэдакцыі. Тады ён выпягнуў з кішэні рэвольвэр і казаў:

— *Магу вам даць валавяны водпуск.*

Праз колькі дзён, калі ў Баранавічах была першы раз расклеена нейкая абвестка толькі ў нямецкай і беларускай мове, гэты ж Бэрэнд напісаў востры артыкул супраць беларусаў. Я запратэставаў вельмі энэргічна. Тады раззлаваны зондэрфюрэр выхапіў рэвольвэр, накіраваў мне ў грудзі, кажучы, што застрэліць тут жа ў рэдакцыі, бо яго і нямецкіх афіцэраў абразіў.

— *Я крыху больш як афіцэр, — адказаў я цьвёрда, — Я сьвятар і маю ня толькі права, але і абавязак сказаць вам праўду.*

Дрыжучымі рукамі ён схваў рэвольвэр і хутка выйшаў. Хадзіў да генэрала і вярнуўся толькі вечарам і лагодна прасіў мяне паправіць ягоны артыкул, каб не было пратэстаў.

Праз пару тыдняў на мейсца Бэрэнда зондэрфюрэрам для рэдакцыі і радыё быў прызначаны д-р Дамэн. Зь ім я хутка дагаварыўся, і ён ахвотна мяне звольніў і з рэдакцыі і радыё, толькі я туды мусіў знайсці заступнікаў.

Цяпер я зьбіраўся ехаць у парахвію, але аднаго дня прыйшоў да мяне акруговы інспэктар Міхайлоўскі з просьбаю выкладаць беларускую мову на шасьцігднёвых настаўніцкіх курсах. Таму, што мне такжа хацелася ехаць на парахвію з настаўнікам, прышлося згадзіцца.

Але калі я пасяля шасці тыдняў прыехаў на парахвію ў Бабровічы, дык пераканаўся, што за той час сталася там шмат непапраўных здарэнняў. Там так заблыталіся адносіны між вернікамі, уладамі і суседнімі вёскамі, і людзьмі ў лесе, што я чуць ня трапіў пад кулі — выратавала толькі веда нямецкае мовы. Вярнуўся зноў у Баранавічы.

Якраз тады быў зацьверджаны праект сярэдняе школы Мэдыцынскага пэрсаналу. Дырэктарам лічыўся д-р Войтэнка, ён жа быў і бурмістрам.

Я згадзіўся ажыццяўляць той праект. Трэба было пачынаць працу зь нічога. Заняткі пачаліся ў лютым 1942 г. і адразу пайшлі ўзмоцненым тэмпам. Кожныя тры месяцы школа папаўнялася новымі вучнямі і ўжо на пачатку 1943 г. мела 430 вучняў у 12 класах і 4 факультэтах. За гэты час дырэктары мяняліся тройчы, а мне працы ўсё прыбывала.

Тым часам Баранавічы станавіліся найбольш актыўным культурным беларускім цэнтрам: адчыніліся адна за адною сярэдня і агульнаадукацыйная школы, розныя курсы. І мне давялося, акрамя Мэдыцынскае школы, яшчэ выкладаць на Матуральных курсах, у Мастацкай школе, на настаўніцкіх курсах і розных іншых курсах. Аднаго дня, вярнуўшыся вечарам дамоў, я як сеў на канапу, дык ня меў сілы ўстаць. Парахаваў лекцыі — той дзень я меў 12 лекцыяў, а папярэдні дзень было столькі ж, а харчы былі вельмі слабыя. На шчасьце, гэта трывала два тыдні, потым лекцыі зьменшыліся да бо у тыдзень. Падрыхтоў[ка] да лекцыяў, кіраўніцтва школы і праўленьні сшыткаў у гэты рахунак ня ўходзіла.

У лютым 1943 г. немцы надумаліся разграміць беларускія сярэдня школы ў Баранавічах. І вось 8-га лютага яны загадалі праз акруговага інспэктара, каб усе вучні Мэдыцынскай школы сабраліся на 12 гадз[іну], бо выклады вяліся ў школе на 2 зьмены. Загад я пераказаў вучням і зазначыў, што прыйдуць немцы. За пару міну[т] школьны будынак спусьцеў. Паўцякалі і вучні, і настаўнікі. Я астаўся адзін і чакаў найгоршага, але ўцякаць ня думаў. На другі дзень мяне арыштавалі, хоць тады дырэктарам школы быў д-р М. Мінкевіч. Вучні паўцякалі нават з пачатковых школаў.

Праз тры дні, 11-га лютага, мяне выпусцілі з турмы, не рабіўшы ніякіх дапросаў. Але на новы, 1944 г. зь Менску прыйшоў загад — выкінуць мяне з усіх школаў. Якраз у тым часе на дамаганьне беларускага актыву ў Баранавічах немцы згадзіліся палепшыць “Баранавіцкую газету” і нават зьмяніць яе заглавак на “Пагоню”⁴²⁶. Я згадзіўся быць карэктарам на кароткі час, бо меў намер ехаць у Альбэртын — там пасяля арышту а. Неманцэвіча пуставала парахвія.

⁴²⁶ Пад назвай “Пагоня” былая “Баранавіцкая газета” выдавалася вясной — летам 1944 г.

Калі я зьявіўся ў Слоні́мскі гэбітскамісарыят, каб там зарэгістравацца, шэф па царкоўных справах накінуўся на мяне з лаянкаю, каб я за 24 гадзіны пакінуў Альбэ́ртын. Пры выхадзе з гэбітскамісарыяту мяне папярэдзілі, каб я выехаў неадкладна, бо ўжо зьбіраюцца мяне арыштаваць вечарам і расстраляць.

Давялося вяртацца ў Баранавічы і прадаўжаць працу карэктара. Да таго там зьбіралася шмат іншае працы сярод моладзі.

У чэрвені таго ж 1944 г. пачалі гаварыць аб другім Беларускам Кангрэсе⁴²⁷. Тады ўжо ў Баранавічах замацаваўся звычай склікаць нараду актыву ў магістраце на вырашэньне важнейшых грамадзкіх пытанняў. На адной такой нарадзе вызначылі дэлегатаў на Кангрэс. Між дэлегатамі знайшоўся і я. Усе дэлегаты ня толькі з Баранавіч, але і з усіх іншых га[ра]доў і вёсак ехалі ў Менск з надзеяй, што гэта будзе сапраўды Кангрэс. Тым часам, як толькі яго адчынілі, дык адразу было прыкрае расчараваньне. Я зьвярнуўся да старшыні Я. Кіпеля⁴²⁸ па голас. Ён адказаў, што ўжо закрытая ліста прамоўцаў.

— *Як жа вы яе маглі закрыць, калі яе яшчэ не адчынялі?* — пытаюся голасна.

— *Няма калі аб гэтым гаварыць.*

— *Я ў справе формальнай, аб якой неабходна гаварыць.*

— *Няма калі, — адказаў коратк[а].*

— *Тады гэта ніякі кангрэс, а звычайная маніфэстац[ыя], — заяўляў я.*

На перапынку мяне пераняў мой школьны сябра Чэмер⁴²⁹ з абураньнем.

⁴²⁷ Маецца на ўвазе **Другі Ўсебеларускі кангрэс** — зьезд прадстаўнікоў беларускага народу, які адбыўся 27 чэрвеня 1944 г., ва ўмовах нямецкай акупацыі Беларусі, у Менску. Падчас яго была абвешчана незалежнасьць краіны ад Расіі, а Беларуска Цэнтральная Рада называлася пераемніцай Рады Беларускай Народнай Рэспублікі.

⁴²⁸ **Яўхім Кіпель** (1895–1969), грамадзкі й палітычны дзеяч, педагог, публіцыст. З 1921 г. у Менску, працаваў у Наркамаце асьветы БССР, Інбелкульце, Менскім педагагічным тэхнікуме. У 1930-я гг. двойчы арыштоўваўся й быў асуджаны, вызвалены ў 1940 г. Ад чэрвеня 1942 г. зноў жывіў у Менску. Працаваў у Інспэктарате беларускіх школ, Беларускай народнай самапомачы, рэдагаваў газэту “Голас вёскі”. Ад сярэдзіны 1944 г. — у Нямеччыне, у 1950 г. пераехаў у ЗША.

⁴²⁹ Маецца на ўвазе **Аляксей Анішчык** (псэўд. **Андрэй Чэмер**; 1912–2007), пісьменьнік, мэмуарыст, педагог і грамадзкі дзеяч. Выпускнік Наваградзкай беларускай гімназіі й магістратуры эканамічнага факультэту Познаньскага ўнівэрсытэту. Пасьля 1939 г. працаваў у сыстэме адукацыі на Наваградчыне. У часы нямецкай акупацыі актывна займаўся беларускай выкладчыцкай, журналісцкай, культурнай і грамадзкай дзейнасьцю.

— *Ён, гэты старшыня, мне адказаў тое самае, а я хачу сказаць моцнае слова. Мы павінны тут афіцыйна дамагацца, каб яны нам вярнулі Беласточчыну і ўсе тэя землі, што перадалі суседзям.*

Я адразу ўзяў яго за руку і пайшлі атакаваць “прэзэдыю”. Хутка стрэнулі Шкялёнка⁴³⁰. Той хуценька запісаў толькі прозьвішча Чэмера і зьнік за кулісамі.

На папалуднёвым паседжаньні неспадзявана Чэмер атрымаў голас, але як толькі скончыў гаварыць, а гэта было сапраўды моцнае слова, Кіпель заявіў:

— *Гэта не на тэму.*

Даклады, якія чыталіся на “Кангрэсе”, мелі адзін характар — гэта былі выступленьні на антыбальшавіцкім мітыngu. Ды нават і таго мітыngu не ўдалося належна закончыць.

На наступны дзень замест паседжаньня была абвешчана пасьпешная эвакуацыя. У гэтым віры эвакуацыі я спаткаў на вуліцы Астроўскага⁴³¹ і, хаця ён быў моцна стурбаваны, я між іншым заўважыў:

— *Чаму ж не абвясьцілі незалежнасьці Беларусі?*

— *Дык жа прынята пастанова, дзе кажаць[ца], што пацьвярджаем усе пастановы першага Ўсебеларускага Кангрэсу і ўстаўняе граматы.*

А якісьці чалавек, што стаяў побач, дадаў:

— *А вы ня бачылі, што ў лёжах сядзелі немцы.*

Браў удзел у Другім Усебеларускім кангрэсе ў Менску ў 1944 г., дзе рэзка выступіў “*супраць усіх акупантаў Беларусі*”. Пасьля вайны некалькі гадоў жыў у Польшчы, у 1948 г. арыштаваны й асуджаны на 25 гадоў ГУЛАГу. Вызвалены ў 1962 г., жыў у Вільні. Напісаў і выдаў некалькі кніжак прозы, вершаў і ўспамінаў. Ачольваў Віленскае беларускае таварыства палітвязьняў і ссыльных.

⁴³⁰ **Мікалай Шкялёнак** (1899–1947), грамадзкі дзеяч, гісторык, юрыст. Скончыў юрыдычны факультэт Віленскага ўнівэрсытэту, дзе кіраваў беларускай студэнцкай арганізацыяй. У 1940 г. пасяліўся ў Бэрліне, супрацоўнічаў з газэтай “Раніца”, потым быў яе рэдактарам. У 1942 г. накіраваны ў Менск на работу ў Генэральны камісарыят, у 1943 г. увайшоў у склад Беларускай Цэнтральнай Рады, быў яе першым віцэ-прэзэдынтам. У 1946 г. арыштаваны ў Польшчы й прывезены ў Менск. Расстраляны.

⁴³¹ **Радаслаў Астроўскі** (1887–1976), грамадзка-палітычны дзеяч. У 1924–1936 гг. дырэктар Віленскай беларускай гімназіі. Віцэ-старшыня Беларускай сялянска-работніцкай грамады ў 1925–1927 гг., дырэктар Беларускага каапэратыўнага банку. У 1928–1936 гг. — актыўны прапагандыст супрацоўніцтва заходнебеларускага нацыянальнага руху з польскімі санацыійнымі ўладамі. У 1943 г. абраны Прэзэдынтам Беларускай Цэнтральнай Рады. Пасьля вайны жыў у Заходняй Нямеччыне, Аргентыне, Вялікабрытаніі, ЗША.

Вярнуўшыся ў Баранавічы, трэба было адразу забірацца на Захад. Я накіраваўся ў Бэрлін. Там хутка знайшоў і Беларускі Камітэт, і Прадстаўніцтва, і там жа знайшлася Цэнтральная Рада⁴³².

Тады ў Нямецчыне было шмат беларусаў, але мяне моцна здзівіла, што не было ніводнага беларускага духоўнага для гэтае эміграцыі. Украінцы мелі больш дзясятка сьвятароў для католікаў і між імі беларус а. М. Маскалік⁴³³; для праваслаўных такжа было некалькі, а для беларусаў нікога.

Я звярнуўся ў *Kirchenministerium*⁴³⁴, і там мне казалі, якія патрэбна фармальнасьці, каб атрымаць дазвол для рэлігійнага абслугоўваньня беларусаў. Выпаўніў я ўсе гэтыя фармальнасьці, паналіса заявы, у Цэнтральнай Радзе ахвотна за[ць]вердзілі мае заявы, і адразу занёс іх да біскупа Вінкена⁴³⁵, які быў пасрэднікам між япіскапатам і ўрадам. Праз тыдзень прыйшло паведамленьне зь міністэрства, што мае заявы атрымала і што трэба чакаць на вырашэньне справы. З гэтым лістом я ўжо меў права служыць для Беларусаў Службу Божую і чытаць чытань[ні] па-беларуску, але ня меў права гаварыць казаньні.

Першую Службу Божую для беларусаў адслужыў у той жа царкве, дзе служылі ўкраінцы, на Папэн алее 27.VIII.1944. Прытым сьпяваў невялікі хор пад кір. Равенскага⁴³⁶. Аб гэтым [у] “Раніцы” падалі зацемку⁴³⁷. Тады схамянуліся беларускія праваслаўныя япіскапы, каб атрымаць адпавед-

⁴³² **Беларуская Цэнтральная Рада** (БЦР) — цэнтральная інстытуцыя беларускай адміністрацыі на акупаванай немцамі тэрыторыі Беларусі ў снежні 1943 г. — чэрвені 1944 г.

⁴³³ **Міхась Маскалік** (1903–1965), каталіцкі сьвятар усходняга абраду, доктар філялёгіі, культурна-грамадзкі дзеяч. Паходзіў з Гарадзеі, вучыўся ў Віленскім унівэрсытэце. У 1932 г., атрымаўшы ступэндцыю ад мітрапаліта А. Шаптыцкага, выехаў на вучобу ў Нямецчыну, дзе вывучаў філязофію й тэалёгію ў калегіюме Сьв. Андрэя ў Мюнхене. Заснаваў і кіраваў Саюзам беларускіх студэнтаў у Нямецчыне. Пасьвячоны ў сьвятары ў ліпені 1938 г., на кароткі час вярнуўся ў Вільню, але хутка зноў вярнуўся ў Нямецчыну. У гады вайны выконваў сьвятарскія абавязкі сярод ваеннапалонных, у 1943 г. быў арыштаваны, некалькі месяцаў правёў у канцлягеры Заксэнгаўзэн. Вызвалены дзякуючы намаганьням Папскай місіі ў Нямецчыне. Пасьля вайны жыў у Заходняй Нямецчыне.

⁴³⁴ *Kirchenministerium* (ням.) — міністэрства рэлігійных спраў.

⁴³⁵ **Генрых Вінкен** (ням. *Wienken*; 1883–1961), тытулярны біскуп Арэтусы (*Arethusa*), у апісваны Львом Гарошкам час — кіраўнік Біскупскага камісарыяту Канфэрэнцыі біскупаў па перамовах паміж Каталіцкай царквой і ўрадам нацыянал-сацыялістаў.

⁴³⁶ **Мікола Равенскі** (1886–1953), кампазытар, дырыжор, музычны крытык. Сярод іншага, аўтар музыкі да гімну “Магутны Божа”. Пасьля Другой сусьветнай вайны жыў на эміграцыі.

⁴³⁷ Раніца. № 36 (198). 04.09.1944. С. 3.

ны дазвол. Ім дазвол далі хутка. Я такога дазволу не атрымаў да канца ўладаў нацыстаў, але служыў штоднядзелі. Ад 15.X перанёс багаслужэньні бліжэй Беларускага Камітэту ў францішканскую капліцу.

Калі да Бэрліну набліжаўся фронт і беларусы рушылі далей на Запад, я накіра[ва]ўся ў Мюнхэн — прыехаў 10 лютага 1945 г., але там не было каму служыць. Чамусьці ў Мюнхэне беларусаў было вельмі мала.

Там прышлося перажыць страшныя бамбардыроўкі, і толькі цудам астаўся жывы дзякуючы таму, што не разарваліся ажно тры бомбы, якія ўпалі ў дом і ля дому, дзе я жыў.

У Мюнхэне дачакаўся прыходу амэрыканцаў на пачатку траўня 1945 г. Калі супакоіліся грабязь і паляваньні на эмігрантаў савецкіх камісіяў, усе эміграцыйныя групы пачалі тварыць свае камітэты і лягеры. Беларусаў асталося замала, каб заняць цэлы лягер, дык на нейкі час памясыліліся разам з украінцамі, а камітэт свой мы такі заснавалі. Я жыў на Каўльбахстрасэ. Там аднойчы сабраліся д-р Грабінскі⁴³⁸, д-р Я. Станкевіч⁴³⁹, Родзевіч⁴⁴⁰ і я ды пастанавілі, што гэта будзе наш Камітэт.

Я напісаў ліст да амэрыканскага камэнданта Мюнхэну. Ён сам прыняў ліст, прачытаў, паглядзеў на мяне і сказаў “О’кэй!”.

Для памяшканьня Камітэту Родзевіч знайшоў дом на *Vogelshausen*. Там пачаліся рэгістрацыі беларусаў. Для ўсіх зарэгістраваных я атрымаў ад амэрыканскіх уладаў даведкі, што яны могуць аставацца ў Нямецчыне.

Аднаго дня раніцою прыбег у Камітэт задыханы юнак з просьбаю ратаваць цэлую групу беларусаў, якім я перадаў даведкі ў мінулым тыдні. Іх схпілі савецкія жаўнеры і загналі ў лягер для перавозаў. Я паспяшыў да амэрыканскага камэнданта, і там якраз быў савецкі афіцэр, які схпіў беларусаў. Як толькі выйшаў савецкі афіцэр, я паведаміў амэрыканскага камэнданта аб здарэньні. Ён адразу заклікаў шафэра і накіраваўся ў лягер. Але праз два тыдні савецкія жаўнеры

⁴³⁸ **Баляслаў Грабінскі** (1899–1991), адзін зь лідараў БХД, абіраўся ў ЦК партыі. Паходзіў з Сакольшчыны. У 1941–1944 гг. старшыня віленскага БНК. Пасьля вайны жыў на эміграцыі, працаваў доктарам-стаматолягам у ЗША.

⁴³⁹ **Ян (Янка) Станкевіч** (1891–1976), грамадзка-палітычны дзеяч, мовазнаўца, доктар славянскай філялёгіі й гісторыі. Скончыў Пракскі ўнівэрсытэт. У 1928–1930 гг. быў паслом польскага сойму. Пасьля Другой сусьветнай вайны жыў на эміграцыі ў ЗША.

⁴⁴⁰ **Усевалад Родзевіч** (1916–1998), грамадзкі дзеяч. Нарадзіўся ў сям’і праваслаўнага вайсковага сьвятара. У 1939 г. быў мабілізаваны ў польскую армію, трапіў у палон. Пазьней утрымліваўся ў канцэнтрацыйным лягеры ў Трыры, адкуль здолеў вырвацца. У 1944 г. — ад’ютант Прэзыдэнта Беларускай Цэнтральнай Рады Р. Астроўскага, лейтэнант Беларускай Краёвай Абароны, удзельнік Другога Ўсебеларускага кангрэсу. Ад лета 1944 г. — на эміграцыі. Спачатку быў у Нямецчыне, у Мюнхэне. У 1949 г. выехаў у Аўстралію.

зноў схапілі тых жа беларусаў і адразу завязьлі на станцыю ды закінулі ў вагон. Аднак той жа юнак здолеў выламаць падлогу ў вагоне, прыбег да мяне. і зноў амэрыканскі камэндант вызваліў беларусаў, але гэтым разам з рэвольвэрам у руках.

Калі рыхтавалася нарада ў Рэгэнсбургу⁴⁴¹, мы зрабілі фармальнае паседжаньне Камітэту і аднагалосна пастанавілі, што Цэнтральная Рада ўжо выканала сваю ролю і цяпер у новых абставінах павінна развязацца, а на яе мейсца трэба ўтварыць адпаведнае беларускае прадстаўніцтва ці камітэт. З такімі інструкцыямі дэлегавалі ў Рэгэнсбург Родзевіча, быўшага ад’ютанта Р. Астроўскага.

Ад імені Мюнхэнскага Камітэту вяліся перагаворы з нашымі сядзямі. З украінскім Камітэтам было наладжана блізкае супрацоўніцтва.

Пад восень жыцьцё эміграцыі ў Мюнхэне паспакайнала і працы ў Камітэце было вельмі мала, ды і склад Камітэту зьменшыўся, бо д-р Грабінскі і д-р Я. Станкевіч выехалі, мне такжа карціла заглянуць у Рым. Дык карыстаючы з паслугаў Папскае Камісіі, якая рэпатрыявала італьянскіх палонных, я прыехаў у Рым 11 верасня 1945 г.

У Рыме і ў самым Ватыкане да гэтага часу ведалі аб беларусах вельмі мала. Дык прыйшлося шмат пісаць. На шчасьце, знайшліся добрыя памоцнікі, што ведалі добра італьянскую і лацінскую мову. Давялося такжа адведваць лягеры і нават польскія школы, адшукваючы сваіх суродзічаў. Падчас гэтых адведзінаў стала ясна, што трэба дамагацца ад галоўнага камандаваньня польскае арміі, каб дазволілі хоць якую беларускую арганізацыю для жаўнераў-беларусаў. Я напісаў мэмарыял у гэтай справе да генэрала Андэрска⁴⁴², але адказу на мэмарыял не было, а дазвол такі далі, але ўжо ў Англіі⁴⁴³.

⁴⁴¹ Маецца на ўвазе сход беларускага палітычнага актыву 5 жніўня 1945 г. у офісе Беларускага нацыянальнага камітэту ў Рэгэнсбургу, у якім удзельнічалі 12 чалавек. На гэты сход сярод іншых прыехаў Прэзыдэнт Беларускай Цэнтральнай Рады Радаслаў Астроўскі. У выступленьнях было канстатавана, што БЦР у наяўных варунках ня можа выконваць свае функцыі, і прапанавана, каб яна перадала свае паўнамоцтвы новай арганізацыі, Беларускаму нацыянальнаму цэнтру, мандат на кіраваньне справамі Беларускай эміграцыі ў Нямеччыне.

⁴⁴² **Уладзіслаў Андэрс** (польск. *Anders*; 1892–1970), польскі генэрал, пасля пачатку нямецка-савецкай вайны стваральнік польскіх узброеных фармаваньняў на тэрыторыі СССР, якія пасля праз Іран і Палестыну былі выведзеныя на Заходні фронт.

⁴⁴³ 2-і Польскі корпус пад камандаваньнем генэрала Ўладзіслава Андэрска да 1946 г. знаходзіўся ў Італіі ў якасьці складовай часткі акупацыйных сілаў заходніх саюзнікаў, а затым быў перапраўлены ў Вялікабрытанію, дзе неўзабаве расфармаваны.

Пры тым мне было прыемна сьцьвердзіць, што ў Ватыкане да беларусаў наогул і да беларускага рэлігійнага пытаньня ставяцца вельмі прыхільна. Там ахвотна згадзілі[ся] пакрыць кошты выданьня беларускага малітаўніка, а потым і Энциклікі аб 450[годзьдзі] Уніі. Карыстаючы з гэтага, я падрыхтаваў малітаўнік “Голас душы”⁴⁴⁴, які выдаў у 1946 г.

Летам 1946 г. паўстала пытаньне ўтварэньня беларускага каталіцкага душпастырства ўсх[одняга] абраду ў Францыі. Я ахвотна згадзіўся ехаць у Парыж і пачаў рыхтавацца ў дарогу. 25.X я ўжо быў у Парыжу і пачаў пошукі капліцы для багаслужэньня і знаёмства з суродзічамі. У тым жа часе была дэлегацыя ад беларусаў у папы Пія XII, а сьледам за тым з Ватыкану было даручана біск. Слоскансу⁴⁴⁵ зьвізытаваць усе беларускія асяродкі ў Нямеччыне, Францыі і Бэльгіі.

У Парыжу адначасна з душпастырствам трэба было займацца шматлікімі іншымі справамі. Найбольш пільным было пытаньне стыпэндый для беларускіх студэнтаў. Для Францыі мне пашчасьціла дастаць 5 стыпэндый на адзін год, але тут не было столькі студэнтаў. Давялося старацца атрымаць стыпэндый пры Лювэнскім унівэрсытэце⁴⁴⁶. Я адведаў Бэльгію, пагутарыў з кім мог, але не знайшоў там ніводнага студэнта. Вярнуўшыся з Бэльгіі, я абгаварыў гэтую справу з прэз. Абрамчыкам⁴⁴⁷ і раіў яму знайсці прынамсі двух адважных студэнтаў з Марбургу⁴⁴⁸, якія б прыехалі ў Лювэн, і тады напэўна стыпэндый можна будзе атрымаць. Так яго і сталася. Калі ўжо ў Лювэне зьявіліся студэнты, дык я атрымаў ліст з Усходняе Кангрэгацыі ў гэтай справе. Зразумела, што я ручаўся за студэнтаў. Але ў далейшым я не займаўся лювэнскімі справамі, бо там быў

⁴⁴⁴ Аўтар чамусьці памыліўся з назвай уласнага малітоўніка, які на самай справе меў назву “Божым шляхам”.

⁴⁴⁵ **Баляслаў Слосканс** (лат. *Sloskāns*; 1893–1981), каталіцкі гіерарх, паводле паходжаньня латыш. У 1926 г. патаемна рукапакладзены ў біскупы, быў апостальскім адміністратарам у Магілёве й Менску. У 1927 г. арыштаваны й зняволены, у 1933 г. высланы ў Латвію. У 1933–1941 гг. — прафэсар Рыскай каталіцкай сэмінарыі ды тэалягічнага факультэту Рыскага ўнівэрсытэту. Ад 1944 г. — у эміграцыі, у 1952 г. вышэйшымі духоўнымі ўладамі Ватыкану прызначаны апостальскім візытатарам для беларусаў-каталікоў у Заходняй Эўропе.

⁴⁴⁶ **Лювэнскі каталіцкі ўнівэрсытэт** — найстарэйшы бэльгійскі ўнівэрсытэт, які быў заснаваны ў 1425 г. Разьмяшчаўся ў горадзе Лювэн у Фляндрый.

⁴⁴⁷ **Мікола Абрамчык** (1903–1970), палітык і грамадзкі дзеяч, які ў сьнежні 1947 г. афіцыйна аднавіў Раду БНР. Жыў у Парыжы, займаўся актыўнай грамадзкай дзейнасьцю.

⁴⁴⁸ Маюцца на ўвазе студэнты, якія вучыліся ў Марбурскім унівэрсытэце ў Нямеччыне.

Леў Гарошка зь беларускімі вернікамі ў Парыжы. 13 красавіка 1947 г.

назначаны а. Робэрт ван Каўвэлярт⁴⁴⁹. Затое прыйшлося весьці сьраньні, каб яшчэ атрымаць стыпэндыю для беларускіх студэнтаў у Мадрыдзе. Там адна дабрадзеяная гішпанская арганізацыя, якая ўтрымоўвала пры мадрыдзкім унівэрсітэце калегію сьв. Якуба, згадзілася прызнаць некалькі стыпэндыяў для беларусаў, але толькі для каталікоў — добра было і гэта, але кандыдатаў у Мадрыд было мала, ды тыя, што прыяжджалі туды, у большасьці хутка адыходзілі (?). Аднак тыя, што затрымаліся ў Мадрыдзе, паведамілі мяне, што там ёсьць магчымасьць мець беларускія радыёперадачы. Я неадкладна паехаў у Мадрыд і там між 6–13 лістапада 1952 г. разам зь Я. Сурвілам⁴⁵⁰ хадзілі ў розныя ўстановы і Міністэрства інфармацыі. Усуды сустракалі прыхільна і абнадзейвалі, што хутка будуць уведзены беларуская радыёперадачы.

Таму што ў Францыі, як і ў іншых краінах, беларусы былі вельмі расьцярушаны, дык моцна адчувалася патрэба часапісу так для душ-

⁴⁴⁹ **Робэрт ван Каўвэлярт дэ Ўільс** (флам. *Van Cauwelaert de Wyels*; 1906–1986), каталіцкі сьвятар усходняга абраду зь бенэдыктынскага манастыру ў Шэвэтонне. Паходзіў са старажытнага флямандзкага роду. У 1948 г. стаў сакратаром Камітэту дапамогі беларускім студэнтам у Лювэне.

⁴⁵⁰ **Янка Сурвіла** (1925–1997), грамадзкі дзеяч. У 1942 г. падчас нямецкай акупацыі ўзначальваў пачатковую беларускую школу, пасля вайны выехаў на эміграцыю. Жыў у Нямеччыне, Францыі, Гішпаніі, Канадзе. У 1958–1965 гг. вёў штодзённыя беларускія радыёперадачы Гішпанскага радыё.

пастырства, як і для грамадзкага жыцця, для гэтага ад кастрычніка 1947 г. я выдаваў спачатку месячнік, а потым двумесячнік “Божым шляхам”⁴⁵¹. Гэта вымагала вельмі шмат працы, бо я стараўся, каб часопіс быў на адпаведнай вышыні з кожнага гледзішча.

У гэтых стараньнях з дня на дзень даводзілася ўваходзіць у адносіны з людзьмі розных нацыянальнасьцяў. Маё становішча як рэктара Беларускага душпастырства забавязвала мяне ўдзельнічаць у пэрыядычных зборах рэктараў чужынецкіх місіяў, а іх было ў Парыжы 35. Аднак сапраўды шырока адчыніліся для беларусаў дзьверы ў міжнародныя арганізацыі ў Люрдзе⁴⁵² 26.VII.1948 г. Тады адбываўся ў Люрдзе першы кангрэс міжнароднае каталіцкае арганізацыі “*Pax Christi*”⁴⁵³. Паехаў туды і я ды зарэгістраваў, што прыехаў ад групы беларусаў. Папалудні таго ж дня, калі фармавалася працэсія, ужо былі падрыхтаваныя напісы для ўсіх нацыянальных групаў, і я [зь] вялікім зьдзіўленьнем убачыў каля муру панкарты⁴⁵⁴ з напісам “*Bielorussia*” для беларускае групы, а я быў адзін. І тут жа над галавою, быццам зь неба, азваўся голас “*Biélorussiens, prenes votre place!*”⁴⁵⁵. І на наступны год на гэтым жа Кангрэсе, я ўжо быў з групаю беларускіх вернікаў і ў працэсіі мы занялі нашае беларускае мейсца. Да таго мне аднаго дня даручылі несцьці Найсьвяцейшыя Дары з капліцы ў гроту, — быў і гонар і шчасьце, у горадзе Марыі былі шырока адчынены дзьверы для беларусаў у міжнародную сям’ю.

Ад таго часу нам лёгка адчынялі дзьверы ўва ўсіх тых міжнародных зборах і кангрэсах, дзе толькі мы мелі змогу ўдзельнічаць.

Душпастырская праца між беларусаў у Францыі неак увесь час была цесна зьвязана з грамадзкаю. Напрыклад, матэрыяльную помач для эмігрантаў у Францыі з дабрадзейных амэрыканскіх арганізацыяў выдавалі праз рэлігійныя місіі, і праз мае рукі прайшло шмат вопраткі

⁴⁵¹ “**Божым Шляхам**” — часопіс беларускае рэлігійнае думкі, які выдаваўся ў Парыжы ў 1947–1957 гг. і ў Лёндане ў 1957–1980 гг. на беларускай мове. Рэдактарамі ў розныя часы былі айцы Леў Гарошка, Язэп Германовіч, Фэлікс Журня, Аляксандар Надсан. Усяго выйшаў 151 нумар.

⁴⁵² **Люрд** (фр. *Lourdes*) — горад на поўдні Францыі. Мае важнае значэньне для каталікоў як месца паломніцтваў, бо тут 11 лютага 1858 г. чатырнаццацігадовай мясцовай жыхарцы Бэрнадэце Субіру нібыта зьявілася Дзева Марыя.

⁴⁵³ “***Pax Christi***” (з лац. “Мір Хрыста”) — міжнародная хрысьціянская арганізацыя, створаная ў Францыі ў 1945 г. Мела на мэце спрыяць прымірэнню паміж французскімі й нямецкімі грамадзянамі ў пэрыяд пасля Другой сусьветнай вайны. Неўзабаве, аднак, арганізацыя значна пашырыла сфэру сваёй дзейнасьці й распаўсюдзіла яе таксама на іншыя краіны сьвету.

⁴⁵⁴ **Панкарта** (ад фр. *pancarte*) — аб’ява, афіша, плякат.

⁴⁵⁵ “*Беларусы, займіце ваша месца!*” (фр.).

і ежы для нашых суродзічаў якраз у той час, калі яны пачыналі будавацца і сапраўды гэтае помачы патрабавалі. Калі ж праз інтрыгі палякаў і расейцаў у Міністэрстве замежных справаў адмовіліся прызнаваць беларускую нацыянальнасьць, дык гэта хіба дзякуючы апецы Маці Божай Бог паслаў нам шчырага прыяцеля — віцэ-прэзыдэнта сэнату, дзякуючы якому Францыя першая ў Эўропе пастанавіла прызнаваць беларускіх эмігрант[аў] нароўні зь іншымі дзяржаўнымі народамі.

Зь цягам часу душпастырскага і грамадзкага ўсьцяж збольшвалася. Супрацоўнікі “Божым шляхам” павыпісваліся — даводзілася пісаць амаль усё аднаму рэдактару. А таму што ў іншых газэтах і часопісах дзеялася тое самае, дык часта зьвярталіся да мяне. Да таго прыходзілася пісаць даклады і ўдзельнічаць у канфэрэнцыях і кангрэсах у розных краінах. У Вольнай Акадэміі навук і літаратуры ў Парыжу, у Інстытуце Вывучэньня СССР у Мюнхэне⁴⁵⁶, у Кангрэсах “Царквы ў бядзе” ў Кэнігштайне⁴⁵⁷, на Марыйскіх Кангрэсах⁴⁵⁸ у Люрдзе і Рыме і на нашых “Тыднях студыяў” у Лёндане⁴⁵⁹.

⁴⁵⁶ **Інстытут па вывучэньні гісторыі і культуры СССР** — навуковая ўстанова па вывучэньні СССР, якая працавала ў Мюнхэне ў 1950–1972 гг. Яго дзейнасьць фінансавалася ЗША праз Амэрыканскі камітэт барацьбы за вызваленьне народаў Расеі. Спыненьне дзейнасьці Інстытуту было звязана з правядзеньнем палітыкі “разрадкі”.

⁴⁵⁷ **“Царква ў бядзе”** (ням. *“Kirche in Not”*) — міжнародная арганізацыя, якая знаходзіцца пад юрысдыкцыяй Каталіцкай царквы. Асноўны яе цэнтар — нямецкі горад Кэнігштайн. Заснаваная пасля Другой сусьветнай вайны галяндзкім сьвятаром Вэрэнфільдам ван Страатэнам з галоўнай мэтай дапамагчы бежанцам-каталікам. На дадзены момант арганізацыя займаецца дабрачыннай дзейнасьцю па ўсім сьвеце, мае 16 афіцыйных прадстаўніцтваў у розных краінах.

⁴⁵⁸ **Марыйскія кангрэсы** як адначасова рэлігійнае й навуковае мерапрыемства сталі праводзіцца з 1900 г., калі ў францускім Ліёне адбыўся I Марыйскі кангрэс. Пасля гэтага яны сталі праводзіцца рэгулярна ў розных эўрапейскіх краінах, але пасля традыцыя перарвалася Першай сусьветнай вайной і аднавілася толькі пасля Другой сусьветнай вайны. Арганізацыю мерапрыемства ўзяла на сябе Папская марыйная акадэмія, падзяліўшы іх на дзьве часткі: Марыялягічныя кангрэсы навуковага характару і Марыйныя кангрэсы рэлігійнага характару. У 1950 г., такім чынам, адбыліся I Марыялягічны кангрэс і VIII Марыйны кангрэс, пасля чаго мерапрыемствы сталі праводзіцца ў асноўным раз на чатыры гады. Ад 2000 г. нумарацыя кангрэсаў уніфікаваная й праводзяцца Марыялягічна-Марыйныя кангрэсы. Леў Гарошка, відаць, згадвае пра свой удзел у I і II Марыялягічных кангрэсах у Рыме (1950 і 1954 гг.) і ў III Марыялягічным кангрэсе ў Люрдзе (1958 г.).

⁴⁵⁹ **Тыдні студыяў** — зьезды беларускіх каталіцкіх інтэлектуалаў, якія праводзіліся Беларускай акадэмічнай каталіцкай аб’яднаньнем “Рунь”.

Падчас усіх гэтых кангрэсаў вельмі моцна адчувалася патрэба мець моцны беларускі рэлігійны і наагул культурны цэнтар. У Парыжы стварыць гэтакі цэнтар было немагчыма дзеля дарагавізны і няпэўнасці палажэння, і я, параіўшыся з некаторымі нашымі святарамі, пастанавіў спрабаваць утварыць такі цэнтар у Лёндане. Таму прыйшлося на некаторы час развітацца з Парыжам і пераехаць у Рым, дзе ў айцоў марыянаў ужо была беларуская група. Там, у Рыме, больш, чым дзе, было ясна, што для ўпарадкавання беларускіх рэлігійных справаў замала голасу паадзіночных святароў, таму я запрапанаваў склікаць зезд усіх беларускіх каталіцкіх святароў на эміграцыі. Хоць некаторыя з нашых святароў глядзелі на праектаваны зезд скептычна, аднак зезд адбыўся ў Рыме 3–5.ІІ.1960 г.

Усіх удзельнікаў зезду прыняў папа Іван XXIII⁴⁶⁰ на спецыяльнай аўдыенцыі, у час якое быў перададзены яму наш мэмарандум, апрацаваны падчас зезду.

З Рыму я пераехаў у Лёндан, дзе ў тым часе былі ў Марыйскім Доме⁴⁶¹ а. Сіповіч⁴⁶² і а. Над[сан]⁴⁶³. Амаль адначасна са мною прыехаў

Першае такое мерапрыемства адбылося 15–22 ліпеня 1951 г. у Бэльгіі, у манастыры бэнэдыктынцаў у Шэветоне. Наступныя тыдні студыяў (у 1952, 1953 і 1954 гг.) прайшлі ў Лёндане. У 1954 г. Тыдзень студыяў прайшоў у Рыме, у 1956 г. — у Кёнігштайне (Нямеччына). Тыдні студыяў 1956 г. сталі апошнімі ў гісторыі правядзення гэтых мерапрыемстваў.

⁴⁶⁰ **Ян XXIII** (1881–1963), Папа Рымскі ў 1958–1963 гг.

⁴⁶¹ **Марыйскі Дом** (Марыян Хаўз — *Marian Haus*) — будынак на Голдэн Авэню, 12 у Лёндане, у якім пачынаючы ад 1947 г. месцілася Беларуская каталіцкая місія ўсходняга абраду.

⁴⁶² **Чэслаў Сіповіч** (1914–1981), каталіцкі святар усходняга абраду, біскуп, апостальскі візытатар беларусаў-каталікоў на эміграцыі, манах-марыянін, беларускі рэлігійны й культурна-грамадзкі дзеяч. Пасьвячоны ў святары ў Рыме ў 1942 г., вучыўся ў папскім Усходнім інстытуце. У 1947 г. перабраўся ў Лёндан як кіраўнік Беларускай каталіцкай місіі ўсходняга абраду. У 1960 г. пасьвячоны на біскупа, пазней быў прызначаны апостальскім візытатарам для беларусаў за мяжой. У ліпені 1963 г. прызначаны генэралам ордэну марыянаў, на гэтай пасадзе заставаўся да 1969 г. Быў заснавальнікам Беларускага рэлігійна-культурнага цэнтру ў Паўночным Лёндане, часткай якога стаў інтэрнат Сьв. Кірылы для беларускіх хлапцоў, а таксама Беларуская бібліятэка й музэй імя Ф. Скарыны. У 1960 г. пасьвячоны на біскупа, пазней быў прызначаны апостальскім візытатарам для беларусаў за мяжой. У ліпені 1963 г. прызначаны генэралам ордэну марыянаў, на гэтай пасадзе заставаўся да 1969 г.

⁴⁶³ **Аляксандар Надсан** (1926–2015), рэлігійны й культурны дзеяч. Вучыўся ў Нясвіскай настаўніцкай сэмінарыі. Служыў у 2-м Польскім корпусе ў Італіі, дзе браў удзел у баявых дзеяннях і быў паранены. У 1946 г. прыбыў у Вялікабрытанію. Адзін з заснавальнікаў Згуртаваньня беларусаў у Вялікабрытаніі. Скончыў матэматычны факультэт

Леў Гарошка, Івонка Сурвіла й Віктар Сянькевіч

туды а. Гэрма[новіч]. Туды ж я перавёз сваю бібліятэку і архіў. Гэткім чынам у Лёндане ўтварыўся паважны беларускі рэлігійны цэнтар.

Лёнданскага ўнівэрсытэту. Увосень 1953 г. паехаў вучыцца ў Грэцкую калегію ў Рыме. У 1958 г. атрымаў сьвячэньні сьвятара ўсходняга абраду. У ліпені 1959 г. вярнуўся ў Вялікабрытанію. Ад 1971 г. кіраваў Беларускай бібліятэкай-музэем імя Ф. Скарыны. Актыўна ўдзельнічаў у працы ЗБББ, Харытатыўнай сэкцыі, Англа-беларускага таварыства. У 1981 г. стаў на чале Беларускай каталіцкай місіі ў Вялікабрытаніі. У 1986 г. быў прызначаны на пасаду апостальскага візытатара для беларусаў-каталікоў у замежжы. Стваральнік і кіраўнік Камітэту дапамогі ахвярам радыяцыі. Аўтар шэрагу перакладаў літургічных тэкстаў на беларускую мову, публікацый з гісторыі беларускай царквы й культуры. Ганаровы доктар Эўрапейскага гуманітарнага ўнівэрсытэту.

Кабінэт Льва Гарошкі ў Парыжы

У тым часе беларускае арганізацыйнае жыццё было наладжана добра. ЗБВБ⁴⁶⁴ стаяла на моцных нагах — мела 4 сэкцыі, 3 дамы⁴⁶⁵ і старалася ўтварыць харытатыўную сэкцыю. Калі ў 1963 г. ангельскія ўлады зацьвердзілі статут Харытатыўнае сэкцыі, я быў выбраны старшынёю аж да 1970 г. Але ў гэтым годзе дзеля розных прычынаў я пакінуў Лёндан і вярнуўся назад у Парыж⁴⁶⁶.

⁴⁶⁴ **Згуртаваньне беларусаў Вялікабрытаніі** (ЗБВБ, анг. *Association of Belarusians in Great Britain*) — беларуская арганізацыя ў Вялікабрытаніі, заснаваная ў 1946 г. Асноўныя кірункі дзейнасьці — нацыянальна-культурная, грамадзка-арганізацыйная, інфармацыйна-выдавецкая праца, прадстаўніцтва беларусаў і дапамога ім у Вялікабрытаніі і іншых краінах.

⁴⁶⁵ Маюцца на ўвазе аддзелы ЗБВБ у Манчэстэры, Брадфардзе, Лёндане і Ковентры, а таксама Беларускае дамы ў першых трох са згаданых гарадоў.

⁴⁶⁶ З Парыжу а. Леў Гарошка хутка выехаў у Ватыкан для працы ў Беларускай рэдакцыі Радыё Ватыкану, дзе й заставаўся амаль да канца жыцця.